Частина перша

Дорогою сліз

По гребеню гори йшло двоє. Чорні згорблені постаті різко вимальовувалися на тлі холодного грудневого неба. В сонячній тиші безкрайнього степу сіявся дрібний срібний сніжок, білою наміткою покривав землю, чіплявся за лапатий сухий бур'ян. Замерзла грудкувата дорога раптом круто повернула вниз. Високий виснажений старець лівою рукою тримався за плече підлітка років п'ятнадцяти, а правою опирався на товстий сукуватий костур. Спіткнувшись об грудомаху землі, він мало не застор-чував носом, але хлопець придержав. Велика торба з невибіленого сирового полотна, що теліпалась у старого за спиною, відлетіла і торохнула по худому висохлому тілі. Почувся тихий бренькіт струн.

— А хай тобі чорт, Яцьку! — гнівно пробурчав старець. — Ведеш мене по якихось горбах та чорториях... Ще кобзу розтовчу і ноги поламаю.

— Не поламаєте, діду, — спокійно відповів хлопець, шморгнувши посинілим від холоду носом. — Уже недалеко... Ген і Січ видно!

— Що ти мелеш? Яка Січ? Де?

— Та перед нами ж!

— Справді?

Старий зупинився і витягнув уперед тонку зморшкувату шию, утупивши в синій морозяний простір глибокі чорні ями замість очей. З ям текли сльози.

В обличчя війнуло вітром.

Старий враз важко задихав і так міцно вчепірився кістлявими пальцями в поводиреве плече, що той аж помостився від болю. Потім опустився на коліна, скинув кудлату овечу шапку і схилив попелясто-сиву голову в низькому поклоні. З грудей вирвався чи то стогін, чи то плач. Згодом хлопець почув нерозбірливе шамкотіння: старий, мабуть, молився.

— Ходімо вже, діду! Бо й замерзнемо тута, на цьому щолопку! Продимає ж наскрізь! — заблагав хлопець, утягуючи шию у витертий комір старої свитини. — Знайшли де молитись!.. Чей же не в церкві!

Але старий мов не чув тих слів. Полою витер заплакане обличчя, підвівся і кілька разів вдихнув повітря, ніби принюхувався до чогось.

— Справді, Січ! — промовив глухо. — Пахне димом із кузні... Гарячою окалиною несе... Мабуть, ковалі передержали залізо в горні... Та ще свіжоспеченим хлібом... Чуєш, Яцьку?

Яцько промовчав: він нічого не чув. Лише насмішкувато покрутив головою. І вигадає ж таке старий! Окалина! Свіжоспечений хліб! Та до Січі ще добрих п'ять верст! Попомахаєш костуром! По-похукаєш у закоцюблі руки, най їх мамі!.. Хоч би рукавиці які-небудь, то якось би терпів! А то хоч плач! У пучки зашпори зайшли:

болять, мов поодрубувані... А навкруги — голий степ. Вітрець невеликий, а пронизує до кісток!

— Ну, чого ж мовчиш? — розсердився старий. — Чи, може, обманув мене, шибенику, що вже Січ видно? Га? Покепкував з незрячого?

— Була б охота, — буркнув Яцько. — Сам до неї поспішаю, мов до матінки.

— А може, то й не Січ? — засумнівався старий, — Скажи мені, ти бачиш там ріку в улоговині?

— Та кажу ж вам — Січ!.. Гоно — Дніпро виблискує молодим льодком проти сонця. Чи водою, — хто його розбере звідси... Блищить, мов срібло!.. А на півострові — фортеця. Добре бачу стіни високі з гострим частоколом. І вежу над воротьми... Тільки не розберу, що там усередині понабудовано. Далеко. Та й вітер сльозу нагонить, най би його шляк трафив! — і Яцько кулаком протер очі.

Старий тремтів, як у лихоманці:

— А церкву... церкву посеред фортеці... бачиш?

— Ще б пак! Он як виблискує золоченими банями!

— Це — вона! Мати наша... Січ! — прошепотів старий і направив чорні діри в той бік, де, на його думку, мала бути козацька фортеця. — Добрався-таки! Аж через двадцять п'ять років, а добрався!.. Сліпий, немічний, нікчемний... Та все ж помру серед свого товариства!

Його довга худа постать ніби застигла на тлі синього неба. Старий чимось скидався на велетенського птаха: і простягнута вперед, мов крило, рука, і великий гачкуватий ніс, і тонкі ноги у білих полотняних штанях, — достоту немічний птах видерся на скелю, щоб з неї, мов з висоти пташиного лету, востаннє глянути на рідну землю, яку мав покинути.

— А перед фортецею що? Чи є там слобідка? — допитувався він.

— Є. Мов село, велике і файне.

— Справді Січ! — Старий заметушився, заспішив і знову схопив хлопця за плече вузлуватою, у синіх прожилках, рукою. — То ходімо ж швидше! Не гаймося! Ходімо!.. Щоб до заходу сонця бути там...

Яцько підтягнув шлейку торби, що звисала мало не до жижок, стукнув костуром по дзвінкій мерзлій землі, і вони підтюпцем поколивали з гори.

Корній Метелиця, високий, огряднім запорожець з довгим сивим оселедцем і золотою сережкою у правому вусі, відбивався зразу від трьох — Сікача, Товкача й Арсена Звенигори. В обох руках він мав по шаблі й орудував ними так уміло, дар молодики, хоч і насідали на старого, з острахом поглядали на крицево-сині блискавиці шабель знаменитого на Запорожжі рубаки. Дарма що це лише гра: один необережний рух — і гостре лезо розпанахає руку до кісток, або ковзне по тім'ю.

Низьке зимове сонце схилялося на захід, за високі, з дубовим частоколом вали січової фортеці і засліплювало очі нападаючих. Хитрий Метелиця навмисне ставив своїх молодих супротивників у невигідне становище. У бою все важить: і вміння вибрати час для нападу, і відступ, коли потрібно, і обманний випад, щоб навести ворога під удар, і місцевість, і освітлення. Усім цим старий козарлюга користувався якнайспритніше, ще й до того кепкував зі своїх учнів.

— Сікачику, підтягни штани, бо загубиш! А який з тебе до біса козак без штанів? Та очкур затягни міцніше!

Під сміх і регіт козаків, які юрмилися довкола. Сікач підсмикнув лівою рукою широкі червоні шаровари і, розгніваний, ще завзятіше кинувся вперед. Але могутній удар відразу охолодив його запал: шабля вилетіла з руки і з брязкотом упала на землю. Сікач розгублено зупинився, шкребучи цупкими пальцями виголену до блиску високу потилицю, і, мов ошелешений, заморгав очима.

А Метелиця не вгавав:

— Агов, Товкачику, а ти чого розімлів, як лин у юшці? Повертайся моторніше, сучий сину! Козаком будь, а не бевзем неотесаним! — гаркнув він і плазом шаблі оперіщив неповороткого товстуна по широкій спині.

Той зашпортнувся, як спутаний кінь, плюнув і, витираючи рукавом спітнілого лоба, вийшов з гри.

Лишився один Арсен Звенигора.

Метелиця враз споважнів. З лівої руки викинув шаблю. На поораному зморшками і шрамами обличчі набрякли вузлуваті жили. Видно було, що він шанує цього супротивника.

В юрбі теж поволі затих гамір: тільки тепер починалася справжня гра.

Звенигора з ходу пішов у наступ — від його удару з шабель віялом бризнули голубі іскри.

Вищий середнього зросту, гнучкий і тугий, як молодий дубок, з густим темно-русявим закучерявленим чубом, а не з довгим віхтем-оселедцем, — традиційною зачіскою запорожців, — таким був цей молодик. Він розпалився од бою і з ясним веселим усміхом тіснив старого. На його чисто поголеному довгастому обличчі цвів яскравий червінь-рум'янець, а бистрі світло-сірі очі під виразними розльотистими бровами блищали від молодецького захоплення.

Шаблі не зупинялися ні на мить, під ногами бійців гула поре-пана від морозу земля. Арсенові дуже хотілося якимось сильним чи хитрим ударом обеззброїти Метелицю чи загнати у суточки між куренями, що теж означало б поразку старого. Він не зважав на те, що його сукняна

камізелька в двох місцях уже розбатована наскрізь, а лівий рукав білої сорочки зачервонів вище ліктя гарячою кров'ю, — натискав так, що Метелиця змушений був відступати.

— Іч, сатана, який завзятий! — лагідно басив той: видно, любив козака. — Ну, ну, давай, синку! Почухай боки старому ведмедеві! Але й сам бережись! Хоч ти й молодий, та Метелицю не так легко подолати!.. О-о, я бачу, ти не в жарт заповзявся проштрикнути мені черево! Одначе ж — бійся бога, хлопче!.. Я ж хочу видудлити добрячий коряк чи й два горілки. А якщо ти зробиш у моєму грішному пузі дірку, то мені доведеться тільки ковтати слину, як питимуть інші...

Огрядний Метелиця вправно відбив шаблю свого молодого супротивника, яка небезпечно наблизилася до його чималенько-го-таки черева. Звенигора відступив на кілька кроків, перевів подих, потім знову пішов у наступ і потиснув старого аж під мазаний, з очеретяною стріхою курінь.

Глядачі захвилювались. Молоді козаки вигуками і свистом почали підбадьорювати Звеїїигору.

— Арсене, давай! Сильніше!

— Випусти дідові Метелиці барило крові! Це йому, старому чортові, не завадить, — менше до молодиць лазитиме!

— І справді! Поперед нього не потовпишся!

— Го-го-го! Ха-ха-ха!

— Так його! Так! Мат-тері його ковінька!

— А що, діду Метелице, жарко стало? Це тобі не бліх ловити в кожусі! Тут треба шабелькою орудувати!

Метелиця змахнув рукавом з носа краплю поту. З його широких грудей виривався важкий свист.

Зате старі козаки, без сумніву, стояли на боці Метелиці. Маленький, темношкірий, висохлий на тараню дідок Шевчик, смикаючи довгого білого вуса, стрибав збоку дрібненькими ніжками, радив своєму другові:

— Зліва бий, Корнію, зліва! Не піддавайся молокососові, хай йому грець!

Усі розуміли, що це жарт, що двобій мирно закінчиться біля бочки з горілкою, але, як і всяка гра, поєдинок розпалив пристрасті, і натовп хвилювався не менше, ніж самі бійці.

Нарешті, притиснутий до стіни. Метелиця кинув шаблю в піхви.

— Став, чортів сину, кварту горілки за науку! І не дуже задирай носа, що переміг самого Метелицю! — сказав він і лагідно додав: — А все ж бережись ударів зліва!.. Дід Шевчик правильно підмітив...

— Дякую, батьку, — шанобливо відповів, одягаючись, молодий козак і теж заховав шаблю в піхви. — Матиму на оці... Ще раз дякую за науку! Я радий, що моїм учителем був знаменитий на все Запорожжя козак Метелиця. Ніколи вас не забуду, батьку!.. А щоб ви повірили, що мої слова щирі, ставлю барило горілки — промочимо горло!

— Ну, це діло боговгодне, — крякнув Метелиця, потираючи руки. — Від чарки та від сварки я ще ніколи в житті не тікав! Особливо, коли випити можна на дурничку! Га-га-га! Чи не так, брате Шевчику?

Шевчик засміявся беззубим ротом, зморщивши сухий коричневий вид, від чого став схожий на печену грушу.

Гурт козаків з гомоном, сміхом і жартами потягнув до бочки з горілкою, що стояла посеред майдану. На дубових кілочках, забитих у стовп, висіли дерев'яні ковшики-корці. Поряд з бочкою, на очеретяних матах, лежали купи в'яленої риби: лящ, судак, окунь, крутобокий короп. Тут же, на матах, поміж рибою здіймалися купки нарізаного великими скибками житнього хліба, що лоскотав ніздрі запахом смачної, засмаженої до блиску шкоринки.

Біля бочки та привабливих для козацького, часто напівголодного живота наїдків походжав рудий, з жаб'ячими'очима корчмар Оме.іько. Опецькувате обличчя його скривилось: знав, що в козаків грошей чортма і вони знову проситимуть у борг. Та й козаків тих — одна жменька! На зиму майже всі потягли по домівках та зимівниках. Зостались самотні бурлаки, парубки та безрідні старі козаки, яким нікуди було податися. На Січі вони всеньку зиму несли військову службу: стояли на чатах, обколювали навкруги фортеці лід, щоб ворог не проник зненацька в Січ, виготовляли порох та зброю.

Омелько знав, що на них не дуже поживишся. Але ж не викидати добро — краще віддати в борг або під заклад. Козацьке слово в цьому ділі тверде — повернуть колись. І він уже прикидав, скільки зібралось тут козаків і чи вистачить на всіх риби.

Арсен Звенигора кинув у Омелькову коновку для грошей срібного таляра. Гукнув:

— Пригощайтеся, 'браття!

Та не встигли козаки наповнити корці, як у ворота вступив сліпий з поводирем. З торби у нього виглядав жовтий гриф кобзи з темними дубовими закрутками. Старець, видно, дуже стомився, бо ледве чапав.

— Сюди, сюди, діду! — гукнув Сікач, мастак до танцю. — Вип'єш чарку та ушквариш нам горлиці!

Поводир підвів сліпого до гурту. Зупинився.

— Це ми вже в Січі, Яцьку? — спитав старий.

— Атож. Чуєте — козаки навколо.

Кобзар скинув шапку і, слухом уловивши дихання багатьох людей, наставив на них порожні орбіти очей. Потім низько вклонився. А коли підвів голову, то всі побачили, що по щоках старого течуть сльози.

— Невже це я в Січі, братове? Не віриться!

— В Січі, діду! В Січі! — загули козаки. — Чого ж це тобі не віриться?

— Багато розповідати, друзі... Ось уже двадцять шостий рік, як мене були схопили кримчаки і продали в неволю. Аж під самий Царград... Двадцять п'ять років я не пив води з нашого Дніпра... А все рвався до нього!... За те й очей позбувся!.. А тепер — хоч перед смертю — я знову в Січі! Дома!.. Спасибі фортуні, що на старості уподобала мене і повернулася до мене лицем!..

— Ба, ба, ба! — раптом прогув Метелиця. — Чи ти часом, брате, не Данило Сом?

У кобзаря по обличчю промайнула якась неясна тінь, ніби він силкувався пригадати, де чув цей голос. Зморшкуваті руки тремтіли, м'яли шапку.

Над майданом запала тиша.

— Побий мене грім, не впізнає, старий хрін! — Метелиця ударив кобзаря рукою по плечу. — Метелиці не впізнає! Та чи видано таке? Мабуть, добре ж, братику, забили тобі баки прокляті нехристи!

— Метелиця! — Кобзар широко розкинув руки. — Корнію! Побратиме дорогий! Який я щасливий, що першим зустрів тебе!

Вони обнялися.

А збоку вже тиснулись інші старі козаки. Сом з одних обіймів переходив до інших. Виявилося, що багато хто пам'ятає його

— Ну, як же ти!

— Звідки? Розповідай, Даниле!..

— Ти наче з того світу з'явився!..

— Стривайте, братове, — промовив Сом. — Усе розповім. Тільки пізніше трохи. А зараз проведіть мене до кошового... Маю до нього пильну і наглу справу.

— Іди, йди, Даниле, та повертайся скоріше, поки в бочці ще є, а то осушимо без тебе! — зареготав Метелиця і наказав Товкачеві: — Проведи старого до Сіркаї

Товкач узяв кобзаря за рукав, повів через майдан до великого будинку з широким фарбованим ганком і високими вікнами з різноколірними шибками.

Тепер погляди козаків звернулися на кобзаревого поводиря. Яцько стояв збоку, не дуже прислухаючись до розмови. Він із захопленням розглядав Січ.

То це, виходить, запорожці! Аж дивно, як вони схожі на хлопів із його рідної Смеречівки, звідки він утік ще в кінці літа. Такі ж огрубілі від роботи руки та обвітрені, видублені дощами і сонцем лиця. В більшості

— поношені, латані свитки, кожухи, стоптані чоботи і полотняні штани. Лише дехто одягнутий у дорогий панський кунтуш чи новий кожух до станка...

Але й відрізняються від смеречівських хлопів. У запорожців — сміливі, гордовиті погляди, яких Яцько ніколи не бачив у своїх односельчан. У кожного — шабля при боці, пістоль або й два за поясом. А на головах — овечі, лисячі або заячі шапки... Ні, зовсім не те, що на його рідній гуцульщині!

Потім він ковзнув поглядом по довгих присадкуватих хатах-куренях, що причілками майже впритул упирались у фортечні стіни. Очеретяні стріхи припорошені дрібним сніжком. Попід ними — тьмяніють вузькі, мов бійниці, віконця. Будинки військової канцелярії і кошової старшини вищі, кращі, криті гонтою . На протилежному боці майдану красується фарбованими стінами і золоченими банями січова церква.

Побачивши, що козаки звернули на нього увагу, хлопець скинув шапку, вклонився і проказав хрипко:

— Добридень, панове козаки!

— Здоров, парубче! — відповів за всіх Метелиця. — От тільки не називай нас так... Бо які ми пани? Голодранці... А пани — там! — кивнув на будинки січових старшин. — Зрозумів?

— Зрозумів.

— Правда, й з нашого брата дехто преться в пани. Та то вже не твого розуму діло... А тепер розповідай — звідки сам? Де зустрівся з Сомом?

— Та це я розповім... Потім... А попереду хотів би знати, як мені знайти Арсена Звенигору. Козаки здивовано перезирнулися.

— О, у Звенигори родич об'явився! А ти його хіба не знаєш, хлопче, нашого Звенигори? Він тут, між нами...

— Ні, не знаю... Маю тільки щось йому передати... Арсен виступив наперед. Подряпину на руці він уже встиг залити горілкою і притрусити порохом. Поверх малинового жупана на ньому наопашки був накинутий кожух, помережений красивим шитвом. Але і жупан, і кожух у багатьох місцях полатані, мабуть, не в одного хазяїна побували, поки, нарешті, потрапили до козака.

— Що ж ти маєш передати мені, хлопче? — спитав він стривожено.

— Яз Дубової Балки, я...

— Ти з Дубової Балки? — аж кинувся козак. Серце у нього тьохнуло: там, на березі Сули, ось уже третій рік жили його рідні — мати, сестра, дідусь...

— Що ж з ними трапилось? Якесь нещастя? — Він схопив хлопця за плече. — Мої щось передавали тобою? Кажи швидше!

— Мати ваша захворіли. Передавали, щоб ви прибули...

— Мати! Що з нею? Ти бачив її?

— Ні, не бачив. Сестра ваша переказувала, коли ми з дідом Сомом ночували у них.

— То ти сам не з Дубової Балки?

— Ні, вуйку, я з Карпат... Коли знаєте — із Смеречівки. Утік від пана Верещаки... Не чули?.. Лютий, гаспид!.. З бідного хлопа збиткується, як з бидла!.. А ниньки мам надію козакувати, якщо приймете...

Але Арсен вже не слухав хлопця. На обличчя йому впала раптова зажура, а потемнілі сірі очі пойнялися смутком. Думкою сягнув аж у Дубову Балку. Заглянув у маленьку хатину під гаєм, схилився над берестовим ліжком, яке сам змайстрував, до узголів'я матері... Намагався уявити, яка вона тепер... Бліда, мабуть, з дрібненькими зморшками під очима, густе волосся рано вкрилося білою памороззю. Яка хворість причепилася до неї? Чи туга за чоловіком, Арсеновим батьком, зв'ялила її серце? Чи застане її живу? Коли б мав коня — десь за три-чотири дні доскакав би!

— Омельку, я тут залишаю дещицю з майна, — звернувся він до корчмаря, що саме заходився частувати козаків. — Чи не дав би ти мені коня під заставу?

— Ти хочеш їхати додому? — спитав Сікач, який чув розмову Звенигори з хлопцем.

— Так. Провідаю стареньку... Ось Омелько дасть мені коня...

— А якщо ти заженеш його? — примружився корчмар.

— То заплачу. Напевно, даси таку шкапину, ща сором сідати на неї, а здереш, як за батька.

— Чого ж! Дам коня доброго! Але за кожний тиждень заплатиш. мені по чвірці злотих. Згода?

Це, звичайно, було дорого. Але Арсен погодився. Не брьохати ж пішки по бездоріжжю, коли вранці випадає сніжок або іній, а вдень тане, і степ стає сивий від роси.

— Зайдеш до мене на хутір — скажеш жінці, щоб дала Гнідого. Вона знає. А сідло — в комірчині, — пояснював Омелько, радіючи нежданому заробіткові.

— Гаразд, дякую, — кивнув Арсен і вклонився товариству: — Бувайте здорові, друзії Не згадуйте лихомі До зустрічі!

Він повертався на всі боки і відвішував поклони захмелілим козакам. Дженджуристий Сікач, побачивши латки на кожусі і жупані товариша, вигукнув:

— Стривай, Арсене! Скидай ік лихій мамі свою лахманину! Негоже козакові їхати з Січі обірванцем! Та хіба кошове товариство не в змозі спорядити тебе краще? Ось на лишень!

Він швидко скинув з себе гарного синього жупана з угорського сукна і сиву смушеву шапку-бирку.

— О, тепер не сором і під вінець! — задоволене оглянув він товариша, натягуючи на себе його поношений одяг. А побачивши Товкача, який наближався до гурту, гукнув: —І першому ж блазневі, який посміє обізвати запорожця нетягою чи сіромою, заткни у пельку Товкачеву шабельку!

Красномовний жест у бік Товкачевої дорогої шаблі, що мерехтіла проти сонця дорогоцінним камінням, і прозорий натяк, щоб той цю шаблю подарував другові, викликали серед козаків смішок, бо всі знали Товкачеву пристрасть до коштовної зброї. Він був, мабуть, найбідніший серед товариства, ходив у лахах, зате мав найкращу шаблю. Такої навіть у кошового не було.

Товкач закліпав чорними віями, але повільно відстебнув од пояса шаблю. Нижня губа у нього затремтіла.

— Яз радістю... Чого ж... Бери, Арсене! — пробубонів він. — Хіба мені жалко для друга?

Всі бачили, що йому таки жалко, і потішалися над погано прихованою досадою козака. Метелиця аж тремтів од сміху і важкими кулаками витирав сльози. Його обвислі м'ясисті щоки дрібно трусились, а біла кудлата шапка мало не падала з голови.

— Ох-хох-хохі Сю ніч нашого Товкачика блохи кусатимуть! З досади не засне до ранку!.. Не журись, парубче, ще підвернеться тобі під руку якийсь татарський мурза — і знову матимеш таку ж гарненьку цяцьку! — Арсенові ж сказав: — А від мене, синку маєш люльку і кисеті Пали на здоров'ячко!

— Спасибі, батьку! Спасибі, друзії— дякував розчулений Зве-нигора.

В цю мить на ганку військової канцелярії з'явився джура кошового.

— Арсене! — гукнув він. — Арсене-еі

— Чого тобі? — обізвався козак, обсмикуючи на собі новий кожух.

— Швидко до кошового! Не гайсяі Арсен здивовано глянув на товаришів, ніби питав, що там стряслося, але ніхто нічого не знав.

— Чолом тобі, славний кошовий отамане Іван Сірко! — привітався, вклоняючись, кобзар, коли Товкач завів його до великої, гарно прибраної світлиці військової канцелярії і шепнув, що перед ним — сам отаман. — Маю до тебе пильну справу... Невідкладну і таємну...

Сірко зробив знак Товкачеві, щоб вийшов, устав із-за столу і сказав:

— Я тут сам, кобзарю... Сідай — кажи...

Він узяв старого за руку і підвів до широкої лави, покритої пухким килимом. Поки кобзар сідав, кошовий відступив назад і обіперся рукою на стіл.

Це був високий дужий козак років за шістдесят. Добре поголене обличчя з міцним крутим підборіддям і прямим носом пашіло здоров'ям. З-під зламаних кострубатих брів проникливе дивилися допитливі очі. Одяг Сірка свідчив про те, що козак дбав не так про красу, як про зручність. Широкі шаровари шарлатового кольору, заправлені в м'які сап'янові чоботи, та білий жупан з фрізького сукна, — оце і весь одяг. Біля лівого боку висіла дорога шабля — подарунок молодого царя Федора Олексійовича, котрий весною сів на московський престол.

Від усієї доладно скроєної, збитої постаті кошового віяло нестримною життєвою силою, внутрішнім вогнем і незвичайною рішучістю, що в ті суворі часи висували людину в число військових ватажків.

— Я слухаю, кобзарю. Яка в тебе справа? — запитав Сірко. Кобзар підвів жовте, спотворене обличчя, і на його вустах промайнула гірка усмішка:

— Ти не впізнаєш мене, Йване?

Сірко заперечно похитав головою, ніби сліпий міг те побачити.

— Ні, не впізнаю.

— Воно й правда, ми з тобою свиней разом не пасли... Та все ж, коли пошклубаєшся у своїй пам'яті, пригадаєш козака Данила Сома...

— Чекайі.. Невже це ти той Сом, що під Берестечком приніс Хмельницькому звістку про зраду татар?

— Атож... Справді, то був я, проклятий...

— Чому ж проклятий?

— Аякже! Коли б я не дізнався про таємний від'їзд хана і не сповістив про те гетьмана, може, все було б інакше. Може, хан підступно не захопив би у полон Богдана і не завіз аж на Інгулець...

— Здається, ти разом з Хмельницьким кинувся наздоганяти хана?..

— Гетьман узяв не тільки мене. Вся гетьманська варта супроводжувала його, коли він гнався за татарами. Багатьох із нас вони завезли аж у Крим, а там продали туркам... Майже двадцять п'ять років з мене не скидали заліза. Воно в'їлося мені аж до кісток. Ось... — Кобзар відтягнув рукав свитки і показав Сіркові сині рубці від ран. — Не витерпів — утік... Та хіба втечеш? На Дунаї спіймали — очі випекли... Тільки тоді й пустили... Цілий рік никав по Волощині, поки добрався до Покуття... А звідти вже сюди... До тебе... Приніс звістку про брата...

— Про брата? Якого брата? — У Сірка сіпнулася ліва щока.

— А хіба в тебе не було братів?

— Були... Але ж вони давно загинули! Максим на Тікичі — від татарської стріли... Сам бачив... А Нестор... Хоча... невже ти знаєш щось нове про смерть Нестора?

— Чому ж про смерть? Він живий...

— Живий? — вражено вигукнув Сірко. — Ти хочеш сказати, що він був разом з тобою у неволі?

— Так, ми були разом з Нестором у неволі. Останні роки нерозлучно.

Сірко зупинився проти кобзаря. Груди його важко здіймалися. Він сполотнів і закусив сріблястого вуса.

— Неймовірно!.. Сам подумай — скільки років ми всі вважали Нестора загиблим... Його вдова вдруге вийшла заміж... Море води стекло! І раптом — така звістка! Полковник Яким Чорнобай говорив мені, що Нестор загинув у нього на очах...

— Яким Чорнобай? — Старий підхопився, стукнув костуром. — Мерзенний зрадник! Боягуз! От хто він!.. Він би міг тобі розповісти правду про брата, коли б захотів... Але він цього не зробить!.. А Нестор мені розповідав, як це було... В бою, коли татари потисли наших, під Нестором упав кінь. Чорнобай був поряд. Він міг виручити товариша. Але натомість плазом шаблі ударив свого оги-ря — і втік... А незабаром надбігли татари — заарканили Нестора... А Чорнобай каже...

— Гаразд, сідай, Даниле, — заспокоївся Сірко і теж сів. — Не про те будемо говорити... Де Нестор? Як можна визволити його?

— Ми весь час були в одного спагії, багатого турка. Недалеко від Бургаса, у Болгарії... Село Рудник... Звідти я тікав... А Нестор, напевне, і досі там.

— Якщо живий.

— Живий. Він молодший за мене. І дужчий. Що б же з ним сталося?

— Чому ж він не тікав з тобою?

— Останній рік я був пастухом і жив вільніше. Без нагляду. А він працював то в каменоломнях, то на виноградниках. Завжди з наглядачем... Але його можна викупити. Якщо добре заплатити, спагія відпустить. Нестор не раз говорив про те, щоб тебе сповістити. Він так

сподівався на твою допомогу! Особливо тоді, коли довідався, що ти став кошовим...

— Дякую, Даниле. Ти зробив мені велику послугу.

— Я радий, що прислужився тобі, Йване... Але слухай далі — козак Сом приніс ще одну важливу звістку. Дуже важливу...

— Яку? — Сірко здивовано глянув на старого.

— Ходять чутки, що султан Магомет готує новий похід на Україну. Розгнівався, клятий, що гетьман Дорошенко піддався цареві московському і вся Правобережна Україна вислизнула в турків з рук, і думає наступного літа двинути свої полки на Чигирин і на Київ. Сірко схопився з лави. Нахмурився.

— Де чув таке, Даниле? Це справді дуже важлива звісткаї

— У Волощині й Молдові про це говорять... Чутки, звичайно... Але ж диму без вогню не буваєі

— Скільки тобі потрібно часу, щоб зібратись? Я хотів би, щоб ти виїхав негайно і щоб ніхто не дізнався про мету твоєї поїздки. Товаришам скажеш: посилаю тебе з листом до гетьмана Самойловича.

— Що козаку збиратися, — відповів Арсен. — Я вже готовий.

— От і добре. Кінь — біля ганку.

— Спасибі. Бувай здоровий, батьку кошовийі Бувай здоровий, кобзарю! На весну чекайте мене назаді

— Хай щастить тобі, синку! — Сірко обняв козака і тричі поцілував у щоки.

Арсен затягнув під сорочкою пояс, вийшов на ганок. Джура вже тримав за поводи молодого гарячого коня. "Омелько побачить — позеленіє з досади, — подумав козак, уздрівши баского огиря. — Аякже! Втратив такий заробіток! За стару шкапину! Навесні купив би за виручені гроші цілий табуні"

Козак швидко збіг з ганку, вставив ногу в стремено і хвацько стрибнув у сідло. Застояний кінь затанцював під ним, прищулив вуха.

Щоб не вдаватись у довгі розмови з товаришами. Арсен лише на мить зупинився біля гурту:

— Прощавайте! Кошовий посилає до гетьмана з листом. По дорозі заверну і в Дубову Балку!

— Щасти тобі, синку, — прогув захмелілий Метелиця. Тут підскочив Омелько:

— А як же з нашим договором? Про коня? Арсен засміявся:

— Прибережи до наступного разу! Бачиш — маю! Та не такого, як твій!

— Він у нього до весни з голоду здохне, бо в роті залишився тільки один зуб! — хихикнув позаду дід Шевчик.

— Сам ти здохнеш, шолудивий пес! — відгризнувся Омелько. — У тебе в самого один зуб!

Арсен, не злазячи з сідла, вклонився ще раз товариству і торкнув поводи. До воріт його провели Сікач і Товкач. Там друзі розлучилися. Сікач і Товкач поспішили назад, щоб застати ще по корцю горілки. А Звенигора оглянувся, окинув оком широкий майдан, гамірливий натовп козаків, низькі мазані курені і виїхав з фортеці.

Грудень 1676 року почався для нього в дорозі. Перший і другий день минули без пригод. Ночував у знайомих козаків по хуторах, їхав навпростець — степом.

Стояла суха сонячна погода. Морози пересілися. Вранці гор-бовиста рівнина аж до обрію мерехтіла сизим інеєм, що густо вкривав м'яку тирсу, степовий комиш та чахлий колючий бур'ян. А вдень ставало тепло, іній танув — і степ зразу чорнів, навіваючи тугу і смуток.

На третій день опівдні Арсен побачив попереду клубки темно-сизого диму, що покрученими химерними стовпами виривався з-за гори і високо шугав у голубе безхмарне небо.

Арсен підстьобнув коня, погнав чвалом, поки зупинився над крутим схилом, вражений несподіваним видовищем.

На протилежному боці долини, попід горбами, чорнів обрідний безлистий ліс, а внизу, в затишку, жовтів широкий луг. Уздовж струмка вирували багряні вогнища. То горів хутір. В небо здіймалися бурі стовпи диму. Малинові язики полум'я охоплювали приземкуваті будівлі, і над ними тремтіло розпечене марево, пронизуване іскрами.

Татари!

Ген на протилежному боці долини, по вузькій улоговині, піднімається вгору кінний загін. В козака добрий зір, і він бачить вершників у лисячих малахаях, з луками за плечима. А між ними — піший ясир: чоловіки, жінки, підлітки.

Арсен скреготнув зубами: прокляті людолови! Розбій, грабунки і поневолення зробили вони своїм ремеслом, бо це приносить їм величезні прибутки на невольничих ринках Криму й Туреччини. Була б з ним хоч сотня козаків, він, не задумуючись, кинувся б у погоню визволяти своїх людей. А що вдіє один? Хай подякує долі, що сам не потрапив у ворожі лабети!

Козак спустився в долину і повільно поїхав вулицею охопленого полум'ям хутора. Кінь сторожко ступав по грудді, косив очі на трупи старих і дітей.

В одному дворі під грушею раптом підвелася жіноча постать. Арсен під'їхав ближче. Жінка глянула на нього божевільними очима. Біля неї лежало двійко діток у білих сорочечках, залитих кров'ю.

— Ти аж тепер приїхав, запорожцю? Ха-ха-ха! Пізно!.. Михайлика забрали, малих убили... Бачиш?.. А я стала зозулею — ку-ку, ку-ку!.. Полечу за Михайликом... Аж у той Крим проклятий полечу!.. Ку-ку! Спіть, мої дітоньки, ку-ку, ку-ку!..

Їїдумки сплутались. Вона припала до дітей, заквилила, мов чайка, забилась у глухому риданні.

Арсен рвонув поводи, ударив коня під боки.

Чим він міг зарадити цій жінці? Обіцяти, що козаки відіб'ють у татар її Михайлика? Чи допомогти їй поховати діток? Так де там! Вона ще довго лебедітиме над ними, мов над живими, поки, знесилившись, і сама помре коло них.

Виїхавши на гору. Арсен оглянувся на чорну від диму долину і повернув на північ.

Щоб не натрапити на татарський загін, узяв трохи вбік від знайомої дороги, поїхав манівцями. Незабаром наткнувся на чимале село, в кінці якого в закруті степової річки стояла невеличка фортеця. На свіжонасипаному валу жовтіли міцні дубові частоколи. Всередині — добротний будинок з цяцькованим ганком та дерев'яними хлівами, колодязь з високим журавлем.

"Оце спорудив хтось!— подумав Арсен. — За такими стінами можна відсидітись не те що від орди, — орда не любить брати фортеці приступом, нападає на беззахисні селянські двори, — а й від кварцяного війська чи від яничарів"!

Він спустився з гори і зупинив коня біля криниці. У ветхому, аж зеленому від моху кориті голубіла прозора холодна вода. Кінь смакував її, цілячи крізь зуби.

По вулиці проскакали чотири вершники. Передній — у темному жупані з тонкого сукна, з дорогою шаблею при боці — видався Арсенові знайомим. Десь він уже бачив це бліде трикутне обличчя з міцно стиснутими губами. Але де саме — пригадати не міг. Позаду мчали пахолки.

Підійшов літній селянин з дерев'яними цеберцями на коромислі Ще здалеку скинув шапку перед козаком.

— Дай боже здоров'я! — вклонився.

— Здоровенькі були! — відповів той і показав нагайкою на фортецю. — Хто це тут замок спорудив?

— Знайшовся такий, — ухильно почав селянин, але, побачивши відверте обличчя і доброзичливий погляд, додав: — Петро Чорнобай... Дорошенківського полковника Якима синок... Хоч молодий, а жила! В пани пнеться!.. От і спорудив... чужими руками...

"А-а, Чорнобай... Так оце він проскакав щойно", — подумав Арсен, зразу пригадуючи, де бачив переднього вершника.

Два роки тому Чорнобай приїздив на Запорожжя з листом від правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Чорнобай поводився дуже зверхньо, задирливо, і запорожці оточили його й погрожували прив'язати коневі до хвоста, якщо він зразу ж не забереться під три чорти з Січі.

Бачачи, що гарячі голови можуть здійснити цю погрозу, Сірко наказав Арсенові з десятком козаків провести Чорнобая в степ і там відпустити на всі чотири боки: все ж таки посланець!

— Пам'ятаю такого, — сказав козак і, пригадавши сплюндрований хутір, додав: — Однак ви даремно на нього в обиді.. Фортеця — надійний захист... Ось в околицях нишпорять татари, і ви зможете пересидіти в ній лиху годину.

— Татари? Де? — Селянин здригнувся.

— Комишувате спалили... Я мало не наткнувся на один чамбул. Усіх потягли в неволю. А немовлят і старих перебили... Селянин змінився на виду:

— Спасибі, козаче, за звістку! Побіжу... Треба тривогу піднімати...

Він кинув відра на землю і, переполошений, потрюхикав до фортеці.

Напоївши коня. Арсен вихопився з села на гору, в степ. Гнав щосили. Було б безглуздо на початку подорожі потрапити до рук татар. З огиря летіла жовта піна, він важко дихав. Болючим зойком з-під мокрої грудинни озивалася селезінка.

Заспокоївся тільки тоді, коли в'їхав у ліс. Вузькою стежкою піднявся на гору і зупинився.

Вечоріло.

На голому шпилі, що відкривався всім вітрам, стояв старий, посірілий від часу й негоди вітряк з пообламуваними крилами. Навколо ні душі. Навіть дороги й стежки, що в'юнилися до нього лісом, позаростали бур'янами і чагарником. Видно, вже ніхто не привозив сюди збіжжя для помолу, давно відгуркотіли і зупинилися кам'яні жорна.

Арсен прив'язав коня до обгризеної конов'язі, а сам сів, розпрямляючи затерплі ноги, на дубову колоду і прихилився спиною до стіни вітряка. Заплющив очі. Відчув, як цілоденна втома поволі сковує тіло, задрімав.

Раптом у вечірній тиші почулося якесь шарудіння і неголосне зітхання. Схопився, оглянувся: що за чортовиння! Ніде нікого! Невже хтось причаївся у вітряку? Чи йому приверзлося?

Він принишк, припавши вухом до холодних замшілих дощок. І знову почулося шарудіння. Потім тихий жалібний стогін. Ніби хтось беззвучно плакав.

Арсен схопився на ноги і кинувся до дверей. Вони були замкнені залізним кінським путом і закладеш міцним дубовим кілком.

"Дивно, — подумав козак, викручуючи з дерева скобель. — Кому знадобилося замикати цю пустку?"

Двері зі скрипом відчинилися.

— Хто тут? — спитав, заходячи всередину.

У відповідь — тиша й темрява. Ступив кілька кроків далі — і сіре вечірнє світло, вирвавшись з-за спини, упало на вичовгану тисячами ніг підлогу й кострубаті нутрощі вітряка: на короб для борошна, жорно, вузькі східці, що вели кудись угору, засновані павутинням бантини.

— Хто тут? — знову спитав козак, вдивляючись у щось темне під протилежною стіною.

Звідти почувся приглушений стогін. Темна купа заворушилася. Здивований і збентежений. Арсен наблизився і аж скрикнув від несподіванки: на підлозі лежало троє дівчат. Руки й ноги зв'язані мотузками, в роті — ганчірки. Всі троє здригалися від холоду, хоча були добре одягнені.

— Хто ви? Як опинилися тут? — Вирвав кляпи, шаблею розрізав мотузки.

Перелякані, задубілі дівчата ледве звелися на ноги. Але, ступивши кілька кроків, посідали в знемозі З тривогою і недовір'ям поглядали на незнайомця.

Вони були дуже вродливі Навіть у сутінках Арсен звернув на це увагу і почав здогадуватись, яка доля закинула їх у цей покинутий вітряк.

Дівчата тремтіли, як вишеньки в грозу.

— Звідки ти? — звернувся до русокосої, що сиділа найближче.

— З Чигирина, — тихо відповіла дівчина. — Попівна я... Мене викрали з дому якісь невідомі...

— А ви? — глянув на двох чорнявих.

— З Корсуня... Нас схопили в дорозі, коли ми їхали з братом до Черкас, де живе наша тітка... Брата нападники забили, а нас от завезли хтозна-куди... І не знаємо, що з нами буде...

— Не важко здогадатися, — тихо сказав Арсен. — Вас хочуть продати у гарем... Якісь мерзотники злигалися з людоловами і торгують живим товаром!

Дівчата залилися слізьми. Сестри обнялись, а русокоса простягла руки до Звенигори:

— Відпусти нас! Врятуй, добрий чоловічо!

— А я вас розв'язав не для того, щоб тримати. Ви вільні! Тікайте звідси якнайшвидше!

Дівчата знову схопилися на ноги. Однак щастя їхнє було дуже коротке, вони не встигли навіть вибігти надвір. За стіною пролунав стукіт копит — перед вітряком зупинилися три вершники. Побачивши біля конов'язі коня і відчинені двері, вони стрімголов посплигували на землю і кинулись до вітряка, на бігу витягаючи шаблі.

Дівочий зойк прорізав вечірню тишу. Арсен вирвав з піхов шаблю — став на дверях. Незважаючи на густі сутінки, він упізнав в одному з тих, що бігли до вітряка, Чорнобая.

То ось чиїх рук ця ганебна справа! Колишній служака Дорошенка, втративши господаря, що змушений був здатися на милість царя і гетьмана Самойловича, тепер став справжнім розбійником!

— Зупиніться! — крикнув Арсен. — Якщо ви приїхали по дівчат, то я вам кажу — не вийде! Не візьмете! Я не дозволю торгувати цими нещасними! Хіба що переступите через мій труп!

— І переступимо! — вигукнув Чорнобай і теж вирвав блискучу шаблю.

"Гм, я один, а їх троє, — подумав Арсен, відбиваючи перший випад Чорнобая. — Зовсім кепсько... Та якщо доля допоможе мені подолати Чорнобая, пахолки самі дременуть звідси!"

Він стояв на східцях на голову вище за супротивника. Дзвякіт і скрегіт шабель відлунювалися в тихому морозному лісі. Міцна і вправна рука влучно відбивала короткі, але небезпечні випади Чорнобаяі За спиною чулися перелякані вигуки і плач дівчат.

Під натиском Звенигори Чорнобай трохи відступив. Його хиже обличчя з тонким довгим носом і закушеною губою застигло від напруження і здавалося схожим на маску, з грудей іноді виривався натужний хрип. Чорнобай, видно, збагнув, що перед ним дуже вправний боєць, і йому враз стало душно. Лівою рукою рвонув комір кунтуша.

— Жарко стало, Чорнобаю? Зачекай, стане ще й холодної—глузливо промовив Арсен, знаючи, як то насмішка вибиває супротивника з рівноваги.

— Ти знаєш, як мене звати? — скрикнув вражений Чорнобай.

— А чому б ні? Такого значного козака та не знати! Запорожці пам'ятають, як ти приїздив у Січ від Дорошенка. Жаль, що не знесли тоді тобі голови, — не торгував би тепер нашими дівчатами!..

Обличчя Чорнобая перекосилося, смертельно зблідло.

— Хлопці! — прохрипів він.

Щось просвистіло в повітрі. Арсен не встиг відхилитись, — і туга петля здавила горло. Він хотів рубонути по аркану шаблею, але сильний

поштовх звалив його на землю. Пахолки вирвали з руки шаблю, наставили пістолі. Позаду почувся жахливий дівочий зойк.

Важко дихаючи, Чорнобай нахилився і прошипів в обличчя:

— Ну, собако, попався! Тепер ми поговоримо інакше!

Вони дивились один одному в очі. Чорнобай зловтішне кривив у посмішці тонкі губи. На його безкровному обличчі застиг вираз жорстокої радості.

Арсенові стало страшно: Чорнобай нізащо не залишить живим свідка свого ганебного злочину. І ніхто не знатиме, де подівся козак, що з ним сталося. Даремно виглядатиме його хвора мати в далекій Дубовій Балці, даремно чекатиме звістки кошовий Іван Сірко...

А Чорнобай ніби читав його думки і кидав словами, що ятрили серце, як брудні пальці рану:

— Хлопчисько! Кому ти хотів стати поперек шляху? Ха-ха-ха! Чорнобаєві? Треба бути останнім йолопом, щоб зважитись на таке! — Він говорив про себе в третій особі. — Я бачу, ти вже каєшся. Тобі страшно помирати. Аякже! Ти зрозумів, що допустився необачної помилки, ставши на заваді Чорнобаєві! Ти вже шкодуєш, що вступився за тих пташок! — він кивнув головою на вітряк, де один з пахолків в'язав дівчат. — Тебе мучить думка, що ніхто ніколи не дізнається про твою смерть... Не дізнається! Ти відправишся на той світ!.. Не без моєї допомоги, звичайно!.. Ха-ха-ха!

Арсен здригнувся від того сміху, мов од гадючого дотику. Розуміючи, що втрачати нічого, він зненацька рвонувся і вдарив ворога ногами в живіт. Чорнобай зойкнув і кумельгом полетів на землю.

Пахолки кинулись до козака. Один руків'ям пістоля з розмаху вдарив по голові, другий, кинувши дівчат, навалився всім тілом, заломив назад руки.

— Не вбивайте! — крикнув, корчачись від болю, Чорнобай. — Я сам!

Пахолок допоміг йому підвестися. Зігнувшись і тримаючись рукою за живіт, він поволі підійшов до Арсена, вихопив з піхов короткий татарський кинджал. Перекошене від болю й люті обличчя посиніло, як у мерця, й ошкірилось неприродно-дикою гримасою...

"Куди вцілить? У серце? В живіт? Чи переріже горло?"— промайнуло в козаковій голові.

Чомусь зовсім зник страх. Ніби йшлося не про його життя. Тіло здавалося чужим, дерев'яним. Тільки знову в мозок ударила, як молот, думка: "А поїздка в Туреччину? Що скаже Сірко? Адже він ніколи не дізнається, що зі мною сталося... А мати? Бідолашна моя!"

Та Чорнобай не вдарив. Потримавши кинджал у руці, ковзнув поглядом по чагарниках і крикнув пахолкам:

— Хлопці, миттю обчухрайте рівненький грабок і добре загостріть — посадимо це паддо на палю! Та швидше! Пахолки вихопили шаблі й побігли до лісу. В цю мить з узвозу долинув різкий свист. Потім удруге. Хтось, видно, подавав сигнал тривоги.

— Назад! — гукнув Чорнобай, і пахолки прибігли до нього. — Садовіть його на коня! Візьмемо з собою. Зараз не час. Але клянусь пеклом, він у мене сьогодні помучиться на палі!

Сопучи і лаючись, пахолки враз підхопили Арсена, кинули на коня, арканом зв'язали ноги, міцно прикрутили до сідла. Потім те ж саме зробили з дівчатами.

До них під'їхав верхівець.

— Що там? — тихо спитав Чорнобай.

— Хтось їде узвозом нагору.

— Ет, чорт! Заткніть йому рота, щоб часом не підняв репету! Звенигорі всунули в рота шорсткий смердючий кляп. Дихати стало важко. Від удару пістолем гуло в голові.

— Ну, гайдаї— Чорнобай скочив на коня. — Митрофане, бережи мені його, як власні очі. В разі небезпеки — ножа під ребро. Щоб і не кавкнув!

Загін риссю виїхав на лісову доріжку, що петляла поміж голими деревами. Ніхто не говорив, тільки глухо тупотіли копита.

Незабаром почався степ. Густі сутінки оповивали землю. Місяць ще не сходив, і холодне зимове небо сірим ковпаком опускалося з високості.

У Арсена задерев'яніли зв'язані ноги й руки. Смердюча ганчірка не давала дихати. Вій намагався її виштовхнути з рота язиком чи хоча б ослабити, але тільки наковтався шерсті.

Дорозі, здавалося, не буде кінця. Лиш десь опівночі зупинилися в рідкому чагарнику. Чорнобай зник у темряві. Незабаром повернувся в супроводі вершника, в якому не важко було впізнати татарина.

— Їдьте за нами, — наказав Чорнобай пахолкам, а сам з татарином поїхав попереду.

Вони спустилися в глибоку балку, де горіло багаття. На березі паслися стриножені коні. Під горбом сиділи і лежали на холодній

засніженій землі люди. Це був ясир — захоплені в полон чоловіки, жінки, підлітки. Біля них з шаблями наголо ходили дозорці.

Побачивши прибулих, від багаття підвівся кремезний віспуватий татарин. Радісно оскірнувся. Чорнобай поручкався з ним і теж усміхнувся по-приятельськи.

— Алі, дивися товар, бо в мене обмаль часу!

З цими словами він наказав пахолкам зняти з коней дівчат. Ніжні, бліді від страху та переживань, вони злякано дивилися на татарина, який прицмокував язиком і розплився в радісній усмішці.

— Ай-вай! Якші! Туже топре! — плутав він татарські й українські слова. — Якші ханумі Ага знає толк. Я радий, що недаремно зробив цей небезпечний похід. Буде з чим з'явитися в Кафу .

Він підійшов до дівчат, брудними пальцями піднімав їхні білі підборіддя і, цмокаючи язиком, заглядав у очі. Нещасні німіли від страху, здригалися від огиди, та Алі не звертав на те ніякої уваги. Його просмерділі кінським потом і баранячим лоєм руки швидко обмацали тугі дівочі груди, руки, стегна.

— Ай-вай, якші ханум, — задоволене повторював він. — Спасибі, мій торогий труже, спасибі, ага Петро!

— Товар для ханського гарему, — сказав Чорнобай. — Плати гроші, Алі!

Подзьобане віспою обличчя татарина враз стало суворе, непроникне. Очі звузилися.

— Скільки?

— Півтори тисячі цехінів!

Алі ковтнув слину, ніби вдавився. Вирячив очі.

— Ай-вай. Ти збожеволів, труже!.. П'ятсот! Чорнобай заперечливо похитав головою.

— Шістсот! — Алі облизав язиком пошерхлі на морозі губи.

— Ти виручиш три тисячі, Алі. Я знаю. Таких дівчат ще ніколи не продавали ні в Кафі, ні в самому Стамбулі. Вони більше варті, ніж усі твої невільники. — Чорнобай скосив око в той бік, де ясир. — Мені вони теж не даремно дісталися...

— Знаю. Кожен мисливець, коли виходить на лови, ризикує... Але ж грошей ти за них не платив?

— Не варта була б шкурка вичинки... То яке твоє останнє слово?

— Вісімсот — і ні цехіна більше!

— Гаразд, — погодився Чорнобай. — Але в разі небезпеки... Сам розумієш — вони повинні навіки замовкнути. Я ризикую головою!

— Про що мова! — образився Алі. — Не маленький — знаю. Удар шаблею — башка з плечей!

З-під поли засмальцьованого кожуха дістав капшук, відлічив гроші, потім кивнув на Звенигору.

— А цього батира за скільки?,

— Цей не продається, — похмуро відповів Чорнобай.

— Жаль. Видно, міцний батир. Був би добрим веслярем на каторзі! І гроші за нього дали б добрі! Може, продаси?

Чорнобаєві пахолки перезириулися. Один з них аж. крякнув, певне, бажаючи щось сказати. Але Чорнобай поспішно відрізав:

— Ні, він мені потрібен. Прощай, мурзо. Наш договір залишається в силі?

— Безперечно. Я ж думаю, що не перевелися ще на Україні красиві дівчата? — Алі хихикнув. — Прощай, ага Петрої Хай береже тебе аллах!

Чорнобай скочив на коня, ще раз махнув на прощання Алі рукою, і невеличкий загін з п'яти вершників пірнув у темряву.

Мерзла земля лунко гула під копитами коней. Шелестів колючий зледенілий бур'ян. Щербатий місяць розгойдувався посеред неба, ніби п'яний, і, здавалось, от-от зірветься і торохнеться лисиною об круті горби. І тоді настане тьма.

Арсен розумів, що то не місяць гойдається, а він сам коливається в сідлі. Тіло його заніміло. Туго зв'язані руки й ноги затекли, і він перестав їх відчувати. Цупкий кляп обідрав йому язика і рота, доводилося ковтати власну солонувату кров. Нестерпно хотілося пити.

Його везли на страту. Він знав про це. Але де вона буде і яку смерть придумав для нього Чорнобай, — його вже не цікавило. Аби лишень швидше все скінчилося...

Біля високої могили, що бовваніла на тлі синього неба, Чорнобай зупинився.

— Митрофане, на шпилі чимало всякого каміння... Піди принеси одну каменюку, щоб прив'язати цьому байстрюкові до шиї. Та не барись! —

Пахолок кинувся до могили, а Чорнобай повернувся до полоненого: — Тільки не думай, хлопче, що ми тебе втопимо. Ні, голубчику! Це була б занадто легка смерть для тебе. Ми посадимо тебе на палю і будемо дивитись, як вона вилізе тобі горлом... Ось якою смертю помреш, небоже!.. Зате й на тому світі радитимеш усім обходити Чорнобая десятою дорогою!.. А вже потім прив'яжемо тобі до шиї камінь і кинемо в озеро. На поживу карасям. Щоб і сліду не лишилося!.. Ну, як? Подобається таке?.. Ні?.. Отож!

Він говорив би довше, бо уявні картини майбутніх мук ворога втішали його, але пахолок повернувся з каменюкою і загін рушив далі.

Через годину вони виїхали на битий шлях.

— Незабаром озеро, хлопці, — сказав Чорнобай. — Ще милі дві...

Зненацька він замовк і почав прислухатись.

— Ви нічого не чуєте? Всі зупинились.

— Ніби вершник скаче, — невпевнено промовив довготелесий Митрофан.

— Не ніби, а справді вершник, — промовив другий пахолок, у білому башлиці. — О-о, чуєте? Наближається сюди... Здається, один.

Здалеку почувся дзвінкий тупіт — кінь мчав галопом.

— Хтось поспішає в Чорнобаївку, — сказав Чорнобай і звернувся до пахолка в башлиці: — Тхоре, від'їдь з козаком за кущі, а ми почекаємо тут — дізнаємося, хто це...

Тхір смикнув Арсенового коня і зупинився за кущем.

Тупіт наближався. Ось на шляху показалась темна постать вершника — він мчав щодуху. В мертвій тиші нічного степу лунко дзвеніла мерзла дорога.

Побачивши на шляху незнайомців, вершник осадив коня.

— Хто ви? — запитав збентежено.

— А ти хто? І куди прямуєш? — в свою чергу спитав Чорнобай.

— Я їду в Чорнобаївку.

— До кого?

— До Петра Чорнобая.

— Я і є Петро Чорнобай. Що трапилося? Чому така спішність? Під'їжджай сюди!

Вершник трохи під'їхав, пильно вдивляючись у незнайомців, готовий при найменшій небезпеці повернути коня назад.

Та ось Чорнобай підвів голову, і місяць освітив його обличчя. З грудей вершника вирвалося полегшене зітхання.

— Ху, це таки ви, панеї— Він стьобнув коня і під'їхав упритул. — Я від полковника..

— Що з батьком? — кинувся Чорнобай. — Йому погіршало?

— Помирає... Просив, щоб ви негайно прибули до нього. їдьмо!.. Дорога кожна мить!

— Мати божа! — скрикнув Чорнобай. — Чи ж устигнемо? У мене такий стомлений кінь...

— Будемо сподіватися на краще. Але не гаймося!

— їдемо! Герасиме, ти зі мною! А ти, Митрофане, з Тхором...

Він щось шепнув пахолкові на вухо і з місця рвонув коня галопом. Пахолок Герасим і посланець погнали за ним.

Тхір, ведучи на поводі Арсенового коня, виїхав з-за/кущів на шлях, спитав:

— Що він сказав, Митрофане?

— Щоб ми самі зробили з цим хлопцем усе, що треба.

— Хай йому чорт! Мені вже набридло волочитися по степу! І хоч би було з-за чого!.. Чорнобай поклав у кишеню капшук грошей, а нам — дулю з маком!.. Повернемося додому — ні за що буде й горло промочити.

— То що ти радиш? — запитав спроквола Митрофан. — Порішити запорожця тут і не сурганитися до озера?.. Про мене, і так можна! Чорнобаєві хотілося помучити його, а нам це ні до чого! Хай помирає легкою смертю!

— Який ти недоумкуватий, Митрофане, — пробурчав Тхір, підводячись на стременах, щоб хоч трохи зрівнятися з високим, мов жердина, товаришем. — Тобі розжуй і в рота поклади!.. Я верну до того, що Чорнобай за дівчат не дасть і злотого. А нам би непогано мати з цієї тяганини хоч який-небудь зиск...

— Зиск? — вирячився пахолок.

— Давай повернемося зараз до Алі, — швидко зашепотів Тхір, — і запропонуємо йому цього козака! Ти ж чув — він хотів його купити. Як ти думаєш, скільки дасть за нього?

— Ти що — здурів? — аж відсахнувся Митрофан. — Чорнобай дізнається — голову зніме! У нього мова — коротка!

— А звідки він дізнається? Хіба самі розляпаємо?.. Скажемо, що посадили на палю, а потім почепили камінь на шию і кинули в воду. Хай пірне в озеро — пошукає... Алі ж попросимо, щоб теж мовчав, а цього хлопця продав кудись за моря.

Митрофан завагався, щось обмірковуючи неповоротким своїм розумом.

— Ну, чого тут довго думати? — не вгавав Тхір. — Татарин дасть за нього бідно сто цехінів. Покладемо до кишень по півсотні. Чи їх у тебе забагато є?

— Кий чорт! Навіть ні за що пива випити. Заборгував шинкареві півдуката...'

— А то зразу розбагатієш! Алі заплатить — не перший раз маємо з ним справу, їдьмо, поки не світає. Бо татари знімуться — шукай тоді вітра в полі!

Митрофан пошкріб рукою потилицю:

— Страшнувато, правда...

Це означало згоду. Хистку, непевну. Але Тхореві більшого й не треба. Він швидко повернув коней і погнав назад.

...Алі довго не торгувався. Помацавши м'язи, зрозумів, що перед ним якнайкращий товар, і зразу ж заплатив гроші. Закляклого Арсена зняли з коня і прив'язали до гурту невільників.

Потяглися довгі дні важкого переходу. Ногайці ' найчастіше нападали і брали ясир пізньої осені і взимку, коли позамерзають ріки. За багато десятиріч шлях до Криму був усіяний кістками нещасних, скошених простудою і виснаженням, гострою шаблею і голодом.

Алі був досвідчений людолов. Він знав потаємні стежки, на яких рідко чатували козацькі дозори, і завжди щасливо виводив з України переобтяжений здобиччю чамбул. Але й він боявся раптового козацького наскоку, тому, не жаліючи невільників, батогом і шаблею гнав їх без відпочинку по п'ятнадцять годин на добу. Тим, хто захворів чи до крові підбив або відморозив ноги, без жалю зносив голову.

Бранців гнали пішки. Лише молодих красивих дівчат, призначених для гаремів, везли на конях; то був коштовний товар. Літніх жінок і дітей не зв'язували. Зате за чоловіками наглядали суворо: десятками приторочували до сідел і тягли, мов худобу.

Арсен у своєму десятку йшов перший; за спиною сирицею скручено руки, довгий міцний аркан навколо стану невблаганно тягнув усе вперед і вперед — у Крим, у неволю, на смерть.

На другий день, коли чамбул поспішно, щоб здалеку не помітила козацька сторожа, перевалював через високий пагорб, попереду стривожено загули голоси.

У Звенигори радісно тьохнуло серце. Невже запорожці?

Він гарячкове занишпорив поглядом навкруги, сподіваючись побачити розсипаний стрій вершників. Але всюди тільки безлюдна, безмежна далина. Чого ж заметушилися татари? Що стривожило їх?

Ось від чамбула відірвалося п'ятеро вершників і чвалом понеслися в долину. Сполохано спурхнула з бур'яну важка зграя ситих дрохв.

Арсен глянув у той бік, куди помчали вершники, і в нього стиснулося серце. На протилежному схилі долини йшло двоє подорожніх. Щось дуже знайоме було в неясних обрисах тих постатей. Хто вони? Де він їх бачив?

Тим часом вершники зникли в долині. Подорожні зупинились," мабуть, помітили татар. Потім швидко подерлися на гору. Даремні потуги! Хіба втечеш від прудконогих татарських коней? Хіба заховаєшся від гострого ока людолова в цьому голому безлісому степу?

Ось один оглянувся, кинув свого товариша і прудко помчав уперед. Задній зупинився. Деякий час стояв нерухомо, мов прислухався до чогось, а потім, широко розкинувши руки, почав і собі тікати. Але робив це дуже невпевнено, незграбно, спотикався, падав і весь час забирав ліворуч.

"Сліпийі— жахнувся Арсен, і враз упізнав кобзаря Сома і його поводиря Яцька. — І занесло ж нещасних! У самісінькі лапи до степових хижаківі"

Їх привели, коли чамбул спустився в долину.

Яцько плакав і злякано озирався, мов зацькований звірок. Сом тримався спокійно. Його поставили перед Алі. Старий підвів сиву голову — шапку він десь загубив — і втупився в татарина страшними дірами, в яких колись були очі.

Алі презирливо посміхався.

— Хлопця прив'яжіть! Та міцніше! Щеня прудке — ще втече по дорозі!.. А старого... старого відпустіть! Не вести ж нам його в Крим!.. Гей, старий, іди собі геть! Чуєш?

— Спасибі тобі, — глухо промовив Сом і ступив непевно вперед. Але тут, вириваючись з цупких рук татарина, загукав Яцько:

— Діду! Діду! Куди ж ви? А я?

Почувши Яцьків голос, кобзар зупинився і намацав рукою полу мурзи його кожуха.

— Відпусти хлопця, чоловіче добрий, і аллах не обмине тебе своєю милістю. Він малий... Сирота. Ти небагато заробиш на ньому. Не бери гріха на душу! — благав він.

— Іди! Іди геть, гяуре! — заверещав Алі й оперезав старого нагайкою по голові.

Сом схопився за скривавленого лоба і шарпнувся вбік. Його довгі тонкі ноги плутались у бур'яні, мов диби. Торба відлітала, била по спині. Глухо стогнала кобза.

Алі схопив лук. Наклав стрілу.

— Діду, вони хочуть убити тебе! Тікай швидше! — загукав Яцько.

Алі відтягнув тятиву. Почувся різкий короткий посвист чорної стріли. Кобзар спіткнувся, змахнув руками — і впав лицем у бур'ян.

Татари зареготали. Котоийсь вийняв шаблю — кинувся до старого, щоб прикінчити, але мурза зупинив:

— Здохне й такі Я добре влучив!

Він під'їхав, нагнувся і висмикнув стрілу зі спини.

— Смердючий пес! Розбійник! Навіщо убив дідуся? Що він тобі завинив? А-а-а!.. — закричав Яцько.

Алі оскалив зуби. В його вузьких очах чорним полум'ям блиснув гнів. Широке вилицювате обличчя спотворилося недоброю посмішкою. Він рвонув коня, люто шмагонув Яцька по спині. Хлопець перестав кричати, втягнув голову в плечі.

— Тікай сюди! — гукнув Арсен.

Яцько прудко шмигнув у гурт невільників. Ті зімкнули ряд.

Алі притримав коня, брудно вилаявся.

— Гяур! Собака! — прошипів від'їжджаючи і дав знак переднім рушати.

Засвистіли нагаї, пролунали різкі гортанні крики. Після вимушеної зупинки ординці ще швидше погнали бранців.

Яцько, тремтячи всім тілом, притулився до Арсена. Ясно-голубі очі злякано визирали з-під білявого волосся, що нависло на лоба.

— Куди вас несло, нещасні? — з жалем спитав козак. — Сиділи б собі у Січі!

— Дід Сом хотів родичів провідати, — схлипнув хлопчина. — Десь тут недалеко жиють... От і доходилисьмо! Дід віддав богові душу, а мене, мов куріпку, злапали татарове... У-у-у!

Хлопець знову заплакав. Арсен намагався втішити, розрадити його. Де там! У самого до горла підкочувався гіркий клубок, а на серце наліг важкий камінь.

...Перекоп проходили під вечір. Велике холодне сонце котилося над рівниною і кривавим світлом заливало вузький перешийок.

Крим! По-татарськи — Кирим.

Арсенові вже доводилося тут бути під час походу Сірка, і він знав, що це місце називалося Дорогою сліз, або Ворітьми сліз, бо де б людолови не взяли ясир — на Правобережжі чи Лівобережжі, на Слобожанщині чи в Галичині, на Дону чи під Москвою, — вони обов'язково проводили його через Перекоп. Ханська залога і мубашириурядовці, які постійно перебували в перекопській фортеці, брали за кожного бранця ясак — податок для казни. Звідси чамбули розділялися на невеликі загони, що розтікалися по всьому Криму. Тут ділили ясир, розлучаючи чоловіків з жінками, дітей з батьками, братів із сестрами.

Поки бранці йшли рідною землею, вони ще не усвідомлювали повністю всієї глибини нещастя, що спіткало їх, сподівалися то на втечу в дорозі, то на раптовий напад козаків, то хтозна на що, а тут втрачали останню надію: попереду лежала чужа страшна земля, що, мов чудовисько, поглинала щороку десятки тисяч людей і майже нікого не повертала назад.

З уст в уста передавалось одне коротке страшне слово: Крим! Здригнулися навіть тверді чоловічі серця. Бранці оглянулися назад, де в сірій імлистій далині зникали рідні степи, і на очі їм набігли сльози. Заголосили жінки, заверещали діти. Чоловіки плакали мовчки. Сльози

падали на суху, стоптану безліччю ніг землю, що за багато століть стала безплідним солонцем. Тільки гірка ропа виступала на ній та ріс ядучо-духмяний полин.

Ніколи не думав Арсен, що і йому доведеться йти в неволю цією проклятою дорогою. А довелося! Зв'язаним, брудним, змученим рабом!

Після Перекопу ще цілий день ішли перешийком, і тільки надвечір Алі зупинив загін на березі великого непривітного озера з важкою мертвою водою. Тут він дав знак ділити ясир.

Зчинився страшенний лемент. Здобичники позіскакували з коней і почали шикувати окремо чоловіків, жінок, дітей. В кошлатих коротких кожухах вовною назовні, в баранячих та лисячих шапках-малахаях, у незграбних чариках з телячої та лошачої шкури, ногаї були схожі на диких звірів, що раптом ошаленіли і накинулися на свою беззахисну здобич.

Коли всіх вишикували, Алі спершу відібрав свою частку. Він ще в дорозі придивився до бранців, а тому взяв собі найміцніших чоловіків і найкрасивіших жінок. Два воїни невідступно стерегли трьох бранок-красунь та Арсена. До полону Алі потрапив і Яцько.

Арсен пригорнув хлопця, що здригався від плачу. Хотів сказати йому втішне слово і знову не міг. Щось болюче-терпке здушило зашморгом горло. Стримувався, щоб і собі не пустити сльозу. Яцько припав козакові до грудей, занімів.

На солонцюватій рівнині хвилювалося, ревло, билося відчаєм і болем людське горе. Жінки чіплялися за чоловіків, виривали з рук нападників своїх дітей. Діти тяглися до матерів, благали взяти їх з собою, лементували. Чоловіки намагалися порвати мотузки й сирицю, напирали на татар, але зразу ж відкочувались назад, бо на їхні голови падали десятки замашних батогів, від яких репалася шкіра. Плач, зойк, стогін,

прокляття змішалися з лайкою і погрозами. Тривожно іржали налякані коні.

Але найгірше було попереду.

Коли мурза Алі відокремив свій ясир, воїни один з-поперед одного почали видирати з рядів найсильніших бранців і наймолодших бранок. Зчинилася така веремія, що Алі вихопив шаблю і з криком кинувся втихомирювати озвірілих одноплемінників.

— Зупиніться, шайтанові дітиі Заткни рота, Шаріфе, а то я заткну тобі шаблею. Всім вистачить, лихий би вас побрав! — кричав він, бігаючи від гурту до іурту.

Його очі дикувато виблискували. З-під рудого малахая гнівом пашіло сите, в чорних віспинках обличчя.

До голосіння невільників добавився розгардіяш серед здобичників, які ладні були перегризти один одному горлянки.

— Відійди, мурзо. Ти вже своє забрав — і не втручайся до нас! — викрикнув велетень Шаріф, несучи на оберемку молоденьке русокосе дівча, що верещало і брикалося ногами. — Відійди по-доброму!

Він кинув дівчину на землю, наступив на неї ногою і витяг довгу криву шаблюку, всім своїм войовничим виглядом показуючи мурзі, що домагатиметься свого силою зброї.

Алі зупинився, опустив шаблю.

— Тьфу, прокляті собаки! Хай вас забере шайтан! Діліться — хоч показіться!

Він повернувся і пішов до свого гурту, не звертаючи уваги на гвалт і дикий вереск, що лунали позаду.

А там саме зчинилася суперечка між двома здобичниками з-за підлітка, власне, хлопчака років дванадцяти. Вони мало не розірвали його, тягнучи в різні боки. Хлопець кричав, пручався, але не міг вирватися й уп'явся зубами в руку татаринові. Той завив од болю, затупцяв ногами, вирвав руку, а потім схопив шаблю і одним махом зняв хлопчині голову.

— Ха-ха-ха! Забирай його тепер собі! — крикнув убивця суперникові, що відскочив убік.

Але той не розсердився, а теж вищирив зуби, задоволений, що хлопець нікому не дістався.

Не бажаючи сваритися зі своїми людьми, мурза скочив на коня і наказав рушати. Кілька найближчих його родичів, одержавши свою частку здобичі, приєдналися до нього. Зменшений більше ніж наполовину, чамбул швидко залишив берег озера і покотив сухим степом на південний схід, до Кафи. Він тут почував себе в безпеці, і бранців розв'язали. Куди втечеш? Навколо — чужина, море!

Ішли швидко. Зупинялися тільки на нічліг та на обід. Кочовики їли сиру конину, порізану тонкими пластівцями і спарену під повстяним чепраком на спині коня. Таку ж їжу кидали й полоненим. Арсен спочатку відвертався од неї, та голод допікав, мусив їсти. Заплющивши очі, гриз сире, в червоній піні м'ясо, запивав з рівчаків, що вряди-годи зустрічалися на путі, гіркуватою каламутною водою.

Тільки на сьомий день з гори відкрилося море і показалося велике місто з високими стрімкими вежами мінаретів. Алі зупинив загін, зняв з шиї пештимал, розіслав на землі, став на коліна — довго молився, дякуючи аллахові за щасливий похід на невірних.

Кафа зустріла їх галасом приморського ринку, запахом риби і смаженої баранини.

Алі погнав свій живий товар до караван-сарая. На другий день меткі горласті цирульники-греки постригли і поголили чоловіків, а наймити принесли на дерев'яних тацях варену баранину, густо приправлену перцем. Тепер Алі не скупився: ситий, неви-снажений раб ішов на базарі по дорожчій ціні. Жінок він приберігав надалі, їх ще треба добре підгодувати, причепурити, а може, й краще зодягнути, особливо Чорнобаєвих бранок. Перед виводом на базар цирульники натруть їх олією і пахучими травами, підрівняють брови, покладуть під очима легку голубувату тінь.

Алі знає, як продавати товар для гаремів, і сподівається мати добрий бариш. Сьогодні ж вивів тільки чоловіків і підлітків.

Широкий базарний майдан на березі затоки весь запруджений народом. Галаслива юрба, що ввібрала в себе прибережних і степових татар, греків, турків, венеційців, караїмів, абхазців, вирувала, гелготала, кудись поспішала, щось купувала і продавала.

Гірський кряж захищав місто від холодних північних вітрів, і опівдні проти сонця навіть у грудні тут було тепло й затишно.

Весь лівий край базару — невільничий. Від міста його відділяла висока кам'яна стіна, викладена з ніздрюватого бідастого вапняку. Попід стіною — забиті в землю палі. До них прив'язують невільників.

Живого товару було небагато, і задоволений Алі спостеріг, як за його валкою ринула ціла юрба покупців.

Меткі наймити швидко поприв'язували чоловіків до паль. Вони старалися, бо мурза пообіцяв кожному добрий бакшиш — винагороду.

Арсен стояв крайній. Його сусідом ліворуч виявився якийсь міцний бородатий чолов'яга. Незважаючи на зимову пору, він був до пояса голий і мерзлякувато кутався в накинуту наопашки сірячину. З-під копиці скуйовдженого пшеничного чуба визирали великі голубі очі.

— Гріємося, батьку? — невесело спитав Арсен.

— Гріємося, синашу, — усміхнувся бородань, блиснувши білими міцними зубами. — А чому ти звеш мене батьком? Хіба я старший за тебе?

— А хто тебе розбере, — відповів козак. — У нас на Запорожжі навіть діди голять бороди. А ти, я бачу, русак?.. Звідки, брате?

— Донський козак я. У нас борода — звичайна річ.

— О, то ми й справді брати. Від Дону до Запорожжя — рукою подати.

— Давно з України?

— Два тижні. Весь час були в дорозі.

— Я теж. Тільки вчора пригнали в Кафу. А куди далі поженуть — хто знає... Бачиш, який відгодований турок суне сюди? Чого доброго, купить і зажене в Туреччину! А звідти не те що втекти — навіть думати про домівку нічого... Ні, краще б зразу загинути, ніж конати на каторзі чи подихати рабом десь у копальнях Єгипту!

— Не каркай, друже, не наврочуй біди, — вона сама нас знайде. Дончак похмуро посміхнувся.

— Е-е, мабуть, хтось раніш накаркав. Якої ще більшої біди треба? — Він показав на свої зв'язані руки. — Нема гірше, як басурменська неволяї

— Всяка неволя лиха, бодай її вік не бачитиі— сказав Арсен і додав: — Дивись, той купець сюди простує... Запримітив, старий коршун, де поживою пахне!

До них підходив ошатно вдягнутий товстий турок у тюрбані. За ним повагом ішли два дужі охоронці.

Хазяїн донського козака і мурза Алі ще здалеку вклонилися багатому покупцеві, почали навперебій закликати до себе.

— Ага, прошу сюди! — вигукнув Алі. — У мене всі невільники, як дуби! Кожен працюватиме за двох! Віддам поцінної Ось помацай м'язи цього запорожця — вони мов з криці! Не оминай мого товару, високошановний ага, — такого більше ні в кого в Кафі не знайдеш!

— Подивися, ефенді, на цього козака! — гукав сусід Алі, показуючи на напівголого дончака. — Це дикий степовий тур! Сила його незмірна! Вміє доглядати коней і домашню худобу! На каторзі гребтиме за трьох! Будеш жалкувати, якщо не купиш такого батира!

Покупець підійшов до Алі, почав обмацувати м'язи невільників, заглядав у рота, ніби коням. Охоронці відводили вбік тих, кого вподобав покупець. Яцька забрали теж.

Турок зупинився перед Арсеном, витер розкішною шовковою хустиною товсту голену потилицю. Йому було років сорок, але надмірна повнота старила його. Він примружив припухле повіко і поклав важку руку на плече козака.

Арсен мимовільним нетерпеливим порухом скинув її, як щось бридке.

Турок спалахнув од гніву. Каламутні очі вирячились, наче мали вискочити з орбіт. Він зціпив кулак і щосили ударив невільника в лице.

Лють затуманила Арсенові розум. Мов несамовитий, рвонувся він уперед, аж затріщало мотуззя. Покупець відсахнувся, скрикнув, та було пізно. Могутній удар у ліву щоку звалив його на землю. Тюрбан злетів і впав у пилюку.

Все це трапилось так несподівано — навіть для самого Арсена, — що всі на якусь мить остовпіли. Алі зблід і судорожно шарив біля боку, шукаючи руків'я нагая. Охоронці кинулись піднімати хазяїна. Невільники притихли, з жахом дивлячись на перекошене від злоби обличчя турка і на невільника, що, важко дихаючи, відійшов під стіну.

Першим опам'ятався покупець. Його важкий нагай обвився навколо Арсенової голови: за вухом репнула від удару шкіра, по шиї потекла кров.

Потім підскочили охоронці. Звалили козака з ніг. Він закрив обличчя руками, щоб не вибили очей. Хтось здер жупан. Кожуха, в якому був зашитий лист Сірка, ще в караван-сараї забраи Алі. Удари сипалися безперервно. Батоги рвали сорочку і тіло. Арсен підкотився під стіну, щоб хоч трохи зменшити силу ударів. Але охоронці стали біля ніг і коло голови, як молотники на току — один проти одного. Тепер стіна не заважала їм. Від виду крові, що виступила на спині козака, вони осатаніли ще дужче й били смертним боєм.

Арсен звивався, як вуж. Зціпив зуби, щоб не крикнути, тільки глухо стогнав.

Алі хапав купця за руки, кричав:

— Ага, хто мені заплатить за невільника? Ви ж заб'єте його на смерть!

Раптом дончак відштовхнув Алі і впав на закривавленого запорожця, закриваючи його собою. Сіряк сповз із його плечей. Кілька ударів зразу

збасамужили білу спину. Господар кинувся до нього, щоб відтягти. Може ні за що загинути такий міцний рабі Але тут втрутився турок. Він уже трохи заспокоївся і похмуро дивився, як катують невільника.

— Осман! Кемаль! Досить! Ви заб'єте його до смерті. Залиште трохи і для мене. Я куплю його... І цього теж, — показав він на дончака. — Скільки вони коштують?

Охоронці кинули батоги, відійшли, відсапуючись.

Алі враз став улесливий і хитро примружив очі. Здається, аллах скаламутив розум купця: можна погріти руки. І він загилив таку ціну, що сусіда тільки охнув, ай-вай! Але сам за дончака запросив стільки ж.

Турок не торгувався, одразу відлічив за обох невільників гроші.

Дончак допоміг товаришеві по нещастю підвестись.

— Спасибі, друже, — тихо промовив запорожець. — Як тебе?

— Роман... Роман Воїнов. Туляк я, а став донським козаком... Утік від німця-барона на волю, а потрапив у бусурменську неволю... Ехма!.. Дай я обітру тобі кров, — бач, як відшмагали, проклятії Шкіра висить клаптями...

Роман, як умів, перев'язав сорочкою спину Арсенові, накинув на плечі жупан.

У той же день їх загнали на великий сандал — швидкохідний вітрильник — і замкнули в тісному смердючому трюмі. Тут було темно, сиро, тхнуло цвіллю й овечими шкурами.

НА БЕРЕГАХ КИЗИЛ-ІРМАКУ

За кілька днів, поки корабель плив до Туреччини, Арсен вичуняв, спина вкрилася шорстким струпом і почала свербіти. Це була вірна ознака того, що рани загоюються.

Підпливали до маленького турецького містечка, і невільників вивели на палубу.

З моря дув холодний вітер, жбурляв у обличчя людей колючою мжичкою і солоною морською піною. Чомусь довго не подавали трапа.

З корми долітали збуджені голоси капудан-аги і господаря рабів. Спочатку Звенигора не надавав тій розмові значення, але потім почав прислухатися.

— Не потрібен мені невільник! — кричав роздратовано капудан-ага. — Ми домовлялися, Гамід-бею, що ти заплатиш мені дзвінкою монетою!

Гамід випинав товстий живіт, наполягав на своєму:

— Не розрахував я, капудан-ага. Витратився в Кафі. А ще далека дорога — потрібні гроші. А ти нічого не втрачаєш. Ось частина плати грішми, а за решту вибирай собі якого хочеш раба. Продаси — матимеш гроші. Ще й з баришем будеш...

— Не потрібен мені бариші Раб здохне або втече — і я залишуся в дурнях. Заплати мені моє — і звільняй корабель! Коли б я знав, ага, що ти таке стерво, то не зв'язувався б з тобою!

— Прив'яжи свій язик, капудан-ага, бо загубиш! — підвищив голос Гамід. — І от що: бери раба! Бо інакше не дам нічого!

— Це на тебе схоже! Давай! Шайтан не брат — з ним добром не домовишся! Тільки я сам виберу...

— Я давно це тобі кажу, а ти уперся, як старий ішак! Після обміну такими "люб'язностями" капудан-ага і Гамід зійшли з кормового містка. Не говорячи один до одного, зупинилися біля невільників.

— Оцього, — капудан-ага ткнув пальцем Романові у груди. — І забирайся до всіх чортів з моєї посудини!

Охоронці Осман і Кемаль повели Романа знову в трюм.

— Прощай, Арсене! — гукнув дончак. — Не згадуй лихом! Пощастить повернутись додому — передай у станицю Бобровську. Товаришам, бо сім'ї не маю...

За ним з гуркотом зачинилася ляда.

По хистких дошках невільників звели на берег. Тут же, в невеликій закопченій кузні, всім на руки наділи кайдани. А Звенигорі — й на ноги. Тільки Яцько лишився незакований.

Вирушили опівдні. Гамід їхав на коні попереду каравану, що складався з десятка віслюків, навантажених покупками. За невільниками наглядали Кемаль та Осман. Дивно було дивитися на цих довгоногих здорованів, що горбилися на маленьких осликах. Але вухаті сухоребрі тварини ніби не відчували їхньої ваги і поволі тюпали, повісивши голови.

На путі караван час від часу зустрічав мовчазних перехожих з темними, ніби кам'яними, обличчями і бистрими поглядами чорних очей, загони озброєних спагіїв на конях і піших яничарів, поважних волів, що тягли незграбні гарби на велетенських дощаних колесах, обідраних жебраків...

Невеличкі села дивували невільників своїм незвичайним виглядом. Круглі низенькі хатки із цегли-сирцю ліпилися в ущелинах, попід

скелями або на крем'янистих берегах каламутних струмків. Обмиті дощами, випалені сонцем, з мазаними глиняними покрівлями, вони були схожі на сірі черепи, що чорніли порожніми орбітами. То дивилися на перехожих вузькі отвори дверей і незаскле-них віконець.

Багата приморська вічнозелена рослинність скоро зникла. Почалися плоскогір'я, гори з дикими урвищами, колючими чагарниками і зграями шакалів та гієн, що вечорами виходили на пошуки здобичі.

Арсен важко ступав по нерівній розбитій дорозі, підтримуючи руками холодне залізо кайданів. Яцько йшов поряд, стомлений, змарнілий. Руки засунув у. рукава. Комір свитини настовбурчив — з нього виглядав загострений посинілий носик.

Позаду горбився високий незграбний селянин з-під Черкас на прізвище Квочка. Зітхнувши, він пробубонів:

— Пропадемо ми тут, як руді миші. Здохнеш — викинуть шакалам на поживу. Ніхто й не поховає...

— А ти гадав — зроблять тобі труну з клен-дерева?— озвався інший голос.— Рабові одна шана — роби, поки здохнеш. А потім — на смітник тебе... А ти ж як думав?.. Така рабська доля!

"Така рабська доля,— повторив у думці Арсен.— Але чому? Чому я мушу бути рабом? Чому повинен день і ніч, літо й зиму, рік у рік працювати, як віл, на того клятого товстуна-багатія, якого до цього часу не знав і знати б не хотів?.. Хто в цьому винен? Чорнобай? Степові розбійники-людолови? Я сам? А може. Сірко, що випровадив у дорогу? І що таке доля?.."

Скрипіли, погойдуючись, зустрічні гарби, ревли зголоднілі вислюки, дзвеніли брудні заржавілі кайдани. А думки снувались і снувались, безконечні, як ця ненависна чужа дорога.

"І ніякої надії на втечу! Правда, є золото,— він непомітно мацав шкіряний пояс і дивувався, що, попри всі пригоди і злигодні останніх тижнів, ніхто не обшукав його і не відібрав грошей.— Але чи допоможе воно тут? Чужий далекий край, чужі звичаї і жорстокі люди... А між чужиною і вітчизною — широке бурхливе море... Коли б ще був десь на березі моря, то мав би надію на козаків, які іноді нападають на прибережні міста. А так далеко в глиб країни вони ніколи не заходять. Та й хто знає, куди веде нас цей мовчазний Гамід?"

Від думок ставало сумно на серці. У майбутнє заглядав, як у власну домовину. І чим далі йшли вони кам'янистим шляхом на південь, тим холоднішим і темнішим здавалося сонце. Тим більше гасла надія на повернення коли-небудь додому... А Гамід? Чи забуде він сутичку в Кафі? Звичайно, ні. Недаремно ж тільки йому наклав на руки й ноги такі важкі кайдани. Веде додому, затамувавши злобу, щоб там уволю познущатися... Та й чому він узяв у голову, що неодмінно коли-небудь повернеться на Україну? Хіба не так само сподівались і сподіваються на повернення тисячі інших невільників? І хіба ж вони не такі дужі й сміливі, як він? І не такі спритні? А пригадай — багато їх повернулося? Одиниці! Дехто втік, декого виручили козаки, іншого викупили родичі або товариші... Повертались іноді старі, немічні, сліпі... Турки жорстоко розправляються з втікачами — їм випікають очі і відпускають на всі сторони. Йди куди хочеш! Хай тебе бачать інші невільники і жахаються необдуманих вчинків... Іноді добрі люди спроваджували їх через Болгарію і Волощину на Україну, як діда Сома, і там вони розтікалися по селах і хуторах, ставали співцями-лірниками, кобзарями, жебраками, лякаючи слухачів розповідями про страхіття агарянської каторги...

Невже й тебе чекає така доля?

Якось надвечір караван Гаміда спустився з плоскогір'я в широку долину і звернув до похмурої, викладеної з дикого необтесаного каменю фортеці, що стояла на горбі, недалеко від широкої і бурхливої ріки.

Гримкочучи кайданами, невільники в супроводі наглядачів пройшли через вузьку браму в двір фортеці і зупинилися під розложистим горіхом, що самотньо стояв посеред кам'яного громаддя. Стомлені довгою виснажливою дорогою, вони зразу ж попадали на холодні кам'яні плити, якими було вимощене все подвір'я.

Мовчазна фортеця враз наповнилася шумом і гамором. Заметушилися на внутрішніх галереях будинку жінки в темному одязі, заверещали від радості, сподіваючись на подарунки, дітваки, що, мов зграя горобців, висипали назустріч Гамідові. Повиходили слуги.

Арсен без цікавості дивився на чуже життя. Нили натерті залізом ноги, хотілося пити. Почувши, що десь дзюрчить вода, він підвівся і заглянув через колючий живопліт, яким було відгороджено від решти двору невеличку ділянку за горіхом. Там у великій камінній чаші вирувало прозоре джерело. Козак вийшов з гурту, став над ним навколішки і зачерпнув у пригорщ холодної, мов лід, води. Вона була трохи гіркувата, ніби настояна на звіробої, і тоненькими голочками поколювала в роті.

Витерши рукою темне зарослe обличчя, стомлено підвівся. Зненацька пролунав крик:

— Стережись, Арсене!

Оглянутись не встиг: важкий нагай шмагонув його по голові. Від несподіванки і болю мало не впав, але хтось ззаду схопив за брижі жупана і відкинув убік. Нагай знову кілька разів зі свистом прорізав повітря.

— Поганий гяуре! — прошипів над бранцем Гамід.— Ти осквернив джерело, з якого п'ють правовірні!.. Але, крім того, ти ще й замахнувся на моє життя! Я добре запам'ятав тебе! — Вія мимоволі торкнувся щоки. — Запам'ятав так, що ти довіку шкодуватимеш, що не здох раніше! Тебе

варто повісити за ці дві провини, але смерть — не найбільша кара. От коли твоє життя стане нестерпним і ти сам захочеш відійти в кращий світ, тоді ти зрозумієш, про що я зараз говорю, собако! А тепер — геть з-перед моїх очей!

Гамід знову вдарив козака нагаєм, і той кинувся в гурт невільників, які прикрили його собою.

Наглядачі загнали їх у глибокий похмурий погріб під будинком. Крізь маленьке загратоване віконце під самою стелею пробивався жмут сірого світла. Десь шаруділи щури. З кам'яної стелі і стін текли патьоки іржавої води.

Невільники зупинилися посеред погреба.

— Отут нам, хлопці, й могила, — глухо промовив Квочка. — Гарненьку хату приготував для нас проклятущий турок, хай би був щезнув! Навіть солімки підіслав, щоб не муляло в боки. І солома не свіжа?.. Авжеж ні! Перед нами тут теж жили невільники. Від них і лишилася... — І він люто штурхнув ногою купу ячної соломи.

На превеликий подив невільників, звідти почувся слабкий голос, ніби зарохкало немічне порося:

— Яка там зараза штовхається? Чи тобі повилазило, чи так засліпило баньки? Хіба не бачиш, що тут люди сплять?

— Тю на тебе! — вигукнув вражений селянин. — Звідки ти тут узявся, лихий би тебе взяв? І хто ти такий, що по-нашому балакаєш?

Купа соломи заворушилася, і з неї вилізла якась бридка істота. Невільники з острахом розглядали незнайомця. Він обтрусив з себе солому, і всі побачили худющого виснаженого чоловіка. Його очі горіли

хворобливим блиском. Крізь дрантя просвічувало жовте кістляве тіло. Від холоду клацали зуби.

— Що? Гарний? — хрипко засміявся він. — Аж страшно дивитись? Не лякайтеся — самі скоро станете такими... Пробудете років кілька у цьому людьми і богом проклятому місці, як я, то хто-зна, чи й виживете. А був же я колись такий, як ви, молодий, дужий... А тепер — сама шкіра та кістки. Як перевертаюсь у соломі, то торохтять, мов сухарі у мішку.

— Як же тебе звати, чоловіче? — спитав Арсен.

— Звали колись Свиридом Многогрішним... Не знаю, хто з моїх предків так много нагрішив, що й прізвисько таке пристало до нашого роду. Та хто б не нагрішив, а розплачуватися доводиться мені.

— Скільки ж вам років, діду?

— Років? Хе-хе! — скривився у посмішці блідий рот. — А років мені всього сорок...

— Не може бути!

Звенигорі пригадалося, що Метелиці було під шістдесят, а він міг кулаком оглушити вола. А цей од вітру похилиться.

— Побачимо, що з тебе буде, коли Гамід вижме всі соки, всю силу, коли руки твої повиснуть, як вірьовки, і зуби вигниють у роті, і суглоби розпухнуть на ногах, і нужа тебе заїсть, як паршиве порося... Отоді ти згадаєш Многогрішного — правду, мовляв, казав старий...

— Ми й так тобі віримо. Адже видно, що спиш ти не м'яко, та, мабуть, і їси не солодко...

— Тут тебе нагодують! Доженуть — та й ще раз дадуть! — Многогрішний засміявся.

Він трусився від сміху, від кашлю і від холоду разом. У кошлатій бороді стирчали колючі остюки. Гострі коліна підгиналися, — здавалося, що от-от вони переламаються і оцей мішок з кістками з гуркотом полетить додолу.

Всі стояли мовчки, похнюпившись. Кожен мов наяву побачив своє майбутнє. Квочка важко зітхнув, почав приказувати:

— Ох, боже мій, боже, пропала моя голівонька! Арсен оглянувся на плаксія, суворо крикнув:

— Ну, нічого тут нюні розпускати! І без того кисло. А коли ще кожен почне рюмсати, то ми й справді дуже скоро вріжемо дуба у цій смердючій ямі.

— Та я ж нічого, — почав оправдуватися Квочка. — Просто — стало важко на душі...

— Всім нелегко... Але ж козак не без долі. Дивися — і вивернеться коли-небудь!

— Слова... Я теж колись так думав, — прошамкотів Многогрішний. — Все надіявся — утечу... А дзуськи! Куди, до біса, втечеш? Куди підеш, коли до моря два тижні ходу і на кожному кроці тебе можуть піймати! А якщо й до моря доберешся, то що? Хіба перепірнеш або по воді перейдеш?

Арсена розібрало зло. Це старе опудало, що вже одною ногою стоїть у могилі, хоче посіяти в їхніх серцях зневіру, потягти усіх за собою... Ні, не вийде! Вони ще молоді, дужі і не повинні втрачати надії. Недарма

кажуть: гроші втратив — нічого не втратив, друга втратив — половину втратив, надію втратив — усе втратив.

Стримуючи роздратування, він узяв старого за плечі і лагідно сказав:

— Ти ось що, дядьку Многогрішний, лягай собі у своє кубло і не базікай зайвого. Не роз'ятрюй наші серця. Нам і так нелегко.

Відчувши, що Многогрішний намагається опиратися, підштовхнув його ззаду, і той покірно поліз у свій куток. Хтось притрусив його злежаною соломою.

Стомлені багатоденною дорогою, невільники і собі почали вмощуватися на нічліг. Лягали покотом, один побіля одного, щоб було тепліше. Незабаром світло в віконці померкло зовсім, стало темно. Від багатьох тіл, від важкого дихання в погребі зробилося тепло, навіть задушно. На всіх наліг сон.

Але заснути не пощастило. Знову, розчинилися двері — і на сходах забрязкотіли кайдани. В погріб спустилося кілька чоловіків.

Хтось наступив комусь на ноги. Почувся стогін.

— О холера ясна, — вилаявся, судячи по гучному голосу, якийсь здоровань польською мовою, — тутай повно непроханих гостейі Грицьку, викреши вогню — запалимо свічку!

Під кресалом заблискотіли іскри. Спалахнув жовтий вогник і освітив похмурі темні постаті. Попереду стояв високий чолов'яга з гострими, мов списи, вусами і великим гачкуватим носом. На вигляд йому було років тридцять.

— Побий мене перун! — знову загримів чолов'яга, на цей раз перейшовши на лемківську говірку, приправлену полонізмами. — Адже

ці новаки, ці хлопи вляглися в моє ліжко! Але ж то є свинство — припхатися в чужу хату і зайняти найліпший куток, прошу пана! Гей, хлопе, — штовхнув він ногою Квочку, що скоцюрбився в кутку, — звільняй місце!

Той сонно блимнув очима. Незадоволено буркнув:

— А ти що за птиця?

— О, стонайцять дзяблів! Він ще й питає! Тутай кожен знає пана Спихальського... Уродзоного шляхтича!.. Гетьман Яблоновський мав мене за військового товариша, прошу пана! А якийсь хлоп сміє називати мене птицею! Га?

— Ну й що з того, що ти — військовий товариш гетьмана Яблоновського? Невелика цяця! А я — Гервасій Квочка... Чув?

— Не доводилося, — збентежився пан Спихальський.

— Отож-то і є! Ти про мене не чув, а я про тебе чув. Не знаєш, що за людина перед тобою, а кричиш! Негоже так, пане!

— А що ж ти за єден?

— Колишній хлоп твого укоханого гетьмана Яблоновського, хай би його грім побив! А пізніше — вільний селянин, хлібороб, бо втік із його маєтку в селі Заволаному на незаймані землі... А тепер і ти, і я — раби турка Гаміда. Виходить, ми одного поля ягоди... Тож не бундючся, пане, а лягай рядом у цей барліг та спи, якщо хочеш спати. А ні — лягай там, де стоїш, і не заважай відпочивати.

— О матка боска! — підскочив пан Спихальський. — То пан єсть земляк? Із Заволаного? А я з Круглика... Чому ж пан зразу не сказав? Перепрошую пана Квочку — що нового в наших краях?

— А коли пан звідтам?

— Уже чотири роки.

— А я — п'ять... Отже, пан мало що від мене дізнається про свого гетьмана... Хіба що панові цікаво буде послухати, як я колись із товаришами віддубасив пана гетьмана різками...

— О! Як?

— А так. Надумав я з друзями втекти в степ. Та жаль було розлучатися з паном не попрощавшись. Бо, треба сказати вам, у нас з ним була сердечна дружба: він частенько гладив мою хлопську спину канчуками, а я пускав іноді на його стоги та ожереди червоного півня... Якраз трапилося так, що боржок залишався за мною. Як же йти від пана, не розрахувавшись із ним? Ото я й намовив хлопців — підстерегти пана. Здибали ми його у Матвієвій пасіці. Пан Спихальський пам'ятає той лісок у долині, що по дорозі із Заволаного до хутора Круглика?

— О так! Хіба можна забути те райське місце? На всьому Прикарпатті, мабуть, не знайдеться красивішого. Самою натурою, прошу пана, воно створене для укохання...

— Ото ж бо й воно, що так само думав і пан гетьман. І не тільки думав, а й кохався там з малжонкою одного шляхтича, що жив поблизу. От ми й підстерегли його, коли він їхав верхи. Один схопив коня — притримав, а я з товаришем стягнув шляхетного пана на землю, здер з нього штани, поклав голим пузом на мурашник, а з другого боку гарненько всипав березової каші...

— Сто дзяблів! Лайдак! — вигукнув ображено пан Спихальський. — Як же ти смів так познущатися над вельможним паном? Над уродзоним шляхтичем! Та за це тебе, блазня, мало було повісити! Порубати на

шматки! Подумати тільки — не як-небудь, а на мурашник... Та ще й березовим пруттям!.. Мов якогось хлопа...

Всі прокинулися і слухали, як зі смаком лаявся розгніваний і ображений за свого сюзерена шляхтич. Арсена розбирав сміх:

Пан Спихальський явно забував, що зараз він не "уродзоний шляхтич", а раб.

Гервасій Квочка теж усміхнувся в бороду. Видно, його тішила ця розмова.

— Але ж я тільки сплачував борг, ласкавий пане, — сказав він спокійно. — Сам господь бог заповідав не залишати неоплачени-ми боргів наших... А ще він заповідав відплачувати око за око, а зуб за зуб...

— Занадто ти мудрий, пане Квочка! — вигукнув сердито Спихальський. — Пана гетьмана — і раптом на мурашник! Перун на твою голову! Болячка тобі в печінку, розбишако паскудний! На кіл би тебе посадити, лотре, щоб знав, як потішатися над ясноос-вєцоним паном!

Він сипав прокляттями, лайкою і мало не кинувся з кулаками на селянина. Гримкочучи кайданами, люто поводив виряченими очима, смикав себе за настовбурченого рудого вуса.

Раптом замовк. В очах промайнув переляк. Запитав тихо:

— Ну, й чим же скінчилася та сумна історія?

— А чим, — розважно відповів Квочка, — віддубасили ми пана як слід, натягли штани і посадили на коня...

— Як же він сів?

— А він не сів — ліг животом на сідло й так поїхав, прошу пана.

— Холера ясна! Варто було б побачити таку картину... Ну, а та малжонка, пане Квочка, хто вона? Ви бачили її? Чи то не пані Зо-ся, дружина пана Ястржембського, з Залісся?

— Ні, пане Мартине...

— Ти знаєш, як мене звати? — здивувався Спихальський. — Сконд? Звідки?

— Аякжеі Я й досі пам'ятаю все кодло пана гетьмана...

— Но, но, не забувай, з ким говориш! — знову набундючився пан Спихальський. — Відповідай на питання!

— Я й відповідаю: ні, пане Мартине! До пані Зосі — це всім було відомо — вчащали ви.

— Кгм... кгм... — закашлявся пан Мартин.

— А пан гетьман кохався з малжонкою пана Мартина...

— Цо?

Пан Спихальський підскочив, ніби його вбрикнув кінь. Навіть при тьмяному світлі свічки було видно, як побуряковіло його обличчя, а очі мало не вилізли на лоба. Очманілим поглядом він обвів підземелля. Незважаючи на страшний, майже трагічний його вигляд, невільники не могли утриматися від гучного реготу.

— Що ти сказав? — розгублено перепитав пан Спихальський. — Невже пані Вандзя...

— Про це теж усі знали, крім пана. Пан Спихальський стиснув кулаки.

— Ти можеш дати слово гонору? Хоча яке там слово гонору в хлопа!.. Ти можеш поклястись, що то є правда?

— Як перед богом!

— Прокляття! — вигукнув нещасний пан Спихальський і вдарив закованими руками в кам'яну стіну. — Прокляття! На кого ж вона мене проміняла? Мене! Самсона! Геркулеса! На оту зманіже-ну здохлятину! На холодного бридкого змія!.. Тьху!.. А пан гетьман! Який він добрий і ласкавий завжди був до мене! Тепер мені зрозуміло — чому. О Єзус, допоможи мені вирватися з цієї землі агарянської, і ти здригнешся від помсти, яку придумає пан Мартин!..

Він раптом замовк і сів на підлогу. Безтямним поглядом втупився в куток, не звертаючи уваги на гармидер і сміх, що лунали навколо.

— Досить вам зуби скалити! — гримнув на сміхунів Арсен. — Гаси свічкуі Спати пора. І ти, пане Мартине, лягай. Знайшов час для ревнощів...

Спихальський глянув на козака, але не відповів нічого. Сидів мовчки, мов закам'янів. Поволі в підземеллі стих гамір. Новоприбулі невільники трохи потіснилися, щоб дати місце старожилам, які з оханням і лайкою вмощували свої стомлені цілоденною працею тіла на тухлу смердючу солому. Хтось дмухнув на свічку, і враз настала непроглядна темрява.

Вранці наглядачі вигнали всіх надвір. Було холодно й туманно. Невільники відкочували коміри, кутались в своє дрантя, а новачки — в ще не виношене вбрання, яке все одно пропускало пронизливий холод.

Їх вишикували в один ряд під стіною. Навпроти стояв сам хазяїн — Гамід. Позад нього — кілька турків-наглядачів. "Поженуть на роботу", — подумав Арсен, гадаючи, куди ж пошлють його.

Коли наглядачі Осман і Кемаль зачинили двері льоху і стали один з одного кінця строю, а другий — з другого, Гамід підійшов ближче, оглянув невільників і сказав:

— За втечу — смертьі За непослух — канчуки! За лінощі — теж канчуки. Зрозуміли?

Стрій мовчав.

Гамід презирливо скривив товсте носате обличчя. Важкий погляд ковзнув по нахмурених рабах.

— Ось ти і ти, — Гамід ткнув пальцем в напрямі Яцька і Многогрішного, — вийдіть сюди. Станьте окремо отам під деревом. Яцько і Многогрішний відійшли вбік.

— А ти, запорозька собако, вийди теж, — звернувся він до Арсена. — З тобою у мене окрема розмова.

Арсен, подзвонюючи кайданами, вийшов наперед.

— Той, хто навіть помислить зробити замах на господаря чи наглядача, вмре лютою смертю. Так, як оцей козак... Але перш ніж умерти, він вип'є гірку чашу... Османе, кинь його вниз, у в'язницю!

Осман штурхонув козака піхвою шаблі.

— Йди, гяуреї

Арсен оглянувся на товаришів, на Я'цька, що злякано, мов звірок, щулився під горіхом, з острахом чекаючи вирішення своєї долі Чи побачить він ще коли-небудь їх, цих товаришів по нещастю? Чи, може, у Гамідовій домашній в'язниці знайде свою смерть?

Осман перевів його через двір і попереду спустився по крутих сходах у глибоке підземелля. Важким ключем відімкнув обковані залізом двері.

— Заходь! — і штовхнув у спину.

Арсен опинився у вузькій похмурій печері. Важка задуха від нечистот і спертого повітря вдарила в ніс і перехопила віддих. Поки Осман не зачинив дверей, встиг побачити прикованого до стіни чоловіка. Важко було визначити його вік: скуйовджені сиві патли закривали обличчя. Мабуть, не один місяць, а може, й рік провів цей нещасний тут, куди не проникав жодний промінь світла, жодний людський голос, крім голосу наглядачів.

По спині поповзли холодні мурашки: ось яку кару вигадав для нього ГамідІ

Двері зачинилися. Могильний морок і могильна тиша окутали оторопілого козака. Якусь хвилину панувало мовчання. Потім брязнули ланцюги, почувся тихий хрипкуватий голос:

— Ти хто, друже? — Питання було вимовлене по-турецькому.

— Невільник.

— Болгарин? Чи, може, козак? Урус? — раптом запитав той по-болгарськи.

— Козак, — відповів Арсен. Він зрадів, що почув болгарську мову, яку знав і яка нагадувала йому рідну. — А ти хто, чоловіче добрий? За віщо тебе прикували в цій могилі?

— Підійди ближче — я хочу відчути, що поряд зі мною є жива людина... Я хочу слухати твій голос, голос людський... Бо караюся вже тут багато років... Ти не уявляєш, як це страшно бути самотнім, не бачити сонця і неба над головою, не чути щебету пташок, шуму гірських потоків, співу весняного вітру?.. Дай мені твою руку. О, яка вона міцна і гарячаї Це рука воїна, тверда і чесна... Слава аллаху, що почув мої благання і послав мені супутника мого тернистого шляху. Ми поділимо наше горе на двох — і воно здаватиметься нам наполовину легшим... Що це скоїлося, що Гамід вирішив тебе посадити до мене?

Питання було несподіване, і Арсен не знав, що відповісти.

— Може, він кинув тебе на кілька днів, щоб потім я ще з більшою силою відчув самотність? — роздумував в'язень. — Він здатний на таку вигадку...

— Може, й так, — погодився Арсен, згадавши погрози Гаміда. — Думаю, що я тут довго не затримаюсь...

— Але він помиляється, якщо гадає мене ще більше вразити. Я вже до всього звик. Ти от питаєш, хто я такий... Я мандрівний дервіш-меддах... По-вашому — кобзар. За багато років я обходив усю Османську імперію — від Євфрату до Дунаю і від Кримських гір до могутньої і славної ріки Ніл. Всюди мене радо зустрічали, бо я приносив людям пісню і веселий жарт або розповідав про давніх героїв чи далекі країни, де мені пощастило побувати. Тільки ось потрапив до рук Гаміда...

— За що ж це він тебе?

— Це давня історія. Я розповім її тобі... Щоб вона не вмерла разом зі мною... Та й легше буде на серці, коли виллю комусь своє горе. Однак попереду поснідаємо. Я чую кроки наглядача.

Хтось відмикав замок. Через хвилину блиснув тьмяний промінь вранішнього світла і старий наглядач вніс два невеликі коржі і відро води. Мовчки поставив посеред льоху і вийшов, щось белькочучи.

— Глухонімий, бідолаха, — пояснив меддах, кусаючи твердий корж і запиваючи водою. — Оце єдина людина, крім Гаміда, яку я бачу протягом цих років, але один одного ми не розуміємо. Ну, а з Гамідом у нас були гарячі розмови на перших порах... Та тепер і він не показується.

— Ти хотів розповісти мені про нього і про себе, — нагадав Арсен.

— Я не забув, козаче... Я обов'язково розповім тобі ту давню історію, яка трапилася зі мною в болгарській Старій Планині, бо вона пече мене ось уже багато-багато років... Сідай і слухай.

— Ми з Гамідом служили разом в одному загоні спагіїв, що стояв у серединній Болгарії, — розпочав меддах. — Він був молодшим агою, мав двадцять років і обіймав посаду казнадара, яку одержав, дякуючи своєму дядькові, чаушеві бейлер-бея . Хоч я був старший, але трапилося так, що ми з ним зійшлися досить близько. Не дружили, ні. До цього не дійшло, бо, незважаючи на молодість, Гамід був скритною людиною. Але часто проводили час за пляшкою ракії ' або за картами.

Наскільки я знав, він не мав ніяких маєтків, як і я, і жив скромно, витрачаючи тільки те, що міг заробити. Ми з заздрістю дивилися на тих товаришів, які одержували з дому цілі капшуки грошей і жили, як беї. На щастя, таких було небагато, і вони не дуже муляли нам очі.

Життя наше текло вільно, розмірене. Служба була не важка і перемежалася товариськими гульбищами в караван-сараях і ахчийницях та різними витівками, на які я, признаюсь, був великий мастак.

Але ми були аскери, тобто воїни, і одного дня нам затрубили похід. Знову повстали — в який раз — болгари! Повстання спалахнуло в Старій Планині, диких і малодоступних горах, що перетинають усю країну з заходу на схід. Наш загін спішно послали туди.

Я не розповідатиму про те, як ми здиралися на неприступні бескиддя, переходили через глибокі ущелини й урвища, як вступили в бій з повстанцями і зазнали перших втрат. Скажу тільки, що за три тижні ми були ситі війною по горло, хоч вона тільки розгоралась і їй не видно було кінця.

Нам явно не фортунило. Гайдуки добре знали свою рідну країну і, користуючись знанням місцевості і допомогою балканджіїв-горців, нападали зненацька. Вбивали кільканадцять спагіїв або викрадали наших коней і зникали в лісових хащах чи тікали по таких крутих і небезпечних гірських стежках, куди ми на своїх конях не могли й поткнутися.

А потім трапилося найгірше. Вони оточили нас в одній ущелині, закрили проходи з неї — а було їх тільки два — і почали потроху пострілювати наших аскерів, що необачно висовувались із сховища. Скоро наше становище стало нестерпне. Кілька штурмів на виходи з долини закінчилися поразкою. Ми почали голодувати. Всі розуміли, що без допомоги ми не зможено вирватись. І тоді паша зібрав до своєї печери старшин і викликав охочих пробитися через гайдуцькі заслони і доставити секретний пакет бейлер-бею з просьбою про допомогу.

— Піде два сміливці, — говорив паша. — Якщо їх перестрінуть гайдуки, один з них повинен буде пожертвувати собою заради всіх нас і

затримати ворогів, а другий тим часом відірветься від них і з допомогою аллаха добереться до Загори.

Не знаю, який мене шайтан підштовхнув, але я встав і сказав:

— Я готовий доставити пакет, шановний пашо!

— Похвально! — вигукнув паша. — Я завжди цінував твою хоробрість і відданість нашому найяснішому султанові, Якуб-ага. Хто ж буде другим?

Він обвів очима старшин.

І тут негадано для мене піднімається Гамід і заявляє, що він теж згоден взяти участь у цій ризикованій операції.

— Якщо Якуб-ага захоче мати мене своїм товаришем, я з радістю пропоную свої послуги, — сказав він і додав: — Я вірю в свою долю, а в моїй хоробрості, гадаю, ніхто з присутніх не сумнівається. Аллах нам допоможе, і ми повернемось сюди з свіжими військами бейлер-бея.

Розчулений старий паша, який, мабуть, не сподівався на таку самопожертву своїх старшин, навіть підвівся з м'якого міндера і обняв Гаміда.

— Ніколи не померкне сонце ісламу, бо воно має таких мужніх і відданих охоронців! — вигукнув він. — Я вірю у вашу щасливу зорю, мої дорогі друзі. І ми всі сподіваємося зустріти вас живими й здоровими через три-чотири дні, коли війська бейлер-бея підійдуть сюди.

Він відпустив старшин, дав мені пакет, як старшому по чину, повідомив на всі дні тезкере, доки нас не буде, і побажав щасливої путі.

Незважаючи на те, що звечора і майже до самого ранку в ту пору світив місяць, ми з Гамідом, як тільки стемніло, вийшли з табору, перебралися через гірський кряж і поволі почали спускатись його протилежним схилом в долину, поросту віковічним лісом. Не знаю й досі, чи нам пощастило таємно пробратися крізь гайдуцькі застави, чи, може, вони нас запримітили і слідкували за нами, вирішивши схопити пізніше, далі від табору, щоб і наші не знали, але, як би там не було, ми відійшли від ущелини на фарсах або на півтора, нікого не зустрівши. Я вже почав вірити, що нам пощастить ще того ж дня надвечір добратися в ставку бейлер-бея.

Йшли по вузькій лісовій дорозі. З обох боків темніли буки, а вище в горах — смереки і сосни. Круглий місяць котився поміж узгір'ями на густо-синьому небі. Дихалося легко. Прохолодне нічне повітря було настояне на розкішних пахощах високогірних луків і лісів.

Раптом позад нас затріщали кущі і хтось по-болгарському вигукнув:

— Стійте, турецькі собаки!

Інший голос повторив те ж саме по-турецькому. Пролунав постріл з яничарки ', але куля не зачепила ні мене, ні Гаміда. Я швидко передав Гамідові пакет.

— Тікай! А я затримаю їх! — шепнув, витягаючи з-за пояса пістолі і повертаючись лицем до ворогів.

Та в цю мить пролунав постріл — мене щось тупо вдарило в спину. Вже падаючи, я повернувся і побачив, що в Гамідовій руці димів пістоль. "Невже це він вистрілив у мене? — майнула в голові думка. — За віщо? Що я йому поганого зробив?" Я хотів крикнути — і не міг. Ноги підкосилися, все навкруги попливло обертом, місяць на небі ніби сказився — заплигав, заблимав, потім покотився вниз — прямо на мене... І я впав.

Останнє, що я, падаючи, почув, було неймовірне: Гамід крикнув гайдукам:

— Не стріляйте! Я маю для вашого воєводи важливі вістії

І досі ці слова звучать у моїх вухах, наче я почув їх лиш учора. Багато чого вивіялося з моєї пам'яті, забулося. Навіть стерлися образи близьких і рідних мені людей. А ці слова зрадника навіки закарбувалися в моїй душі.

Прокинувся я від гострого болю і довго не розумів, де я. Розплющив очі, оглянувся.

Я лежав на простому, грубому дерев'яному ліжку в невеликій похмурій кімнаті, стіни якої були завішані шкурами диких звірів. Вузьке вікно в протилежній стіні нагадувало бійницю замку. Та, напевне, це й була бійниця. Товсті дубові двері не пропускали в кімнату жодного звуку.

Де я? Що зі мною? Серед друзів чи серед ворогів?

Я не міг відповісти на ці запитання і лежав пластом, бо від найменшого поруху мені розривало болем груди.

Потім я знову впав у забуття. А коли опам'ятався, то побачив біля себе хлопчика років п'яти-шести. Він стояв біля ліжка і пильно дивився на мене. В його гарненьких чорних оченятах цікавість боролася зі страхом. Коли він помітив, що я прокинувся і дивлюся на нього, то хотів зразу втекти, але, мабуть, цікавість перемогла, і хлопчик зостався.

На ньому була червона оксамитова курточка і чорні, з застібками нижче колін штанці. Білий комірець сорочки відтіняв ніжний загар дитячої шийки. Все в ньому було по-дитячому миле, наївне.

Його права рука нижче ліктя була обв'язана шматком сірого полотна.

— Хто ти такий? — спитав він мене по-болгарськи. З цього я зробив висновок, що я в болгарських повстанців-гайдуків.

— Мене звати Якуб, — відповів я по-турецькому. — А тебе? Хлопчина теж перейшов на турецьку мову та ще таку гарну, добірну, чисту, що я засумнівався в своєму попередньому висновку.

— А мене — Ненко, — відповів він і додав: — Я — гайдук! А ти?

Тепер сумніву не було. Дитяча безпосередність розвіяла його, як дим. Отже, я в руках гайдуків, і мене лікують, — перев'язано таким же полотном, як і хлопця, — певне, для того, щоб потім допитати і піддати нелюдським мукам. Це відкриття вкрай зіпсувало мені настрій, але я не показав цього хлопчині і відповів:

— А я — турок.

Однак моє признання не збентежило його.

— А чому ж ти не страшний? — здивувався він.

— Але ж ти теж не страшний, хоч і гайдук, — відповів я йому в тон.

— Гайдуки — це герої, які борються за волю Болгрії, — гордо сказав Ненко, пригадавши, напевно, чужі слова. — І коли я виросту, то теж стану справжнім гайдуком, як мій тато! Гайдуків усі люблять і поважають, крім турків і помаків, які вбивають їх, садовлять на палі або випікають очі.

Я не знайшов, що відповісти, бо це була свята правда. Не всі, але багато хто зі спагіїв, а особливо з яничарів, справді жорстоко мучили полонених гайдуків і навіть винахідливіше, ніж це змалював Ненко. Я перевів розмову на інше.

— Хто ж твій тато, Ненко?

— Воєвода Младен... Він повоює турків, і тоді" вся Болгарія стане вільною!

Мені все більше подобався цей хлопчик, хоч і говорив він неприємні для турецького вуха речі.

Отже, його батько — воєвода Младен, вождь повстання. Ми всі знали про нього, знали також, що це він обложив наш загін у тій проклятій долині, звідки не було виходу.

— А маму як звати?

— Маму звати Анка, — коротко відповів Ненко.

— А іцо в тебе з рукою? Хлопчик глянув на пов'язку.

— Яструб кігтями цапнув. Я хотів дістати його з клітки, а він я-як схопить мене — та до себеї.. Ледве одірвали. Так і розпанахав руку майже до кістки.

— Дуже болить?

— Боліло. А зараз ні. Вже гоїться.

Я не встиг сказати й слова, як Ненко швидко розмотав пов'язку і простягнув до мене свою тоненьку ручку. Від ліктя і майже до зап'ястя

чорніли три довгі струпи. В деяких місцях вони вже повідпадали, і там просвічували свіжі рожеві рубці.

— Ти й не плакав?

— Плакав, але... трохи. Гайдуки ж не плачуть!

— Ти молодець. Хочеш, я розповім тобі казочку? Хлопець швидко зав'язав руку. Видно, не одному мені показував свої рани і навчився робити перев'язку.

— Хочу, якщо вона буде про розбійників чи героїв... Але чекайте, я погукаю Златку.

— Златку?

— Це моя сестричка, — пояснив він.

Він миттю зник за дверима, а перегодя привів дівчину років трьох. Вона була схожа на братика, але в протилежність йому — синьоока, хоч мала чорне кучеряве волосся.

Діти сіли до мене на ліжко, і я почав розповідати щось із казок про Аладіна. Дитячі оченята вп'ялися в мене, як голочки, і вже не відривалися від мого обличчя протягом усієї розповіді. Ненко забув, що я турок, а я забув, що він син гайдуцького воєводи, проти якого я воював і якого мав ненавидіти всім серцем. Прекрасна казка полонила нас — і дітей, і мене. Карі Ненкові оченята сяяли від захоплення, а мені здавалося, що вже не так пече під правою лопаткою.

За першою казкою я розповів дітям другу і третю. Хлопчина не ворушився, весь перетворившись на увагу, і навіть коли десь за дверима пролунав жіночий голос, що кликав Ненка, він не відгукнувся, а приклав палець до рота, щоб я мовчав.

Однак Златка скочила з ліжка і пухким клубочком викотилася крізь прочинені двері з кімнати. А через хвилину на порозі з'явилася молода красива жінка у білій сорочці і довгому темному сукмані'.

— Ненку, синку, ми з ніг збилися, шукаючи тебе і Златку! Що ти тут робиш?

— Я слухаю казки. Не заважай нам! — незадоволено відповів хлопчина.

Жінка з подивом глянула на мене і, не сказавши ні слова, взяла дітей за руки й вийшла з кімнати. Двері залишилися трохи прочиненими.

Я заплющив очі і задрімав. Не знаю, скільки минуло часу. Та ось мене розбудили чоловічі голоси, що долітали з сусідньої кімнати. Один з них я зразу впізнав — то був голос Гаміда. Другий теж був ніби знайомий, але я ніяк не міг пригадати, де й коли я чув його.

— Я розповів усе, Младен-ага, — сказав Гамід. — Ви знаєте тезкере на наступні п'ять днів. З ними ваші воїни можуть легко проникнути в розташування спагіїв і захопити їх зненацька. Ви знаєте, що вони голодують і їдять конину, але і її мало, бо паша не дозволяє різати коней. За них йому доведеться відповідати. А за людей — ні. Такі порядки! Тепер лишається тільки відпустити мене, оскільки це була єдина умова, яку я поставив вам перед тим, як чесно розповів про свій загін усе, що знав.

— Не поспішай, ага, — відповів другий голос. — Я відпущу тебе тоді, коли ми зробимо напад на спагіїв і все сказане тобою підтвердиться... Одного не розумію — що змусило тебе зрадити своїх? Ти навіть не намагався втекти...

— Я не втік би далеко... Мене обов'язково спіймали б ваші люди, і я досі теліпався б на гілляці або сидів на палі, вирячивши очі. Ні те, ні

друге мене не влаштовує. До того ж у мене є й інші причини, про які я не можу нічого зараз сказати.

— Для чого ж було стріляти в свого товариша?

— Я не хотів мати свідка.

Наступила мовчанка. Від люті я знову мало не знепритомнів. Мерзенна тварюкаї Тепер я дізнався напевно, що стріляв у мене Гамід! Якщо раніше сумнівався, вважав, що то мені верзлося в гарячці, то тепер сам Гамід розвіяв мої сумніви. Перед оччма у мене знову попливли жовті кола, мене всього трясло як у пропасниці. Я хотів крикнути, але з грудей вирвався тільки слабкий приглушений стогін.

Не знаю, як я не задихнувся від ненависті, що наповнила мої груди. Я ладен був зіскочити з ліжха і бігти за Гамідом, щоб затримати його, бо почув, як він виходив з кімнати. Мені хотілося тут же на місці убити того пса. Я рвонувся з подушки, та гострий біль пронизав мене наскрізь, і я впав на постіль. "Ні, Якубе, лежи! — нагадав він мені. — Нічого ти зараз не зробиш із здоровим Гамідом! Набирайся сили і спершу зумій вирватися з рук гайдуків, а потім думатимеш про помсту!"

Відчинилися двері — і я побачив середнього на зріст чоловіка моїх років, у сукняному кунтуші і м'яких юхтових чоботях, з шаблею при боці і багато оздобленими пістолями за широким болгарським поясом. Це був, безперечно, воєвода, який щойно розмовляв з Гамідом. Він вийшов з темної дверної ніші і, усміхаючись, підійшов до мене.

— Ти не впізнаєш мене, Якубе? Тобі, здається, вже краще? Світло з вікна впало на його обличчя, і я з подивом упізнав у воєводі свого колишнього шкільного товариша Младена. Так ось чому голос воєводи здався мені знайомий! Младен, друг і товариш моїх юнацьких років, — вождь повстанців, гайдуцький воєвода! Хто б міг подумати колрсь, що таке буде! Тепер мені стало зрозуміло, як я опинився в цій кімнаті і чому

мене лікують замість того, щоб повісити чи розстріляти. Младен упізнав мене і піклується про менеї

— Младенеї— вигукнув я, перемагаючи біль. — Младене, невже це ти?

— Як бачиш, Якубе, це справді я, — відповів він, потискуючи мені руки. — Ось як, друже, довелося нам зустрітися, — ти в одному стані, а я в другому. Ти, напевно, вже догадався, що я і є воєвода Младен, якого проклинають в усіх мечетях і на всіх перехрестях імперії! Та й сам, мабуть, не раз посилав мені чортів у печінку і хотів бачити мою голову на спагіївському списові...

— Ти не перебільшуєш, Младене, — відповів я. — Та все ж я радий бачити тебе в повному здоров'ї, хоча маю сумнів, що при повному розумі.

— Чому?

— Нічим іншим, як втратою здорового глузду, я не можу пояснити собі твою участь у цьому нещасному повстанні, яке з самого початку приречене на загибель.

— Ти помиляєшся, Якубе, — заперечив воєвода. Голос його дзвенів, як туго натягнута тятива лука. — Як тобі відомо було, я болгарин, у якого султан відняв усе, крім імені, — батьківщину, землю, скот. Залишилась тільки Стара Планина, що стала моїм притулком, моїм сховищем. Усюди я бачив гніт і несправедливість. Султан захопив наші родючі землі, поділив їх і роздав своїм воїнам. Наші хлібороби тепер змушені працювати на них, платити десятину, що тільки називається десятиною, а насправді сягає третини їхніх прибутків. А ще ж військовий податок — харадж, подушний — джизьє і, нарешті, проклятий іспендж — податок кров'ю: кожного десятого болгарського хлопчика султан силоміць забирає у батьків і віддає у яничарський корпус, де з таких

нещасних вишколюють яничарів. Турки закривають наші церкви, позбавляють немусульманське населення всяких прав. Бейлер-беї, санджак-беї і паші, як чорне вороння, насіли на Болгарію, на всі Балкани і запускають криваві пазурі в саме серце народу! Чи міг я спокійно дивитися на ці знущання, утиски, вбивства і грабунки?

Чи могло моє серце миритися з чорною несправедливістю? Хіба воно кам'яне чи наповнене мертвою сукровицею, а не гарячою кров'ю?.. Ось чому ти бачиш мене сьогодні воєводою болгарських гайдуків, повстанців, борців за свободу свого народу і своєї країни!

Він говорив натхненно. Очі його горіли вірою у справедливість тієї справи, за яку він вступив на боротьбу з могутньою Портою. Мужнє обличчя світилося розумом. Відкритий білий лоб, довгий чуб, що чорною блискучою хвилею спадав на шию, невеличкі темні вусики робили обличчя виразним, привабливим.

Мені стало соромно за свої слова.

— Младене, — сказав я, — коли ми вчилися з тобою разом у медресе, ти здавався мені чесним, розумним, хоч, може, трохи запальним юнаком. Тепер я бачу, що знав тебе недостатньо. Ти був іще й потайний, бо ніколи нічим не проявив того, що було в тебе на душі. І хоч я знав, що ти — болгарин, однак не надавав цьому ніякого значення, бо вважав, що стати турком і бути турком по-чесно і бажано для кожного, в тім числі і для болгарського юнака Младена. Але я бачу тепер, що помилявся. Ти став захисником свого пригніченого народу і знайшов у собі сміливість відкрито виступити проти могутнього і безпощадного ворога. Я беру свої слова назад, Младене, бо схиляюся перед твоєю мужністю. Я не можу стати твоїм однодумцем і не можу співчувати твоїм переконанням, я не допомагатиму тобі нічим у воєнних діях проти моїх одноплемінників, бо не хочу бути зрадником, подібно Гамідові, який мало не вбив мене і розкрив тобі всі наші таємниці. Але я серцем відчуваю, що ти не міг виступити за несправедливу справу, і співчуваю тобі... Хай береже тебе аллах!

— Спасибі, Якубе, — промовив Младен. — Спасибі за те, що ти розумієш мене. Однак я не сподівався, що тобі відомо все про Гаміда.

— Я чув вашу розмову...

— А, тоді зрозуміло... Гамід — негідник. Його варто повісити тричі. За те, що він — спагія й виступав проти нас, що зрадив свій полк і що стріляв у товариша... Але я дав йому слово, слово честі — відпустити.

— Коли?

— Коли дав слово чи коли відпущу?

— Коли відпустиш?

— Як тільки переконаюся, що він дав мені достовірні відомості.

— Тобто після нападу на наш полк?

— Так.

— Младене, дай мені зброю — я уб'ю його сам! — вигукнув я. — Ти дав слово відпустити — ну що ж, відпускай! А я поклявся відомстити!..

— Заспокойся, Якубе, — нахилився до мене Младен. — Тобі рано думати про зброю і про помсту. Ти тяжко поранений і повинен спочатку видужати. А відомстити зможеш і тоді, коли повернешся до своїх. Не самосудом, а законно. І його розстріляють як зрадника.

— Коли-то я повернуся до своїх?

— Повернешся... Я беру на себе гріх перед товаришами, відпускаючи двох спагіїв. Та що поробиш: одного — по службі, а другого — по дружбі. Ну, ти лежи! А мені треба йти... Зараз пришлю до тебе лікаря.

Він підвівся, але вийти не встиг. В кімнату ввірвався Ненко з криком:

— Я не хочу бути з бабкою Пекоюі Я хочу з турком! Побачивши батька, хлопчик зупинився. За ним до кімнати зайшла рум'яна від швидкої ходи дружина воєводи.

— Що мені робити з ним, Младене? — поскаржилась вона, показуючи на сина. — Ніяк не слухається бабки Пеки. Рветься сюди. Каже, турок такі цікаві казки розповідає...

— Анко, нічого поганого не станеться, якщо Ненко деякий час побуде тут. Я цілком довіряю Якубові. Ми з ним поговорили відверто — він не навертатиме нашого сина до ісламу... Можеш сміливо залишати хлопця біля нього.

Після цієї розмови Ненко кожного дня прибігав до мене, і я розповідав йому казки та різні історії зі свого вояцького життя. Ми подружили з ним. Його веселий щебет розганяв тугу, яка часто находила на мене, а він, видно, не маючи товариша для своїх дитячих ігор, усім серцем прив'язався до дорослої людини, котра ставилась до нього теж як до дорослого. Часто він приводив з собою Златку, і тоді в кімнаті здіймався справжній шарварок. Діти ганяли одне за одним, галасували від утіхи, сміялись, а я дивився на них і забував, що поранений, що лежу на ліжку того, з ким би мав воювати, що мої товариші даремно чекають нашого повернення. Забував навіть про Гаміда, хоча думка про нього не давала мені спокою.

Так минуло кілька днів. А в одну ніч трапилося лихо.

Перед світом я почув шум і крики, тупіт ніг. До мене долинув розпачливий жіночий зойк. Я не міг підвестись, а тому терпляче ждав, поки хтось прийде і я дізнаюся, що там скоїлось.

Через деякий час до мене в кімнату заглянув старий вусатий гайдук із смолоскипом, але зразу ж зник, нічого не сказавши. А згодом вбігла заплакана Анка. В її очах я побачив такий розпач, що, незважаючи на різкий біль у грудях, підвівся з подушки і глухо промовив:

— Що там?

— О боже, немає Ненка і Златки! — простогнала вона. — Цей проклятий Гамід убив двох стражників, няню і, викравши дітей, утік...

Ця звістка приголомшила мене.

— А де ж воєвода? Де Младен? Треба наздогнати вбивцю!

— Младен зі всіма гайдуками ще вчора виїхав до Бялих скель. Там, напевно, буде сьогодні бій. Залишалося тільки п'ять стражників для охорони. Один вартував Гаміда. Гамід його задушив і переодягнувся в його одяг. Потім зарубав шаблею того, що стеріг ворота.

— А діти? Як же він їх захопив?

— Решта гайдуків міцно спали. Ніхто нічого не чув. Напевно, це й наштовхнуло його на думку викрасти дітей. Він увірвався до них у кімнату, забив бабку Пеку, а дітей схопив сонних на оберемок... Мене розбудив несамовитий крик Ненка. Крик долинув од вхідних дверей, і я кинулася туди... Та було вже пізно: Гамід скочив на коня, що завжди напоготові стояв прив'язаний біля воріт, і, не випускаючи з рук дітей, помчав у темряву ночі...

Жінка рвала на собі коси, металася мов несамовита по кімнаті.

— Що робити? О, що робити? — стогнала вона, стиснувши голову руками.

— Треба негайно послати на пошуки гайдуків. Дорога кожна хвилина! — вигукнув я, щиро сприймаючи до серця горе жінки.

— Я вже посилала... Але вони повернулися ні з чим, — крізь сльози промовила вона. — Ніч темна. Не лишилося ніякого сліду. Хто скаже, куди він утік? І хто може зловити його тепер у лісових нетрях? Досі, мабуть, добрався до своїх...

Як міг, я намагався втішити бідну жінку, але це не допомагало. Мене й самого гризла журба, а ще більше гнітила думка, що Гамід назавжди вислизнув із моїх рук. А я ж так хотів з ним зустрітися віч-на-віч! Я навіть устиг умовити Младена не відпускати його до того часу, поки я не встану з ліжка, і воєвода обіцяв мені це... І ось — маєш! Гамід утік, і тепер шукай вітра в полі. А я лежу безпомічний на чужому ліжку і не знаю, коли встану і чи встану коли-небудь взагалі-Ввечері прибув воєвода Младен з гайдуками і великою здобиччю: зброєю, кіньми, одягом і полковою касою. Мій паша був розгромлений, тільки небагатьом пощастило врятуватись.

Дізнавшись про втечу Гаміда, Младен, розповідали, не злазячи з коня, повернув чагін і помчав на розшуки. З'явився тільки на другий день, почорнілий, з червоними чи то від безсоння, чи від сліз очима, згорблений і зразу постарілий на двадцять років. У його очах світилася невимовна туга.

Він із своїми людьми об'їздив усі гірські дороги і стежки, обшарив навколишні долини, облазив кущі і провалля. Ніде ніякого сліду. Тільки одному загонові, що пробрався аж у підгір'я, де нишпорили турецькі роз'їзди, пощастило натрапити на діда-пастуха, який напередодні бачив вершника в гайдуцькому одязі. Вершник тримав перед собою якийсь великий клунок — пастух не розгледів здалеку, що саме, — і швидко

мчав у напрямку Загори. Коли сказали про це воєводі, він наказав припинити пошуки. Він зрозумів: то Гамід з його дітьми їхав до бейлер-бея. Тепер ніяка сила не вирве Ненка і Златку з їхніх пазурів.

Настали сумні дні у Чернаводі. Анка тяжко захворіла, і всі боялися за її життя. Младен схуд, почорнів і почав на виду у всіх сивіти. Гайдуки ходили опустивши голови. Послані воєводою в За-гору вивідачі повернулися майже ні з чим. Підтвердили тільки те, що вже знали всі мешканці Старої Планини і підгірських долин, — діти воєводи потрапили до рук бейлер-бея.

Незважаючи на горе і тяжкі переживання, Младен не забув про мене. Кожного дня присилав лікаря, а іноді приходив і сам. Сяде на стілець, охопить голову руками і невидющими очима дивиться перед собою. Я пробував заговорити з ним, утішити його. Та на мої слова розради він тільки махав рукою, ніби казав: "Ти добрий чоловік, Якубе, дарма що турок, і слова твої ідуть від серця, і я ціню тебе за це і люблю, як колишнього товариша. Але ж від твоїх слів мені не легше, і ти, друже, сам це добре знаєш". Виходячи з кімнати, тихо роняв:

— Спасибі тобі, Якубе.

За що — спасибі? За те, що втішав? Невелика праця! Мені хотілося щиро, по-дружньому допомогти Младенові, але я не вмів і не знав, як це зробити.

Через деякий час я дізнався про новий підступний і мерзенний удар, якого завдав мені Гамід.

Я вже почав видужувати, потроху ходив і чекав тієї хвилини, коли зможу повернутися до своїх. Я не мав ані найменшого сумніву, що Младен відпустить мене в ту ж мить, коли я забажаю цього. Та я не знав, що над моєю головою вже зібралися такі зловісні хмари, яких не розжене ніякий вітер.

Одного разу до мене зайшов Младен у супроводі двох гайдуків, які вели зв'язаного яничара. Гайдуки вийшли, а яничар залишився стояти посеред кімнати.

— Він має невтішні вісті для тебе, Якубе, — сказав воєвода. — Тобі не можна повертатися до своїх.

— Чому? — аж скрикнув я.

— Гамід зараз у великій пошані у бейлер-бея. Йому пощастило переконати його в тому, що зрадник ти, що ти видав мені листа паші і всі паролі. Тебе оголошено поза законом... За тебе, живого чи мертвого, оголошена винагорода.

— О аллах! — простогнав я, вражений звісткою в саме серце. — Невже це правда?

— Правда, ага, — підтвердив яничар. — У нас тільки й говорять про це після розгрому спагіїв у долині Бялих скель.

Младен плеснув у долоні. Ввійшли гайдуки і вивели полоненого.

— Тепер мені зрозуміло, — сказав Младен, коли зачинилися двері, — чому Гамід стріляв у тебе і чому він видав усі ваші таємниці... Ми захопили військову касу — вона порожня. Очевидно, Гамід чи ще перед походом, чи після того, як погодився іти разом з тобою до бейлер-бея, викрав гроші, а щоб замести сліди, вирішив звалити все на нас. Він розрахував точно: гайдуки за такі важливі відомості його не вб'ють, зате під час нападу на полк розграблять полкову касу, і він сховає кінці в воду. А щоб відвести підозру від себе, він намагався убити тебе, щоб потім безкарно обвинуватити в зраді... Хитро?.. Викрадення Ненка і Златки, що теж було ним добре обдумане, ще більше допомогло йому. Тепер його вітають як героя. Ще б пак, — полонив дітей гайдуцького воєводи, забив двох гайдуків і сам вирвався з ув'язнення! Йому вірять,

бо нема підстав не вірити, і нагороджують, підвищують у чині і навіть видають грошову допомогу для придбання одягу, зброї і коня... А тебе вважають зрадником.

— Клянусь небом, я відомщу йому! — вигукнув я, уявляючи, яким нелюдським мукам піддам свого ворога, коли спіймаю. — Младене, дай мені зброю! Дай мені коняі Я повинен викрити і покарати негідника!

Але Младен остудив мій запал.

— Тебе зразу ж схоплять яничари. Не треба поспішати. Треба все обдумати... Я теж палаю бажанням якнайлютіше помститися над Гамідом за дітей. Я вже дав наказ вірним людям, щоб вони вислідили його і вбили, як собаку! Якщо і ти візьмешся за цю справу, то я впевнений, що Гамідові недовго залишилося жити... Але ти не можеш з'являтися відкрито в ставку бейлер-бея, де, напевно, перебуває Гамід. Тобі треба змінити зовнішність. Так змінити, щоб найближчий товариш не впізнав.

Младен говорив розумні речі. Я слухав уважно. І тут мені спало на думку стати дервішем або краще меддахом. Я знав безліч розпирали мої груди. Я дивився на сите, самовдоволене обличчя спагії, на золоті персні на товстих пальцях, на дорогі килими, що висіли на стінах, на всю розкіш, яка оточувала мого ворога, і пригадував постріл у спину, викрадення Ненка і Златки, загибель мого загону, обвинувачення мене в зраді. Хіба до співу було мені в той час?

Тож не дивно, що мій голос, коли я почав співати, задеренчав, як розладнаний саз. Потім він зміцнів, але все ж у ньому відчувалося хвилювання. Гамід підозріло поглянув на мене і вже не зводив очей з мого обличчя. Невже він запідозрив що-небудь? Невже догадався, що під личиною меддаха приховується його колишній товариш по зброї, якого він так ганебно зрадив?

Бачачи напружене обличчя господаря, слуги і домочадці теж зберігали могильну тишу навіть тоді, коли я співав жартівливих пісень. Усім ніби заціпило.

Я мимоволі ліктем намацав під джеббе пістоль — він був заряджений важкою свинцевою кулею. Це трохи заспокоїло мене.

Нарешті я взяв останній акорд на сазі і відпив з глечика трохи айрану.

— Ти непогано навчився співати, Якубс, — раптом промовив Гамід. — Спасибі — розвеселив старого друг"!

Коли б піді мною провалилася земля, коли б небо упало на голову, це не більше здивувало і приголомшило б мене, як ці слова. Я одразу зрозумів: якщо в цю ж мить не покінчу з Гамідом, то потім буде пізно. Я зірвався на ноги, вихопив пістоль і, майже не цілячись, бо було близько, вистрілив у нього.

Гамід голосно крикнув і схопився за плече. "Погано влучив", — подумав я і, відкинувши тепер уже непотрібний пістоль, з кинджалом ринувся до нього. Жіночий крик на галереї наче підстьобнув мене. Ще два кроки — і зчепився б з Гамідом вручнуї Та хтось ззаду плигнув мені на спину і звалив додолу. Мені скрутили руки, ударили чимось тупим по голові. Я ще борсався, намагався вирватись, та сили були нерівні. Два велетні-охоронці тримали мене, як люті пси.

Блідий, переляканий на смерть Гамід, поглядаючи на ліве передпліччя, з якого цебеніла кров, вигукнув:

— Заткніть йому ганчіркою рота! Закуйте в кайдани і відведіть у підземелля! Це не мсддах — це підісланий убивця! Я потім допитаю його!

Мені не дали сказати й слова. Грубі руки заткнули в рога мій власний каук. Охоронці вивели на подвір'я, одягнули на мене обруч з цепом і кинули в це підземелля...

З голови юшила кров, праве плече від вивиху розпухло і нестерпно боліло. Спочатку, не знаю — чи довго, приголомшений тим, що сталося, я непорушне лежав на холодній підлозі. Потім біль нагадав мені, що я живий і мушу думати про себе.

За довгі роки мандрів я багато чому навчився, в тому числі й мистецтву лікувати. Я помітив, що людям потрібні не тільки пісні і звуки мого саза, а й слова втіхи й поради, уміння затамувати кров чи, навпаки, пустити, якщо її, зіпсованої, надто багато збереться в тілі. Я вчився у мандрівних дервішів-мудреців, у знахарів і в столичних лікарів, які у відповідь на мої пісні і розповіді про далекі, не бачені ними краї розкривали переді мною таємниці своїх знань. Я знав різні трави і коріння, що допомагають при слабуванні, умів управити вивих чи до ладу скласти поламані кістки.

Тож коли біль нагадав мені, що я живу, я підвівся, сорочкою перев'язав рану на голові, а потім лівою рукою, допомагаючи ногами, вправив вивих плечового суглоба.

Поволі біль почав стихати. Натомість мене обсіли тяжкі думи. І до цього часу я не можу їх позбутися, не можу відігнати од себе.

Так страшно для мене закінчились мої багаторічні намагання помститися Гамідові. Замість радощів перемоги, я пізнав гіркоту поразки й зневаги. Гамід живцем поховав мене в цій холодній затхлій норі, щоб дати відчути мені, як я вмираю. Іноді пін приходить до мене, б'є нагайкою по голові, примовляючи: "У тебе занадто чіпка пам'ять, Якубе! Чи не так? Але я виб'ю її з твоєї голови. Будь певен, я доможуся цього, хоча б довелося розкраяти твого черепа!"

Багато років триває це катування побоями, голодом, холодом, самотністю і темрявою. А коля закінчиться — відомо одному аллахові!

— Все на цьому світі має свій початок і свій кінець. Не треба впадати у відчай, Якуб-ага. Коли-небудь скінчиться це лихо, — втішив старого Арсен.

— Авжеж, коли-небудь скінчиться, — в голосі меддаха забриніла гіркота. Та він зразу ж перейшов на інше. — Ти мудрий, козаче, і добре говориш по-нашому... Звідки ти? Хто ти?

Арсен задумався. Спокійне запитання Якуба сколихнуло його душу, збудило спогади. Перед очима пропливло далеке дитинство, юність. Здається, все було тільки вчора: і рідний дім, і дитячі ватаги, і школа, і милі неньчині руки, що голубили його темно-русе кучеряве волосся, і скупа батьківська ласка, і дзвінкий сміх маленької сестрички Стехи...

Він довго не відповідав Якубові. Перебирав у пам'яті давно минулі картини — і все йому здавалося цікавим. Але чи цікавим воно буде для Якуба?

— Мені двадцять три роки, Якуб-ага, — промовив тихо. — Я більше як наполовину молодший за вас... Зі мною не трапилося таких дивовижних пригод, як з вами. Але й мене життя трохи потерло, пом'яло і дечому навчило.

Місто мого дитинства — Кам'янець на Поділлі. Каменіче — як звуть його турки. Ви чули про нього, певно. Та й хто про нього не чув? Це ж туди кілька років тому ваш султан Магомет Авджі привів незчисленні свої полки і кинув на приступ... Але про це згодом. До того злощасного часу, коли яничари вдерлися в місто і спалили його, воно мені здавалося найкращим куточком на землі.

Наш дім стояв над швидкоплинним Смотричем, на Карвасарах. Дім дерев'яний, але просторий, з багатьма темними і таємничими закапелками, забитими різним старим мотлохом, серед якого я ховався від батька, коли мені набридало допомагати йому в майстерні. Батько мій був добрий майстер-різьбяр. Вироби його славилися на всьому Поділлі і навіть залюбки купувалися в Польщі та Туреччині. Це приносило батькові, як я пізніше зрозумів, непогані заробітки. Його обрали цеховим старостою. І він, колишній бідняк-гуцул, підмайстер, вибившись у люди, задумав дати синові освіту. Він віддав мене спочатку до бурси, а згодом до колегіуму. Хотів бачити мене священиком... Там навчали закону божого, пііїтики, риторики, а також латині... Однак я був непосидющий і, хоч наука легко лізла мені в голову, дуже швидко зрозумів, що це не мій шлях. Мені хотілося волі, простору. Я міг годинами стояти на плацу і дивитися, як фехтують, навчаючись, жовніри, як стріляють вони з аркебузів і самопалів. Слухав розповіді бувалих людей про війни, про герці. Мені й самому хотілося стати вояком.

По сусідству з нами жила багата вірменська сім'я. Варпет Ованес Кероненц мав торговий ряд у місті і споряджав великі каравани в Туреччину. Він добре ставився до мого батька — не раз закуповував у нього вироби цілого цеху. З його сином Хачиком ми були друзями. А що Керонеици забули свою мову і говорили по-турецькому, то і я навчився її від Хачика і дивував старого Ованеса доброю турецькою вимовою.

Напевно, це спонукало його після того, як я втік з колегіуму і заявив батькові, що нізащо не вернуся туди, взяти мене до себе на службу. Я супроводжував його разом з Хачиком та слугами в поїздках по Волощині, Болгарії та Туреччині. За три роки я тричі побував за Балканами. З Хачиком ми жили як брати, ділячи навпіл і хліб, і сіль. Разом стояли за прилавком, разом читали Бакі ' і задушеного з дозволу султана Омера Нефі, разом скакали на баских конях, маючи при боці шаблю і пістолі, коли супроводжували караван старого купця...

Не знаю, ким би я став до цього часу, коли б одного дня над містом не забив на сполох дзвін. З півдня сунула турецька навала. Сам султан з'явився під стінами Кам'янця.

Поки ще виходи з міста були вільні, батько відправив матір, мою дванадцятирічну сестричку і дідуся, материного батька, у Вінницю. А мені дав зброю — і ми пішли на міську стіну.

Розпочалася облога.

Це було пекло. Місто оборонялося мужньо, але не вистояло. Люди гинули, будинки палали в огні. На моїх очах полягли обидва Кероненци — старий Ованес і Хачик, а також мій батько. Я поховав їх на подвір'ї, де вже нічого не лишилося, крім головешок.

Незабаром яничари ввірвались у Кам'янець. Що робилося! Під ятаганами падали старі і діти. Жінок в'язали і тягнули в неволю. Вояки гинули в бою.

Доля була ласкава до мене. Хоча я бився поряд з іншими, жодна краплина крові не пролилася з мого тіла. Увечері, коли впали останні польські корогви і рештки уцілілих воїнів почали здаватися переможцям, я переодягнувся яничаром (їхніх трупів теж було вдосталь навкруги) і пройшов через ворожий табір. На ранок уже був далеко по дорозі на Вінницю.

Всюди по путі я бачив сплюндровані села і містечка, трупи людей: татари, мов сарана, прокотилися нашим краєм. Я розумів, що єдиний порятунок для нас — тікати на Лівобережжя, під владу московського царя.

Забравши рідних, я вирушив у путь. Ми йшли вночі, ховаючись удень від татарських чамбулів. Мати, Стеха й дідусь не переставали плакати за батьком і гаразд навіть не тямили, куди я їх веду. По дорозі до нас

приставали такі ж вигнанці-втікачі, як і ми, і наш загін, коли ми біля Черкас перебралися через Дніпро, налічував близько сотні чоловік.

Лівобережжя зустріло вигнанців привітно, як рідних. Лубенський полковник виділив пустирище над Сулою, що звалося Дубовою Балкою, і ми там до осені поставили хутір. Я з дідусем збудував хатину, розорав шмат землі... Але, видно, не судилося мені стати хліборобом. Захотілося потримати шаблю в руці. Та й час був дуже неспокійний, жорстокий.

Молодь ішла до війська гетьмана Самойловича. Я, залишивши рідних, подався на Запорожжя — став козаком. Ну, а звідти вже доля закинула мене сюди... Але про це іншим разом. Мабуть, спати пора, ага Якуб. Досі надворі стоїть глуха ніч.

Гримкочучи кайданами, вони лягли на холодну долівку. Якуб ще довго вертівся, зітхав. А молодий Звенигора заплющив очі і враз міцно заснув.

Минула коротка турецька зима. Безконечні розмови в'язнів ще скоротили її. Якуб умів яскраво розповідати, і Арсен в уяві мандрував з ним по безмежній Османській імперії, заходив у темні хижі каратюрків-селян і світлі просторі зали спагіїв, у казарми яничарів і в похмурі вежі замків, бродив по гамірливих вулицях і майданах Стамбула... Так наче менше відчувалися голод і сирість підземелля, забувалось нерадісне життя і не таким похмурим уявлялося темне майбутнє.

Одного разу замість глухонімого наглядача на порозі з'явився Осман і гучно крикнув:

— Гей, ти, невірна собако, виходьі

Арсен підвівся, потис руку Якубові і вийшов надвір. По очах боляче різнуло давно не бачене яскраве сонячне світло. Примруживши очі, він

поспішив стати у тінь горіха, що вже вкрився молодим ніжно-зеленим листям.

На подвір'ї панувала тиша. Осман десь зник. Призвичаївшись до світла. Арсен оглянувся. На подвір'ї — нікого.

Раптом з галереї пролунав сміх. Арсен підвів голову і стрівся поглядом з Гамідом, що розмовляв з молодим монголуватим чоловіком у дорогому одязі.

По обличчю Гаміда перебігла гримаса гидливості.

— Фе, яка брудна свиняі— скривився він, дивлячись на козака. — Поглянь, друже Ферхад, на це чудовисько. Не людина, а звір! Заріс, мов гяурський піп! Нігті на пальцях аж позаверталися. А тхне від нього так, що аж сюди чути. І це падло хотіло мене вбити!

— Ну що ж, убий ти його, — спокійно промовив Ферхад, ніби мова йшла й справді про якого-небудь звіра.

— Убити мало! Смерть ворога приносить насолоду тільки тоді, коли ти бачиш його муки й жах, що спотворює йому обли'і'ія. Дух ворожої крові п'янить, як добре настояне вино! Я приберіг цього гяура до твого приїзду, Ферхад-ага, щоб потішити тебе незвичайним видовищем... Гей, Осман, відчиняй клітку!

Арсен ще не знав, що приготував для нього Гамід. Однак у його словах відчув смертельну небезпеку для себе. Обвівши поглядом подвір'я і галереї, він переконався, що єдиними глядачами є Гамід і його гість.

Отже, затівається криваве видовище. Щоб не застукали зненацька, став спиною до горіха.

— А-а, боїшся! — зареготав Гамід. — А мені казали, що запорожці й самого шайтана не бояться.

Що йому відповідати? Краще промовчати.

Ліворуч, під вежею, почувся скрип завісів. Стукнули дерев'яні дверцята. Арсен різко повернувся і побачив пругке тіло в'юнкого плямистого барса. Звір вийшов із клітки, вмурованої в стіну фортеці, і зупинився.

По тілу козака пробіг холодок. Он яке видовище приготував для гостя ГамідІ Хоче нацькувати лютого голодного звіра на беззбройну, виснажену і заковану в кайдани людину!

Що робити?

Думка запрацювала блискавично. Плигнути на дерево? Ні, це не врятує. Барс і там дістане. До того ж Гамід зніме з дерева стрілою або кулею. Тікати? Куди? Всі двері зачинені, ворота на замках... Вступити з барсом у єдиноборство? Саме на це розраховує Гамід. Та що це дасть? Голими руками звіра не візьмеш. Хіба схопити каменюку? То вже хоч яка-небудь зброя! Гострою каменюкою можна розкраяти череп хижакові. А може, вичікувати? Може, звір і не нападе?

Барс ще не бачив людини. Потягнувся, позіхнув, широко роззявивши ікласту пащу, а потім облизався тонким рожевим язиком. Тільки після того нюхнув повітря, ступив кілька кроків наперед — і зустрівся поглядом з напруженими сірими очима... Зупинився, присівши на задні лапи, ніби роздумував, що за дивна істота перед ним. Потім, напевне, вирішив, що це здобич, яка може наситити його порожній шлунок, бо вже другий день його не годували і він відчував нудотний пекучий голод. Правда, людина — небезпечний ворог. Барс це знає. В усякім разі, не заєць і не козуля. Навіть не гірський баран. Та вибирати ні з чого.

Голод допікає все дужче, і барс зажмурює жовті вузькі очі, щоб краще виважити і розрахувати стрибок.

Арсенові м'язи теж напружилися. Він повільно почав підводити вгору брудні руки з закрученими довгими нігтями, схожими на пазурі хижака.

Тихо забряжчали кайдани. Звір насторожено підняв вуха, збентежений підозрілим, досі не чуваним звуком.

З галереї долинуло схвильоване дихання Гаміда і Ферхада. Арсен на мить скосив око, глянув угору. Його вразила зловтіха, що світилася в Гамідових очах. Спагія наперед смакував криваву битву звіра і людини.

Барс напружився, готуючись до стрибка. Та стрибнути не встиг. На нижній закритій галереї почулися тупіт, сміх і вереск. З грюкотом відчинилися двері. З них прудко вибігла молода дівчина в барвистих шароварах. Від швидкого бігу її обличчя пашіло рум'янцем. Пухнасте чорне волосся розвівалося за спиною. Слідом за нею вискочила, сміючись, молодша, тендітніша, і кинулась доганяти втікачку.

Гамід і Ферхад схопилися з місць, перелякано закричали:

— Назад! Назад!

— О аллах екбер, врятуй їх!

Дівчата побачили барса — зупинилися. Пронизливий зойк забринів смертельним жахом. Дівчата кинулись назад, але менша спіткнулась, упала під ноги подрузі, й обидві покотилися по землі.

Барс не довго роздумував, на кого нападати. Звичайно, на того, хто тікає, а не на того, хто рішуче чекає нападу. В повітрі промайнуло його плямисто-жовте тіло.

На галереї заверещав Гамід. Ферхад перехилився через поручні вниз і теж витиснув з горла хрипкий дикий крик.

Арсен не встиг обдумати своїх дій. Якась внутрішня нестримна сила метнула його вперед, коли звір був у повітрі. Тіла зіткнулися. Удар — і барс покотився по землі. Та за якусь блискавичну мить звір уже схопився і, зрозумівши, що йому не уникнути сутички з нападником, кинувся на нього. Паща звіра люто ошкірилась. Хижо блиснули гострі ікла.

Арсен простягнув уперед скувані кайданами руки. Барс, замість того щоб учепитися зубами й пазурами в живе тіло, ударився грудьми об холодний метал. В ту ж мить ланцюг обкрутнувся навколо його шиї, щосили здавив горло.

Звір дико заревів, заборсався, намагаючись пазурами дістатися до ворога. Щоб не дати йому змоги порвати груди. Арсен подався назад. Барс захрипів, забив задніми лапами об землю. Передніми рвав ланцюг, але визволитись із петлі не міг. Вона все дужче врізувалась йому в шию. Барс робив відчайдушні зусилля, щоб дотягнутися лапами до грудей людини. І коли цс йому щастило, з одягу летіло шмаття, забагрене кров'ю.

Та Арсен уже не відступав. Напружував усі сили, щоб якнайдужче затягнути металеву петлю.

Хряснули кістки. Звір завив од болю і замовк. Опустилися передні лапи. З пащі перестало вириватися важке хрипіння. Тіло хижака обм'якло, обважніло.

Та переможець все ще боявся послабити зусилля: барс — живучий звір. Навіть напівзадушений, він може в останню мить завдати противникові смертельного удару.

Нарешті, руки самі не витримали нелюдського напруження. Ланцюг розімкнувся на здавленій шиї звіра, і мертвий барс упав на землю.

Знесилений, важко дихаючи. Арсен обіперся спиною об стовбур горіха. Перед очима пливли жовті кола, ноги тремтіли. Хотілося впасти і забути про все.

Але змушений був стояти: до нього наближалися дівчата. Попереду — старша, позаду — молодша. Як погано не почував себе, все ж не міг не відзначити, що подібної красуні, як ця, передня, йому ніколи в житті не доводилося зустрічати. Вона мала не більше шістнадцяти років — той вік, коли дівчина, особливо на півдні, розквітає пишним квітом. Легке сіре вбрання окреслювало її стрункy постать. Обличчя довгасте, ніжне, ледь покрите легким весняним загаром. Затінені рясними чорними віями очі здавалися і синіми, і темними одночасно.

Дівчина зупинилася за кілька кроків і, все ще здригаючись від страшного потрясіння і навіть забувши, що стоїть перед чужим мужчиною з відкритим обличчям, тихо промовила:

— Дякую. Ти врятував нас, батиреї

Арсен помітив, що, крім вдячності, в її погляді промайнув подив і прихована відраза, і йому до сліз стало соромно за свої брудні руки з велетенськими пазурами, за нечесані, збиті в ковтюхи патли, за подертий одяг і важкий дух, що йшов од його давно не митого тіла. Він ще не звик відчувати себе річчю в руках іншої людини, а тому не міг допустити думки, що ця дівчина та її подруга дивляться на нього не як на людину, а як на тварину, що належить їй чи членам її сім'ї.

Вона стояла перед ним і дякувала за порятунок, а він охоче провалився б крізь землю, бо усвідомлював, яким нікчемним, бридким і навіть огидним здавався дівчині, хоч захистив її від смерті.

— Я радий, що все скінчилось для вас так щасливо, джаним, — сказав хрипко, з трудом підбираючи від хвилювання і слабості турецькі слова. — А для мене...

— Для тебе теж, — сказала молодша дівчина. — Скажи йому, Адіке!

— Безперечно, — задумливо промовила синьоока. — Хатче правду каже. Хатче — батькова пестунка, улюбленіця нашого хазяїна. Вона попросить — і ти станеш вільний.

— Ну, це ще побачимо, — похмуро відповів Арсен. — Хазяїн, мабуть, думає інакше...

Внизу рвучко розчинилися двері — вискочив переляканий Осман, а за ним вибігли Гамід і Ферхад. Товсте одутле обличчя спагії посіріло від страху. Він кинувся до Хатче, обняв доньку.

— Хатче, дорога моя, ти жива? Слава аллаху, що урятував тебе!

— Це він урятував нас, таточку, — і дівчина показала пальцем на невільника. — Цей нещасний...

Гамід підняв голову. Два погляди, мов дві шаблі, схрестилися на цілу хвилину в напруженій тиші. Арсен помітив, як щось здригнулося в каламутних волових очах спагії, ніби там відкрилась якась темна холодна заслінка.

— Ти заслужив смерті, гяуре, — промовив Гамід після довгого роздуму. — І ти прекрасно це знаєш...

— Таточку! — Хатче вчепилась у руку батька. — Прошу тебе! Заради мене й Адіке — прости йому! Хай живе!..

Гамід погладив її по голові і закінчив свою думку, ніби й не чув тих слів:

— Однак своєю хоробрістю ти врятував мою доньку, наречену високошанованого Ферхада-аги. — Той кивнув на знак згоди головою і випнув кругле підборіддя. — А також — Адіке... Тож, зважаючи на такий гідний подиву і подяки вчинок, я дарую тобі життя. Але не волю!.. Ти й надалі залишишся моїм рабом. І якщо проявиш непослух, я пригадаю тобі і старі провини. Дякуй Хатче і Адіке. Це через їхній необдуманий дитячий вибрик ти залишився живий, гяуре!

Арсен мовчки вклонився. Як-не-як — йому подаровано життя.

— Може, у тебе є яке-небудь прохання до мене? — спитав Гамід. трохи заспокоївшись. Арсен ступив крок наперед:

— Є, господарю.

— Кажи. Але...

— Я багато не прошу, — перебив його невільник. — Хочу саму мізерію — побувати в руках цирульника і помитися...

— Ти занадто сміливий, гяуре, — буркнув Гамід. — Але хай буде по-твоєму. Османе, чуєш? А потім відправиш його до Бекіра в олійницю. Він скаржився, що не вистачає людей.

— Слухаю, ага, — і Осман подав Арсенові знак іти за ним. ...Старий мовчазний турок у волохатому кауці з верблюжої шерсті швидко поголив невільника і змастив якоюсь маззю глибокі подряпини на грудях і руках. Потім Арсен заліз у річку і довго полоскався у холодній воді. Осман ходив по березі і нетерпляче поглядав униз, однак підганяти раба не посмів: пам'ятав наказ хазяїна. Тільки як той, посинілий від холоду, мокрий, виліз і почав з огидою копирсатись у

своєму брудному дранті, кинув йому замість порваного барсом жупана турецький бешмет і досить пристойні шаровари.

— Одягайся! Та швидше! — гримнув похмуро.

Одягаючись, Арсен дивувався: дивний все-таки народ турки! Скільки часу вже він у їхніх руках, а ще ніхто не поцікавився вмістом його шкіряного пояса. Чи не підозрівають, щоб у такого обірванця водилося золото? Напевно, так. Ну що ж, тим краще. Знадобиться колись.

Знову брязнули замки кайданів, — і його повели до фортеці. Але тепер навіть кайдани не здавалися йому такими важкими і ненависними. Чистий, поголений, помолоділий, відчув, як і раніш, непереборну жагу до життя. Запашне весняне повітря п'янило голову, і він жадібно втягував його в легені, мов цілющий бальзам.

На подвір'ї Осман залишив Арсена одного — пішов по ключі. За живоплотом діти гралися в челика. То була весела гра, подібна до українського квача, і Арсен задивився на чорноголових турченят, які нагадали йому дитинство на далекій, мабуть, назавжди втраченій батьківщині.

Раптом до його ніг упав невеликий пакунок. Від несподіванки здригнувшись, глянув на галерею. Там, у відчиненому вікні, стояла, прикрившись чорною шаллю, Адіке. Крізь вузьку щілину блищали глибокі сині очі. Дівчина зробила рукою ледь помітний знак. А коли побачила, що невільник не зрозумів її, і мовчки дивиться на неї, тихо промовила:

— Візьми! То тобі!

Арсен узяв пакунок, заховав за пазуху.

— Спасибі, джаним! — кивнув головою. Дівчина на мить відкинула покривало і сумно усміхнулася. Тепер вона здавалася блідою і зажуреною. А від того ще кращою.

На її обличчі були написані біль і смуток, як на обличчі людини, глибоко враженої жорстоким словом.

Арсен мовчки дивився на неї, мов на чудо, що хтозна-звідки і як з'явилося у його житті.

Позаду почулися кроки: йшов Осман. Арсен стрепенувся — марево щезло. Зникла й Адіке. І коли б не пакунок за пазухою та не розчинене вікно, можна було б подумати, що все це приверзлося...

Осман одвів його у погріб для невільників і замкнув двері Однак скрегіт ключа на цей раз здався йому чудовою музикою. Після холодного темного підземелля, після того, як він змив з себе кількамісячний бруд і побачив в очах тієї дивної дівчини співчуття, навіть цей льох виглядав затишно й привітно. То дарма, що віконце пропускає зовсім мало світла, а на підлозі солома геть перетрухлаї Головне — він живий, молодий, здоровий... А все інше якось влаштується!

Вийнявши з-за пазухи пакунок, підійшов до віконця і розгорнув його. Там лежав чималий пиріжок, шмат баранини і тонкий шовковий шарфик, що зберігав якісь незнані пахощі — троянд, любистку чи небачених заморських трав. Пиріжок і баранина — це зрозуміло! А для чого шарфик? Невже дівчина, вкладаючи його, хотіла тільки висловити ще раз свою вдячність? Чи, може... Ні, навіть думати смішної Схаменися, козаче! Не тіш себе марними мріями!

Однак на душі було і радісно, і тривожно. Перед очима вставала гнучка постать Адіке, пишна чорна коса і смутні очі, що зазирали в серце голубими весняними зорями. Арсенові здавалося, що доля

навмисне послала дівчину в ту фатальну хвилину, щоб урятувати його. Це не він її та Гамідову дочку врятував, а вони його!..

До речі, хто ж така Адіке? Гамід називав донькою тільки Хатче. Може, племінниця чи якась далека родичка? Хто зна...

Увечері почали сходитися невільники. Першим зайшов, подзвонюючи ланцюгами, пан Спихальський. За ним важко ступав довготелесий похмурий Квочка. Від обох гостро пахло димом і свіжою ріпаковою олією. Важка втома проглядала з їхніх пожовтілих змарнілих лиць.

Зі світла вони не зразу впізнали Звенигору. Квочка, як тільки переступив поріг, зразу повалився в куток, а Спихальський почав згрібати солому і намощувати собі пухкіше ложе.

— Сто дзяблів його мамі, — лаявся він. — Працюєш, як віл, а спиш, як свиня, прошу пана! За день так очманієш у диму і накрутишся біля котка, що голова йде обертом. А прийде ніч — навіть не відпочинеш як слід! Той паскудний Гамід, най би його шляк трафив, свіжої соломи жаліє...

— Він нічим не гірший за вельможного пана Яблоновського, пане Мартине, — втомлено сказав Квочка. — Той теж своїх хлопів мав за бидло. Та, врешті, пан Мартин про це добре знає, бо сам uq раз, на втіху гетьманові, відбирав у хлопів їхні пожитки і залишав голих і холодних серед розорених халуп.

— Е, нащо згадувати старе...

— Для пересторо ги на майбутнє, — втрутився в розмову Арсен і вийшов на середину, де було світліше.

— А-а, пан запорожець! Сердечне вітаннячко! — вигукнув радісно Спихальський. — Живий?

— Живий, як бачите.

Квочка теж схопився, потиснув руки.

— А ми вже думали, що тебе й на світі нема. Виходить, нашого брата не так легко відправити до Вельзевула в пекло! Ми раді тебе бачити!

— Спасибі. А де ж Яцько? Де мій юний друг?

— Яцька немає з нами, — люто блиснув очима Квочка. — Ще взимку Гамід його і Многогрішного подарував комусь. Як собак!.. Болячка йому в бік!

Арсен нахмурився. Радість, що сповнювала його серце, раптом поблякла, зів'яла, як ряст на морозі. Слова товариша по нещастю враз нагадали про їхнє страшне, рабське становище, з якого не видно було ніякого виходу.

СЕЛЬ

На крем'янистому березі бурхливого Кизил-Ірмаку стоїть саманна закопчена олійниця. Вона приносить Гамідові чималі прибутки, бо він підрядився постачати олію для всіх військових залог санджака '. З раннього ранку тут палахкотить вогонь під залізним барабаном, в якому підсмажується ріпакове та рижієве насіння. Гримить кам'яний коток. Біля велетенського преса хекають потомлені люди.

Дим і чад виїдають очі.

Звенигора, Спихальський і Квочка уперлися грудьми в товсті дубові балки, котять по дерев'яному жолобу велетенський круглий камінь, схожий на жорно. Камінь перетирає насіння. Він жовто-зелений від густої тягучої олії.

Арсен і Квочка мовчать, а пан Спихальський, вирячивши від натуги очі, зачіпає робітників-каратюрків:

— Що, Юсупе, я чув, сьогодні у вас байрам?

— Байрам.

— Не схоже. Ти сьогодні такий же зароплений і прокопчений димом, як і завжди. Який же це байрам?

— Цить, гяуре! — шипить старий висохлий Юсуп і погрожує пальцем. — Не розвереджуй душі! Бо зозла як заїду тобі кулаком у вухо! Смердючий шакал! Ішак!

І Юсуп, і його товариші ще зранку були сердиті: навіть у свято Гамід примусив їх працювати. Яке йому діло до того, що правовірні не зроблять вчасно омивання і не прочитають намаз? Йому аби олія була! Кожного дня її великими бочками відправляють з Аксу в усі кінці округу. Пливе їхня праця в чужі краї, як потоки у зливу, щоб потім повернутися золотим струмочком у кишеню хазяїна.

Юсупа заспокоює Бекір:

— Юсупе, притримай свого язика! Гяур правду каже: собака Гамід уже всім сів на голову. Земля наших батьків і наша земля майже вся опинилася в його руках. Щоб побудувати халупу, ми залазимо до нього в кабалу. Я вже шість років працюю на нього, мов каторжник, а кінця не бачу...

— А я відробляю батьків борг, — сказав Реджеп, молодий довгорукий чолов'яга, і сплюнув набік. — Як запрігся з п'ятнадцяти років, то й до цього часу... І, думаєте, той борг зменшується? Аякже! Женився — мусив позичити у Гаміда знов. Кожної зими, щоб не здохнути з голоду, позичаю теж... І так без кінця. Хай шайтан забере таке життя і самого

Гаміда! Кажуть, біля Ешекдагу знову з'явився зі своїми хлопцями Мустафа Чорнобородий... Плюну я на все та піду до нього!

— Ти здурів, Реджепе! Шайтан скаламутив твій розум, нещасний! Дізнається про це Гамід — пропала твоя голова, — зашипів Юсуп і люто крикнув на невільників, що, скориставшись розмовою, зупинилися. — Крутіть коток, прокляті собаки! Нічого тут прислухатися! Брудні свині!

Невільники знову налягли грудьми на перекладини. Заскрипів коток, забрязкотіли кайдани. Але в цю мить знадвору долинув пронизливий крик. Усі кинулися до дверей.

По дорозі від Аксу щодуху мчала дівчина з кошиком у руці. То була Іраз, донька Бекіра. її доганяв Осман і намагався зловити за довгий білий шарф, перекинутий у дівчини через плеча. Позаду їхав на коні Гамід і щось кричав сміючись.

Бекір розштовхнув плечем товаришів і побіг назустріч. Хоча Осман мав зброю і на голову був вищий за Бекіра, олійник налетів на нього, мов яструб, і зацідив кулаком у вухо. Іраз вирвалась із рук охоронця і вскочила в гурт людей.

Ошелешений нежданим нападом, Осман спершу розгубився. На його круглому ситому обличчі промайнув подив. Та враз охоронець налився кров'ю і накинувся на Бекіра з нагайкою. Посипалися градом важкі удари.

— Стривай, Османе, — спинив його Гамід, під'їжджаючи на красивому коні. — Я хочу поговорити з Бекіром. Облиш свій нагай!

Осман, кленучи все на світі, відійшов убік. Бекір теж не хотів залишатися в боргу і бажав своєму кривднику звернути шию, здохнути, як паршивому собаці, або підхопити десяток щонайгірших болячок.

— Та замовкніть, дияволи! — гаркнув на них Гамід, злазячи з коня.

Бекір рушив до олійниці. Гамід не відставав од нього.

— Я не знав, що в тебе така гарненька донька, Бекіре, — сказав Гамід. — Скільки їй років?

— П'ятнадцять, ага, —відповів похмуро Бекір.

— Ти міг би давно позбутися боргу, коли б послав її в замок на роботу. Вона могла б чесати вовну, прясти або слугувати в гаремі...

Вони зупинилися на горбочку.

— Йок! Йок! — вигукнув Бекір, рвучко повертаючись обличчям до спагії. — Не чіпай її, Гамід-бею! Вона ще молода, з неї вистачає роботи вдома. У мене хвора дружина...

Але Гамід наполягав на своєму.

— Ти вже багато років відробляєш позичку, яку взяв на будівництво хати, Бекіре, а борг не зменшується, бо, крім того, треба ще їсти й пити... А так ти заразом позбувся б його, як болячки! Подумай!

— Я сам відроблю тобі свій борг, Гамід-бею! Я працюватиму ще два роки, але доньки в замок не пошлю! То місце не для молодих дівчаті

Гамід спалахнув.

— Думай, що мелеш, Бекіре! — вигукнув роздратовано. — Однак рано чи пізно муситимеш послати її до мене. Борг давно прострочений... Ну, чого упираєшся? Одумайся!

— Ні, Гамід-бею, цього не буде! — рішуче відповів Бекір. — Усім відомо, що дівчат, які слугували в замку, ніхто не бере заміж! Невже ти хочеш зробити нещасними зразу чотирьох людей:

мене, мою дружину, доньку і її жениха Ісмета?

— Поганий собако! — верескнув спагія. — Ти ще пожалієш Я не забуду цих слів!.. Паршива свиня, смердюча гієна, як ти смієш базікати таке про свого господаря?.. Даю тобі тиждень для сплати боргу! Якщо не сплатиш чи не відробиш разом зі своєю дружиною і дочкою, я викину тебе з хати і вижену з Аксу!

— Ла хавлаї — підняв догори руки Бекір. — Хай буде те, що має бути! Але дочки я тобі не віддам! Візьмеш її тільки після моєї смерті, Гамід-бею! Це моє останнє слово!

Бекір сказав це так рішуче, що всі з подивом глянули на нього. До цього часу він ніколи ні в чому не суперечив ні Гамідові, ні його охоронцям, що ні на крок не відступали від хазяїна. Тому Гамід, вважаючи його за розумного і досвідченого олійника, настановив старшим над іншими батраками і невільниками. Виконував він свою роботу старанно, і Гамід був ним задоволений. А зараз просто не можна впізнати Бекіра — очі палають, кулаки стиснув, скажи йому ще слово — так і вчепиться в горлянку!

Гамід нічого не відповів. Тільки пильно глянув на Іраз, що визирала з-за плечей олійників, мов злякане звірятко, скочив на коня і погнав чвалом. Осман поколивав слідом.

— Собака! Брудна свиня! — прохрипів Бекір. — Я вільний турок, а він хоче перетворити мене на раба. Він хоче посягнути на честь моєї доньки і на мою честь! Але ми ще побачимо, чий день буде довший! Недарма з'явився Мустафа Чорнобородий у наших краях: він знайде стежку і до замку Аксу.

— Хвалилася курка, що буде на байрамі в турка, та й справді побувала — смаженою на столі! — охолодив його запал Юсуп. — Ти даремно роздражнив цього дикого кабана! Тепер не жди від нього іющади. А можна було обійтися ладком — він і не приставав би до Іраз. Він правовірний, і серце у нього таке, як і в нас...

— Він звір, а не людина! І серце в нього кам'яне! — вигукнув Реджеп. — Рожна йому в бік — ото і вся з ним мова!

Бекір обвів усіх довгим каламутним поглядом і враз якось зів'яв. Плечі опустилися, на обличчі з'явилася винувата посмішка.

Він підійшов до Іраз, обняв її за плечі, ніби хотів захистити від нещастя, відібрав кошик з їжею і тихо сказав:

— Сідай отут у холодку і чекай на мене — додому підемо разом!

Дівчина сіла на лавочці під стіною олійниці, а робітники, товплячись у низькі двері, почали заходити в приміщення.

"Он яка Туреччина, — подумав Арсен, кладучи заковані руки на балку і напираючи на неї грудьми. — І тут, як і в нас, бідні низом, а багаті — горою! Правда мовчить, зціпивши зуби, а кривда безсоромно розперезалася і сліпо, нахабно бреде по людських горбах".

За ті кілька тижнів, що Арсен працює в олійниці, він зміцнів після перебування в підземеллі, випитав у Бекіра, якими шляхами найзручніше і найшвидше можна добратися до моря, і почав подумувати про втечу. Його ніщо не лякало: ні злигодні в дорозі, ні переслідування, ні навіть загибель. Хотілось одного: щоб на той час не було дома Гаміда. Але хазяїн, здається, ближчим часом нікуди не збирався виїжджати. І це ускладнювало здійснення давно обдуманих намірів^

Увечері, коли Бекір привів невільників до фортеці, Осман розлютувався. Навіть у сутінках було видно, як гнівно блиснули його круглі очі. Він пхнув Бекіра в спину і почав виштовхувати за ворота.

— Геть звідси, негіднику! І не потикай сюди свого кривого носа, червонопикий лисе!

У Бекіра справді ніс дивився трохи набік, а вимазане в олію обличчя відбивало червоною міддю.

Бекір огризнувся:

— Забери руки. Османе, а то дуже довгі маєш!

— Що ти хочеш цим сказати? Що вкоротиш? Га? — Він знову штурхнув Бекіра в спину, так що той засторцював до воріт. — Іди, іди, — там я тобі покажу, скільки важить мій кулак, дурню!

Лаючись, Осман випхнув Бекіра за ворота. На деякий час невільники залишилися самі. Пан Спихальський і Квочка сіли в знемозі під стіною на кам'яну плиту, а Арсен відійшов убік і зупинився перед вікном, де колись бачив Адіке.

З того часу дівчина з'явилася у вікні ще раз і, як йому здалося, зробила рукою якийсь знак. Але наглядачі швидко загнали невільників у погріб, і він не зрозумів, що вона хотіла сказати. Вітала його? Чи ще раз дякувала за порятунок? А може, поманила, щоб підійшов ближче, і знову кинула б шматок пирога?

У вікні промайнула легка тінь. Адіке! З-під покривала показалась біла рука, і на землю полетіла якась маленька чорна річ.

Арсен оглянувся — чи ніхто не слідкує? А потім швидко нагнувся. Серце радісно тьохнуло: то був ключ від кайданів! Він сунув його в

кишеню і вдавано байдуже почав розглядати галерею, в душі сподіваючись побачити ту, котра заради нього так ризикувала. Але у вікні вже нікого не було. Дівчина зникла.

Окрилений радісною надією на визволення, він не звертав уваги на лайку і штурхани, якими розлютований Осман заганяв їх у погріб. У голові без угаву дзвеніла думка: "Незабаром буду вільний! Незабаром буду вільний! А там усе залежатиме від щастя. Тільки б дістатися до моряі Я мушу виконати наказ Сірка! Обов'язково мушу!"

— Ти чого це такий раденький? — спитав Квочка.

— Пригадав, що рік тому його вгощали варениками з сметаною... Тепер приємно облизатися, прошу пана! — засміявся Спихальський.

У погребі зашелестів смішок, але Арсен не образився. Ліг на своє місце навпроти віконця під стіною, заклав під голову руку й задумався. Треба серйозно обмізкувати всі можливості втечі. Тікатиме сам. Піймають — ніхто не нарікатиме на нього. Випечуть очі — йому одному. Та самому й легше всюди пройти і сховатися... А головне — на нього покладено таке важливе завдання! Без виконання його він не може, не має права повернутися на батьківщину!.. Ключа ж обов'язково віддасть товаришам. Захочуть тікати — хай скористаються!..

Він уявив себе без кайданів — і тихий усміх заблукав на стомленому обличчі. Очі поволі склеплювалися. Розслаблене тіло приємно нило. На мить в уяві зринула гнучка постать Адіке, він простягнув до неї руки, пішов назустріч, та раптом спіткнувся і полетів у якесь чорне бездонне провалля...

На другий день опівдні почало збиратися на грозу. В повітрі зависла важка задуха. На півночі, в горах, загриміло. Небо встелили чорні, з багряно-бурим відсвітом хмари, їх раз у раз розтинали сліпучо-білі

блискавиці. І хоча над Аксу яскраво світило сонце, батраки-каратюрки занепокоїлись.

— Буде сель, — сказав Реджеп. — Треба йти додому, поки не пізно.

Арсен не знав, що таке сель і чому так стривожилися турки.

— Справді, буде сель, — сказав Бекір і, поглянувши на купу підсмаженого сім'я, додав: — Давайте швидше закінчимо і підемої Не можемо ж ми кинути оце все так!..

— А чому б і ні? — спитав Реджеп. — Не твоє ж... Хай лежить до завтра! Шайтан його не забере!

— Коли б не вчорашня сутичка, — відповів Бекір. — А тепер страшно... Дізнається Гамід — буде мені ще гірше. А втім, я вас не тримаю. Ідіть! Ми з урусами самі закінчимо...

Коли всі пішли, Бекір гаряче взявся за роботу. Поспішав, літав, мов на крилах. Насипав насіння у полотняні ворочки, закладав під прес. На його круглій голеній голові рясно виступив піт. Загоріле худе обличчя розпашілося.

Невільники не відставали теж. Бекір завжди добре ставився до них, і їм хотілося допомогти йому в біді. Все ж роботу закінчили тільки перед вечором. Поки добралися до селища, на землю впали сутінки.

Селище, де жив Бекір, лежало на протилежному боці невеликого тихого струмка Аксу, що впадав у Кизил-Ірмак. Його завжди переходили вбрід, або по великих сірих валунах, що виступали з води. А тепер він перетворився на глибокий бурхливий потік, що вирував, котив каміння, ніс на своїх хвилях вирвані з корінням дерева, кущі і всіляке сміття.

Бекір прожогом кинувся вперед, вигукнувши одне коротке слово:

— Сель!

Невільники теж прискорили ходу. Перед ними відкрилася сумна картина. Увесь лівий, низинний берег Аксу, з однойменним селищем був залитий водою. Високі буруни руйнували глиняні халупи й хліви каратюрків, поглинали їхній мізерний бідняцький скарб. Чувся розпачливий лемент, ревла настрахана худоба.

Арсен з товаришами підійшов до Бекіра, що стояв над водою, охопивши руками голову. В його чорних очах світився безмежний відчай.

— О аллах, там у мене хвора дружина й донька! — простогнав розпачливо. — Сель уже підступає до нашої хатини! Ще хвилина — і знесе її... Чуєте, як кричать люди? Вони виносять усе найцінніше, виганяють скот... А хто допоможе моїм?

— Люди допоможуть і твоїм, — втішив його Арсен. Але Бекір безнадійно махнув рукою:

— Ти сам бачив, як допомогли мені мої сусіди. Знялись — і пішли, а ти лишайся, як хочеш... Ні, треба якось перебратися на той бік. Аллах допоможе мені — я вмію плавати... І тут, здається, не так глибоко. А ви, — звернувся він до невільників, — ідіть самі до замку... Ви ж не втечете, правда?

Він ступив у воду і, жахаючись вируючої каламуті, поволі почав переходити річку. На середині спіткнувся — і поплив. Сильна течія підхопила, закрутила у вирі, понесла до Кизил-Ірмаку. Бекір намагався пливти, але безуспішно. Його зносило на середину потоку. Раптом він зник під водою. Потім зразу ж виринув, і над шумом і ревом повені пролунав жахливий крик:

— А-а-а!..

Той крик ударив Арсенові в серце. Він кинувся вниз.

— Ти здурів! Куди? — крикнув Квочка.

Та Арсен уже був у воді. Коли б хтось рік тому сказав, що запорожець Звенигора ризикуватиме життям заради якогось турка, він перший обізвав би такого вигадника дурнем. А от довелось!

Йому пощастило. Мимо прокотилося кілька валунів, але жоден не зачепив. Важкі кайдани тягнули донизу, обривали шкіру на ногах і руках, та він не зважав на те. Розтинав воду, не спускаючи очей з того місця, де востаннє бачив потопаючого. Широка накидка, яку звичайно носив Бекір, на цей раз дуже прислужилася своєму хазяїнові: на хвилях замаячили її поли, і Арсен схопив їх, а потім витяг і самого хазяїна. Відчувши під ногами землю, узяв його на плечі і поніс на той бік.

Бекір довго відпльовувався водою, стогнав. Потім розплющив очі. Побачивши схилене над собою обличчя невільника, слабо усміхнувся:

— Спасибі, друже... Допоможи підвестися... Треба йтиі Рятувати своїх!

Вони пішли разом. Переправлятися назад через Аксу було б нерозумно, і Арсен вирішив залишитися тут до ранку.

Густішали сутінки. На чистому небі розгоралися зірки. Вдалині чорними примарами здіймалося громаддя гір. З селища долітали крики людей, рев худоби і завивання собак.

Бекір і Арсен звернули у вузеньку бічну вуличку. Тут вода доходила до пояса. Попереду хтось бовтався і лаявся, не знаходячи в темряві дороги. Десь жалібно нявчала на покрівлі кішка. По вулицях, вигороджених глиняними тинами, пливло різне лахміття, солома, сухий хмиз.

За рогом вони наткнулись на темну постать.

— Це ти, Бекіре? Поспішай! У тебе нещастя...

— Яке? — кинувся той.

— Зникла Іраз.

— Втопилася? О аллах!

— Ні, її схопили Гамідові люди.

— Гамідові люди? Прокляття! — Бекір простягнув до неба худі руки. — Невже це правда? О аллах, як же ти допустив до цього? Як же ти не вразив громом тих смердючих шакалів? Моя Іраз, моя єдина втіха!..

Він кинувся вперед, охоплений відчаєм. Арсен ледве встигав за ним.

Ще здалеку вони почули жіночий плач. Бекір мов несамовитий закричав:

— Гюрю, чому ти не вберегла Іраз? Як це трапилось? Гнів аллаха на твою голову, нещасна! Чому ти не вберегла Іраз?

Розпатлана мокра жінка впала на плече Бекіра, забилася в нестримному риданні:

— Я не пускала її... Вона сама вийшла на Аксу прати шмаття... О моя донечко!.. Там її і схопили...

— Хто?

— Осман... Хто ж іще?

— Скажений собака! А Ісмет уже знає?

— Знає... Страшно дивитися на нього. Прибігав рятувати мене від повені. Взяв деякі клунки і вигнав скотину... Та ось він знову йде!

До них підійшов забрьоханий юнак. Не вітаючись, тихо запитав:

— Ага Бекір, про Іраз нічого нового не чули?

— Нічого...

— Я вб'ю Гаміда!

— Ні, це я повинен його убити! — сказав Бекір твердо.

— Тоді ми вб'ємо його разом! Я не заспокоюся дотих, поки не обмию свої руки його скаженою кров'ю!

— Гаразд, синку. Ми це діло зробимо разом, — погодився Бекір.

Вони стояли по груди в воді і розмовляли так, ніби йшлося про купівлю бичка чи поїздку на базар.

— Про що ви говорите! — вигукнула Гюрю. — Не додавайте до одного лиха іншого. Рятуйте майно. Незабаром усе затопить.

Чоловіки мовчки взяли мокрі клунки і побрьохалися в темінь ночі. Арсен з лантухом під рукою йшов позаду.

По підгір'ю палахкотіли багаття. Снували люди. Ревла налякана худоба. Ніхто не спав.

Бекір кинув свою ношу біля Реджепового багаття. Люди розступилися, даючи йому місце. Всі вже знали про його горе і щиро співчували йому і Гюрю. Навіть черствий набожний Юсуп пройнявся гнівом до Гаміда.

— Не сумуй, Бекіре, — сказав він. — Аллах покарає того розбійника! Наші сльози віділлються йому на тому світі!

— До того світу довго чекати. Вони віділлються йому кров'ю ще на цьому світі! — вигукнув Ісмет, викручуючи мокрий одяг.

Юсуп пожував сухими губами, ніби роздумував, що б йому сказати у відповідь, але, так нічого й не придумавши, одійшов мовчки від гурту.

Гюрю трясла пропасниця. Вона страшно кашляла, їй дали сухий одяг, закутали в теплу вовняну хустку, та це мало допомагало. її очі блищали хворобливим блиском, а на худих блідих щоках виступили малинові плями. Вона лежала поблизу вогню і тремтіла від холоду, що підкрадався до її висохлого тіла.

Бекір тримав руку дружини в своїй руці і відчував, що це кінець. Давня хвороба, яку вселив у неї шайтан, втрата Іраз доконали бідну жінку.

— Гюрю, рідна моя, втіхо мого серця, — шепотів він, вдивляючись божевільним поглядом у змучене обличчя дружини. — Не йди від мене! Не тікай у країну предків наших! У країну райських снів!.. Ми ще розшукаємо нашу Іраз!.. Нашу пташку!.. Ми ще будемо щасливі!.. Чуєш, Гюрю?

Гюрю чула, але відповісти не мала сили. По холонучих щоках текли скупі сльози, що проти полум'я здавалися прозорими краплинами крові.

— Гюрю! — вигукнув Бекір. — Клянусь бородою аллаха, я відомщу Гамідові за нашу Іраз і за тебе! Я вже не повернуся в Аксу, хай буде прокляте це наймення! Я помчу до Ешекдагу!.. Там Мустафа Чорнобородий збирає каратюрків-бідарів, щоб відплатити нашим кривдникам!.. Ти пам'ятаєш Мустафу, Гюрю? Нашого давнього безталанного сусіду... Він довгий час переховувався в чужих краях після невдалого нападу на спагію, а тепер знову з'явився тут... Його шабля знайде дорогу до серця Гаміда. Я допоможу йому в цьому. Аллах свідок!

Гюрю заплющила очі і заперечно похитала головою:

— Не проливай крові, Бекіре. Аллах покарає тебе за це! Та Бекір, розпалений гнівом і власними пекучими словами, не слухав її. Схопивши Ісмета і Реджепа за рукава, гаряче шепотів:

— Ми засмажимо Гаміда на вогні, мов жирну дрофуі Ви чуєте? Я хочу бачити, як він конатиме! Як проситиме у мене пощади! Але пощади йому не буде! Не буде — хоч би аллах потім кинув на мою голову всі кари — земні й небесні!.. Ви підете зі мною, друзі?.. Ти, Ісмете, підеш?

— Піду!

По сухому блиску очей і по міцно стулених вустах видно було, що він не відступить од своїх слів.

— А ти, Реджепе?

Реджеп промовчав. Тільки виразно глянув на дружину, що саме, відвернувшись, годувала немовля, а потім ствердно кивнув головою.

Арсен вслухався в цю розмову і з подивом відзначив у думці, що люди скрізь у горі однакові. Горе зближує їх, розкриває серця. Подумав також про те, що зараз дуже зручно втекти. Ключ від кайданів у кишені. За ніч одійде від Аксу верст за сорок — і шукай вітра в полі! Треба тільки

непомітно вийти з табору... Але, згадавши про товаришів, облишив цю думку. Ні, треба обов'язково передати їм ключ. Може, ще кому всміхнеться доля і пощастить добратися додому? Врешті, немає, мабуть, жодного невільника, який не думав би про втечу, про визволення. Всі мріють про волю, марять нею. Тож він мусить допомогти товаришам.

Він сидів віддалеки і, задумавшись про своє, уже не чув, що говорив Бекір. Сон поволі склепив йому обважнілі повіки. Так, сидячи, і заснув...

Прокинувся від голосного плачу Бекіра. Вогнище догоріло. Жевріли, потріскуючи, головешки. Навколо юрмилися люди. Позаду чулося зітхання і схлипування жінок.

Арсен схопився на ноги і заглянув через голови. Там, у колі, на чорному савані, лежала нерухомо Гюрю. Біля неї кричав, б'ючи себе в груди, Бекір.

На сході піднімався край неба.

Сель спав так само швидко, як і нахлинув.

Вранці, коли зійшло сонце. Арсен поволі пішов понад берегом Кизил-Ірмаку. Чалапав по рідкому глею, тягнучи обважнілі кайдани.

Над рікою здіймався рожевий ранковий туман. Глухо воркотіли каламутні води. їхній шум нагадував рокіт Дніпровських порогів.

Арсен зупинився над обривистим берегом, дихаючи на повні груди запашним весняним повітрям, тішачись волею і широкими краєвидами, що відкривалися вдалині.

Зненацька позаду пролунав тупіт коней.

— Ось де він, Гамід-бею! — почувся радісний оклик Османа. — Піймали-таки, собаку!

Три вершники підскочили до Арсена.

— А я й не думав тікати, — пояснив він. — Я ввечері рятував Бекіра, коли той топився, перепливаючи Аксу. Там і заночував... Та Гамід люто вигукнув:

— Не викручуйся, гяуре! Ніхто не примушував тебе рятувати того негідника. Хай би був потонув!.. Ти знав, що кожного вечора мусиш бути в замку? Тебе не навчило перебування в казематі? Ти примусив нас усю ніч не спати!.. Гей, хлопці, відріжте йому вухо! Тоді пам'ятатиме, що він раб. Та й іншим буде наука!

Осман схопив невільника за плече, йому на допомогу кинувся Кемаль, на ходу виймаючи з-за пояса невеликого кривого ятагана.

Арсен метнув швидкий погляд навкруги, мов шукав порятунку, і раптом, відштовхнувши наглядача, плигнув з високого берега вниз, у руді води Кизил-Ірмаку.

— Держіть його! Ловіть! — закричав Гамід, не злазячи з коня. — Гей, ви, неповороткі віслюки, наздоженіть собаку!

Швидка течія підхопила втікача і понесла на середину ріки. Охоронці бігли понад берегом, кидали камінням. Та жоден з них не влучив. Вони, напевно, жаліли, що не взяли з собою луків або пістолів, бо тепер тільки стріла чи куля могла наздогнати невільника.

Посеред ріки Арсен відчув під ногами мілину і зупинився перепочити. Це було дуже до речі, бо, хоча він плавав, як риба, залізо тягнуло на дно.

Гамід кричав з берега:

— Все одно не втечеш, рабе! Повертайся назад, поки не пізної А то поплатишся життям!

Арсен мовчки дивився на розлютованого хазяїна, і гнівні думки хвилювали його серце. В одну мить пригадав усе те погане, що чув про спагію і що сам зазнав від нього, і аж затремтів. Чому досі не вбив мерзенну тварюку! Ця людина скрізь сіє кривду, всім приносить нещастя і завжди виходить суха із води!

Він погрозив Гамідові кулаком, підібрав ланцюг і кинувся у бурхливу течію вузької, але небезпечної протоки.

Протилежний берег був похмурий, пустинний. Ніде ні душі! До самої води понависали дикі кам'яні скелі, подекуди порослі кущами кизилу та дроку.

Звенигора ледве видерся нагору. Гамід усе ще гарцював конем на тому березі, а охоронці біля олійниці лаштували човен. Отже, незабаром перепливуть на цей бік. Тепер надія — на власні ноги!

Швидко діставши ключа, відімкнув кайдани, жбурнув їх у кущі і, не гаючись, кинувся навтьоки.

Біг до самого полудня без відпочинку, не відчуваючи ні втоми, ні голоду. Страх підганяв його. Він боявся переслідувачів, випадкових перехожих, бо вони могли затримати його, боявся заблудитися і повернутися назад до річки, страшно було зірватися зі скелі і переламати ногу чи руку. Тепер, коли він дихнув свіжим повітрям свободи, коли зарожевіла надія вирватися з неволі, він боявся якоїсь несподіваної перешкоди, що могла б усе звести нанівець.

Ішов без відпочинку до самого вечора. Обминув два селища, непоміченим прокрався повз виноградники, де працювало кілька жінок і підлітків, перетнув сухий непривітний гірський кряж і, нарешті, зупинився на нічліг у ліску. На товстому розкарякуватому дереві намостив з гілля й листу гніздо і, хоча допікав голод, заснув міцним безпробудним сном.

Прокинувся, коли сходило сонце. Ліс дзвенів пташиним співом і щебетанням. Не гаючи ні хвилини, спустився на землю, пожував гіркуватої — з росою — трави, щоб утамувати спрагу, і пішов насупроти сонцю.

Місцевість почала поволі змінюватись. Гірські кряжі лишались позаду. Перед утікачем відкрилася горбовиста рівнина, на якій подекуди стирчав кущик колючого терну чи молодого полину. Не поспішав. Погоні не було та, напевне, й не буде, — мабуть, не натрапила на слід.

Другу ніч провів у печері, заклавши вхід брилами каміння, бо кілька разів чув виття гієн і шакалів. Сон був нетривкий, з кошмарами, та все ж відновив трохи сили, а хмарний ранок вселив надію, що буде дощ.

Видершись на крутий шпиль, подивився довкола. Позаду синіли гори, але, хоч там була вода, повертатися до них було і далеко, і небезпечно: ще нарветься на переслідувачів. Попереду — безмежна пустеля, суха, безлюдна. Лиш ліворуч, в далекій імлі, невисокі гори. Ну що ж, туди! Там, напевно, можна знайти воду і їжу. А в них зараз порятунок. Особливо — у воді. Отже, тільки тудиі

Ішов швидко. З пологих схилів біг підтюпцем. З надією поглядав на сіре хмарне небо, чекав від нього хоч краплини дощу. Та хмари блідішали, танули, і незабаром крізь них блиснули перші ранкові промені сонця.

Опівдні Арсенові здалося, що далі йти не зможе. Всередині палить нестерпним жаром. У скроні бухає гаряча, мов розтоплене олово, кров. Безжалісне сонце висмоктує з тіла останні краплини вологи, немилосердно пече неприкриту голову. Ноги підламуються в колінах, відмовляються нести обважніле тіло.

Але він не зупиняється. Ні, ні, тільки не зупинитися, не впасти, бо то — смерть!

Йому ввижається, як він лежить десь тут, на кам'янистій, розпеченій, як присок, землі і до нього підкрадаються шакали та гієни. В руках і ногах немає сили звестися, відігнати звірів, які вичікують тієї хвилини, коли можна буде поласувати нежданою здобиччю. А потім прилетять орли-стерв'ятники, обглемедають те, що залишиться од звірів, і рознесуть білі кості в різні кінці пустелі. Бр-р-рі!

Ні, йому ніяк не можна тут загинути. Десь далеко-далеко, на Україні, його виглядає ненька. Виходить на високий шпиль над Сулою і довго дивиться в степ — чи не їде Арсен, її син коханий, її надія? Потім мовчки спускається вниз, до хатини, розмовляє з дідусем і Стехою. Нарешті лягає спати. Але сон десь бариться, не йде до неї, бо туга оповила її серце, а непрошені сльози, мов ропа, до ранку виїдають очі. Ні, він мусить перебороти все, навіть смерть, мусить іти далі, щоб одного радісного дня усміхнулася від щастя ненька і ластівкою впала синові на груди.

Йому не можна безслідно зникнути ще й тому, що на совісті лежить важкий, наче камінь, обов'язок перед кошовим Сірком, перед усім січовим товариством. Гай-гай, як покладався на нього кошовий отаман! Як надіявся, вірив, що поїздка буде успішна, що Арсен і брата з неволі викупить, і важливі вісті привезе з Туреччини... Та не так сталось, як гадалось! Замість щасливого повернення, сам потрапив у неволю, як стрепет у сильце. Що то думає кошовий? Виглядає? Сподівається? Жде? Марні надії: нескоро, мабуть, доведеться козакові ступити на рідну землю. Та й чи доведеться? А все з-за Чорнобая!

Чорнобай — ось ще хто міцно тримає його на світі! Пекуча ненависть розпирає груди, штовхає все вперед і вперед! Вижити, повернутись — і зустрітися з недолюдком віч-на-віч!

Арсен витирає брудним рукавом обличчя, облизує розпухлим, ніби повстяним, язиком порепані губи і вперто йде далі.

Четвертого дня після полудня, зовсім знесилений, видерся на гребінь гори і побачив широку розлогу долину, на протилежному боці якої паслася велика отара овець.

Серце радісно забилося. Там люди! Там вода! Пастухи ніколи не відходять від неї далеко. Поблизу, напевно, є колодязь або струмок, де вони напувають овець.

Він зупинився і перевів дух. На радощах мало не кинувся бігти вперед, але вчасно подумав, що зустріч з пастухами може скінчитися для нього неволею. Пастухи, безперечно, озброєні луками, списами, ножами, а в нього тільки голі руки, та й ті ледве піднімаються від утоми, голоду й спраги.

Козак перетворився на мисливця, що висліджує дичину. Обережно, ховаючись за кожяий кущик, за кожну брилу, що траплялась на шляху, почав кружним шляхом наближатися до отари. В голові стугоніло, руки й ноги тремтіли. Але він підповзав усе ближче і ближче.

Найкраще було б звернути вбік і сусідньою долиною обійти пастухів, але Арсен відчував, що в нього не вистачить сил зробити це. Крім того, він запримітив під скелею над багаттям закіптю-жений казанок, з якого долинув приємний лоскотливий дух вареного м'яса. Той казанок мов приворожив утікача.

Майже півгодини потратив на те, щоб наблизитись до багаття непомітно. Ішов з підвітряного боку. З гострим каменем у руці причаївся

за вапняковою брилою, вичікуючи слушного часу, щоб стукнути пастуха по голові.

Бородатий підстаркуватий пастух у поношеному джеббе і гостроверхому повстяному кауку довгим блискучим ножем помішував у казанку. Потім відклав ножа вбік, витяг із шкіряної торбини вузлик із сіллю і почав присолювати вариво, мугикаючи собі під носа якусь пісеньку.

Це був слушний час для нападу. Зайнятий своєю справою, пастух не чув тихих скрадливих кроків позад себе. Арсен на мить зупинився, ніби збираючись із силою перед сутичкою. Поволі заніс над головою камінь. І в цей час його ніби щось ударило в груди:* рука з каменем затремтіла й опустилася вниз. До свідомості долинула рідна, знайома ще з дитинства пісня:

Ідуть воли із діброви, А овечки з поля. Розмовляла дівчинонька З козаченьком стоя.

Він подався наперед і глухо скрикнув:

— Брате! Земляче!

Пастух від несподіванки випустив торбину з сіллю й отетеріло глянув на важенний камінь, що упав біля ніг незнайомця.

— Свят, свят, свят! Чи тварюка ти, чи марюка — згинь к бісовій мамі! — пробурмотів він, відступаючи назад.

Арсен з подивом і радістю пізнав у пастухові Свирида Многогрішного. Поспішив заспокоїти його:

— Не бійся мене, дядьку Свириде, я такий же невільник, як і ти... Пам'ятаєш запорожця Звенигору?.. У Гаміда, будь він проклят, погибали

разом... А зараз помираю від спраги... Пити!.. Ради всього святого, дай мені пити! А потім розповім, як тут опинився...

Пастух, усе ще недовірливо поглядаючи на обшарпаного, заростого, здичавілого незнайомця, в якому важко було пізнати дужого запорожця, витяг з-під кошми овечий бурдюк і дерев'яну чашку, налив сивуватого овечого молока, розбавленого водою.

— Пий, це айран-Арсен жадібно припав до чашки, одним духом опорожнив: айран відгонив бурдюком, але був прохолодно-кислуватий і добре тамував спрагу. Після четвертої чашки відчув полегшення. Вогонь, що пік у грудях, поволі почав затухати...

Він сів біля багаття. Тепла п'янка млість розлилася по всьому тілу. З казанка запахло розвареним м'ясом і лавровим листом. Арсен втягнув ніздрями запашний дух, наперед смакуючи ситий обід. Це помітив Многогрішний і гукнув свого напарника, що був коло отари.

— Гей, хлопче, ходи обідати!

Через кілька хвилин підійшов другий пастух. Арсен аж об поли вдарив: то був Яцько.

— Як ти сюди потрапив, братику? Хлопець упізнав козака. Очі його заблищали від радості, ніби він зустрів рідного батька.

— Нас Гамід подарував зятеві Ферхаду. Не хотілося їхати від своїх людей, думав, пропаду. Аж вийшло на краще. Мене поставили підпасичем до дядька Свирида. — І тихо додав: — Дядько Свирид став потурнаком... Через те йому деяка полегкість. Бачиш — ходимо без наглядачів, маємо що їсти й пити, на ногах і руках не бряжчить залізо... А іншим невільникам — біда! Працюють, мов воли, а живуть у норах, як звірі...

Тим часом Свирид Многогрішний навитягував з казана на потріскане і досить брудне дерев'яне блюдо тушкованої баранини, розкинув на землі засмальцьовану бурку:

— Прошу, земляче. Чим багаті, тим і раді.

Арсенові здалося, що ніколи в житті не їв нічого смачнішого. Пастухи підкладали йому більші й ніжніші шматки м'яса, які він запивав кислуватим айраном. Коли втамував голод, розповів землякам про втечу від Гаміда і поневіряння в пустелі. Подиву слухачів не було меж. Яцько дивився на Звенигору з захопленням. Дізнавшись, що втікач за три дні перетнув безводну пустелю, вигукнув:

— Не може бути! Тут майже п'ятдесят фарсахіві Турки це нагір'я називають Карашайтаном — чорним чортом, бо не один сміливець знайшов там загибель.

— Мені пощастило, я натрапив на вас, — усміхнувся Арсен. — Інакше б і я наклав головою.

Після ситого обіду його потягло на сон. Очі злипалися, голова падала на груди.

Це помітив Многогрішний.

— Е-е, друже, ти не тільки пити і їсти захотів, а й спати... Ось я простелю тобі в холодочку — і спи на здоров'ячкої

Він розіслав під скелею кошму, в узголів'я помостив джеббе. Арсен ліг, з хрускотом розправив стомлене тіло.

— Розбудите, коли що, — попросив пастухів, засинаючи. Він проспав мало не добу і прокинувся від того, що хтось шарпав за плече. Розплющивши очі, побачив перелякане обличчя

Яцька.

— Арсене, вставай! Тікай за скелі! їде наш хазяїн Ферхад! — шепотів хлопець.

Сон — мов рукою зняло. Миттю схопився на ноги. Та тікати вже було пізно. До них галопом під'їхав молодий круглолиций турок на карому коні. Арсен зразу впізнав Ферхада. На ньому був дорогий одяг з тонкого синього сукна. На голові — білий тюрбан, на боці — крива шабля, всипана дорогоцінним камінням, а за поясом — пістолі, оздоблені перламутром. Кінь важко поводив спітнілими боками: видно, верхівець полюбляв швидку їзду або ж поспішав.

— О, Ферхад-ага! Салям!— вклонився Яцько. — Ви самі? Що змусило шановного господаря їхати на пасовище? А де ж наглядачі?

— Наглядачі помчали до інших отар... А я — сюди, щоб розім'яти застояного коня, — промовив скрипучим голосом Ферхад. — Женіть отару додому. Приїхав покупець — продавати будемо. Та не баріться! Чуєте?

— Чуємо, — відповів Яцько.

Ферхад скочив з коня.

Не звертаючи уваги на Арсена, — він, мабуть, прийняв його за дядька Свирида, — кинув повід Яцькові. Пройшовшись біля вогнища і розім'явши ноги, оглянувся і тільки тоді помітив незнайомця. Лице його витяглеся від подиву. В очах промайнула підозра. Він поклав руку на ефес шаблі і запитав Яцька:

— Це хто?

Яцько на мить завагався.

— Це подорожній, — сказав невпевнено і показав рукою в бік пустелі. — Він прийшов звідти...

Ферхад обвів поглядом заросле обличчя втікача, розбите в дорозі взуття і припорошений одяг. Його не задовольнила туманна відповідь. Він підійшов ближче, витягнув уперед щелепасте обличчя, ніби хотів обнюхати незнайомця.

— Хто ти?

— Я погонщик мулів у каравані одного купця з Болгарії, відбився від каравану і мало не загинув у пустелі.

— А, гяур, — процідив турок. — А може, ти просто втікач-невільник? Га? Ану, покажи руки?

Він раптом схопив Арсена за рукав, закотив його і побачив червоно-сизі рубці від кайданів.

На якусь мить турок розгубився від несподіванки і відсахнувся. Цим скористався Арсен. Могутній удар у щелепу звалив Ферхада на землю. Вирвавши у ворога з-за пояса пістоль, ще двічі стукнув руків'ям по голові. Ферхад зіпнув ротом і затих.

Усе трапилося так несподівано, що Яцько встиг лише вигукнути:

— О лихо! Що ж тепер буде!?

З долини біг, розливаючи з дерев'яного відра овече молоко, Многогрішний.

Арсен скинув з себе дрантя і нарядився в дорогий одяг Ферхада, причепив до бока шаблю, за пояс засунув пістолі Коли прибіг

Многогрішний, то спочатку не впізнав козака, прийнявши його за якогось незнайомого турка, і почав голосити над тілом хазяїна. Та зрештою старий помітив, що хазяїн лежить майже голий. Він ошаліло глипнув на Звенигору.

— Що ти наробив, розбишако? — з кулаками налетів пастух. — Тепер же нас живцем з'їдять! Ти сів на коня — та й шукай вітра в полі! А нас... О ідоле проклятий, ти й не знаєш, які муки придумає старий господар! Випустить з нас усю кров — крапля по краплі! Сотатиме живцем з нас кишки, випече очі, відріже вуха, вирве язик!.. Ніхто ж не посвідчить, що це не ми з Яцьком убили Ферхада. Вся вина упаде на нас. Сьогодні вечором або завтра вранці нас схоплять, як шакалів, і закатують до смерті... О-оІ

Яцько стояв збоку розгублений і мовчки спостерігав, як дядько Свирид то виказував Звенигорі, то кидався до тіла хазяїна, то бив з розпуки себе в груди, рвав на голові чуприну. Арсен з посмішкою дивився на переживання старого, але скоро це йому набридло.

— Годі, старий! Замовкни! — гукнув сердито. — Знайшов родича, дідько б його забрав! Невже ти довіку найнявся до нього в найми?

— Довіку? — перепитав збентежено Многогрішний і закліпав маленькими почервонілими очима, та, бачачи, що Звенигора не збирається його бити, знову підвищив голос: — Довіку чи ні, а раніше строку не хочеться помирати. Якщо тобі, запорожцю, забажалося до чортів у пекло, то не тягни за собою інших!..

— Чому в пекло? Тікайте разом зі мною! Дивись, доля усміхнеться — будемо дома!

— Дурний піп — дурна його й молитва! — знову розсердився Многогрішний. — Чи ти не збожеволів, парубче? Звідси ніхто ще не тікав. Треба півсвіту відмахати, щоб потрапити додому. І всюди на тебе

чигає небезпека — неперехідні ріки й моря, військова стража і кожен озброєний турок, голод і спрага! Легко сказати — тікайте! А ти подумав, як це зробити?

Тут втрутився Яцько:

— Хочеш не хочеш, дядьку Свириде, а тікати треба! Самі ж кажете — закатує хазяїн...

— І ти теж? — визвірився на хлопця Многогрішний. — Дурню, ми тут майже вільні, маємо що їсти й пити. Чого тобі ще треба?

Арсена охопило обурення. Так ось як міркує цей проклятий по-турнак! Начхати йому на волю, на рідну землю! Йому аби кендюх натоптати бараниною, а там — до всього байдуже. Ех, ушкварити б шаблюкою по його дурній голові, щоб репнула, як переспілий гарбуз! Та жаль — покористувався гостинністю. Тому стримано сказав:

— Волі треба, дядьку Свириде. Невже тебе не тягне додому, до дітей, до дружини, до рідних? А якщо їх нема, то просто в наші просторі степи, де пахне чебрецем і пшеницею, любистком і ме* доцвітними гречками!

Многогрішний почухав розпатлану потилицю. На якусь мить в очах спалахнув вогник, як згадка про давно втрачене життя, але зразу й погас. І знову на Звенигору глянули спідлоба маленькі злі очиці.

— Не каламуть моєї душі, запорожцю! Іди собі геть!

— Ну й піду. Залишайтесь! Хай вам грець! — вигукнув спересердя Арсен і скочив на коня.

— Чекай! — кинувся до нього Яцько. — Я теж з тобою! Він стрибнув на круп коневі, і вони вмить зникли з-перед очей ошелешеного

Многогрішного, який, понуривши голову, залишився стояти над розпростертим тілом свого молодого хазяїна.

ПОРАЗКА

Кілька днів вони петляли по гірських хребтах і долинах, поки добралися до зелених схилів Кизил-Ірмаку.

Відточивши на камені кинджал. Арсен поголив голову, підрізав бороду і став схожий на турка. Гарний одяг Ферхада дуже личив йому. Схудле обличчя з густими темно-русими бровами і трохи горбкуватим носом було красиве і погордливе. Зустрічні каратюрки, здалеку забачивши вельможу, кланялися мало не до землі.

На багатолюдних шляхах більшу частину путі Яцько йшов пішки, приторочений до сідла. Він вдавав із себе раба і, коли на дорозі з'являлися перехожі, похнюплено плентався попереду коня. Тоді Арсен покрикував на нього по-турецькому і замахувався нагайкою. Зате коли звертали на безлюдну гірську стежку, хлопець вилазив коневі на спину, і вони мчали навскач.

Туго набитий золотими монетами гаманець Ферхада відкривав перед ними двері придорожніх харчевень. Ніхто не наважувався приставати до знатного мандрівника з розпитуваннями, хто вони і куди їдуть. Це навело Арсена на думку перетнути таким чином усю Туреччину і досягнути Чорного моря.

На правий берег Кизил-Ірмаку вони переправилися паромом. Тепер дорога йшла понад річкою: то звертала в гори, то збігала аж до обривистого берега. З ранку до вечора подорожні уперто просувалися на північ, і за два дні встигли залишити позад себе добрих двадцять фарсахів шляху.

Одного разу, коли дорога проходила вузькою ущелиною, із заростей їм напереріз вискочило кілька озброєних людей. Арсен осадив коня. Чорні похмурі постаті з короткими ятаганами і гострими списами в руках кинулися до нього. Передній схопив коня за гнуздечку, двоє наставили списи.

— Злазь, ефенді! — наказав передній, похмурий чолов'яга із чорним, подзьобаним чи то віспою, чи окалиною обличчям. — Приїхали І

Арсен сплигнув на землю, розвернувся — стусонув того в зуби. Та його враз обеззброїли і зв'язали за спиною руки. Яцько стояв збоку. Бачачи, що на нього ніхто не звертає уваги, хлопець помалу відступив до узбіччя і непомітно шаснув у кущі.

Не встиг Арсен опам'ятатися, як йому дали під боки духопелів, накинули на шию аркан і потягли з дороги на ледь помітну лісову стежку.

Довго піднімалися вгору. Позаду вели коня. Попереду і з боків ішла сторожа зі списами.

Через деякий час загін зупинився на березі невеликого гірського озера. Тут сновигало чимало озброєних людей. Під скелями сіріли намети з кошми. Горіли вогні. Над ними на триногах висіли казани.

Посеред галявини перед печерою на барвистому килимі сиділо кілька чоловік. Арсена підвели до них. Вони з цікавістю оглянули його багатий одяг і зброю, яку воїни поклали перед ними на килим.

— Хто ти? — спитав чорнобородий чоловік середніх років, судячи по одягу і зброї, напевне, старший цього загону.

— Спочатку розв'яжіть, — похмуро сказав Арсен, відчуваючи, як німіють туго затягнуті руки.

Чорнобородий кивнув сторожі, і хтось кинджалом розрізав мотузки.

— Крім того, я хотів би знати, до кого я потрапив і на якій підставі мене затримали? — знову промовив Арсен.

— Ефенді, у тебе, напевно, аллах відняв розумі— підвищив голос Чорнобородий. — Твій час запитувати закінчився. Тепер відповідай, хто ти? Як твоє ім'я?

— Я невільник. Запорозький козак, якщо вам хочеться знати точніше.

— О!— Чорнобородий багатозначно підняв вказівний палець. — Я ж казав, що ефенді зі страху втратив глузд або насміхається з нас. Але даремно він хитрусі Адже його ім'я вибите на цій зброї, яку відібрали у нього мої воїни. Чи не так, високоповажний ефенді Ферхад?

— Я не Ферхад, — почав було Арсен, але Чорнобородий перебив його мову.

— І знову з молитвою до мулли! Якщо вже ти завзявся нас обдурити, Ферхаде, то придумай щось більш імовірне. Який же простак повірить тобі, що у втікача-невільника чистокровний кінь до його послуг, добра зброя, чудове вбрання та, на додачу, гаманець із динарами й курушами?
'

"Що йому відповісти? — подумав Арсен. — Що я вбив Ферхада і забрав його речі? Але хто зна, як подивиться на це Чорнобородий... Чи не накаже повісити за вбивство?.. Однак наполягати на тому, що я запорожець і не пояснювати, звідки у мене речі і зброя Ферхада, теж небезпечно... Виходить: чи верть-круть, чи круть-верть — однаково смерть!.. То краще говорити правду!"

— Я вбив Ферхада і забрав його речі, — сказав твердо. — Якщо вже хочете судити мене, то судіть за мою власну провину, а не за чужу.

— Це щось нове, — глузливо промовив Чорнобородий і звернувся до своїх поплічників: — Як, друзі, повіримо йому на цей раз?

— Я повірю тільки тоді, коли він зателіпається на гілляці, собака! — вигукнув чолов'яга, що керував нападом на дорозі. Він люто глипнув на Звенигору запухлим оком, у яке той при сутичці штурхонув кулаком.

— Я теж не вірю, — вставив один із тих, що сиділи на килимі поряд з Чорнобородим. — Ми всі чули про жорстокість Ферхада. А тепер дізналися і про його брехливість... Я пропоную допитати його вогнем. Побачимо, що заспіває спагія, коли стане босими ногамк на палаючу жаровню...

— А так! А так! — закивали головами й інші. — Допитати вогнем!

Арсен зблід.

Чорнобородий плеснув у долоні — до нього підбіг молодий воїн, що стояв на чатах поблизу.

— Принеси жаровню!

Через кілька хвилин принесли жаровню з вугіллям і ковальське причандалля — обценьки, молоток, широку залізну штабу. До жаровні приступив знайомець з підбитим оком, усунув штабу в жар.

— Ну, зараз Ахмед Змія примусить його заговорити! Цей розв'яже йому язика! — почулися голоси.

Арсен рвонувся в цупких руках охоронників, але його вдарили чимось важким по голові, а на шию накинули аркан з петлею.

"Ну от, — подумав, — попався, як заєць у капкан, спробуй тепер вирватись!"

— Починайте! — наказав Чорнобородий. Його підштовхнули до жаровні.

— Стійте, стійте! — крикнув щосили. — Клянусь, я не Ферхад! Я запорожець! Невільник!

— Припечіть його! Відразу заспіває іншої! — кинув хтось із почту Чорнобородого.

Ахмед Змія схопив із жаровні обценьками розжарену штабу і наблизив до Арсенових ніг. На почорнілому обличчі коваля на мить промайнула розгубленість.

Він уперше мав допитувати людину і ще не звик до таких незвичайних обов'язків. Але на нього дивилися владні очі Чорнобородого та інших ватажків загону: вони змушували, наказували. І коваль, зажмурившись, почав поволі наближати розпечене залізо до живого людського тіла...

В цю мить пролунав пронизливий крик. Обценьки здригнулися, і штаба впала на землю.

Крізь натовп оторопілих воїнів прорвався обірваний замурзаний хлопчина, відштовхнув Ахмеда Змію і впав на ноги полоненого.

— Не руште! За віщо?

То був Яцько. Голубі очі хлопця з жахом дивилися на розжарене залізо. Лівою рукою він охопив Арсенові ноги, а праву підняв, ніби захищаючись від удару.

Ахмед Змія, застилавшись своєї легкодухості, накинувся на хлопця з кулаками. Але Чорнобородий зупинив його:

— Чекай. Підніми цього обірванця. Хто він такий? Хлопця поставили на ноги. Яцько швидко заторохтів:

— Ви ж подивіться — це невільник! Мій друг Арсен Звенигора. Він був невільник Гамід-бея і втік від нього. Погляньте на його руки й ноги — з них ще не зійшли сліди від кайданів!..

І він миттю закатав рукав на Арсеновій руці. Всі побачили вище зап'ястя багрові сліди. Перезирнулися. Чорнобородий вигукнув:

— Гнів аллаха на ваші голови! Що це все означає?

— Тільки те, повелителю, що ти помилився, наказавши допитувати мене вогнем, — відповів Арсен, зрозумівши, що врятований від катувань. — Цей хлопець — пастух Ферхада. Він може розповісти, як я вбив його хазяїна.

Та ні Яцькові, ні самому Арсенові не довелося більше вигороджувати себе, бо раптом на галявині зчинився шум, пролунали окрики, і до Чорнобородого підскочив на коні вершник у сірому джеббе і голубій чалмі, що затінювала обличчя. Він сплигнув на землю і привітався:

— Салям!

— Салямі Хай береже тебе аллах, Бекіре! — підвівся Чорнобородий. — Які новини?

— Ми перехопили посланця Гамід-бея до паші. Гамід-бей просить для охорони замку загін спагіїв. А тим часом озброїв слуг і не показує носа зі свого барлога. Мені пощастило заслати до нього під виглядом покоївки одну жінку, яка сповістила, що моя дочка Іраз там, хай будуть довгі дні її! Вона також сповістила, що сьогодні вночі викине з вікна східної вежі камінь, до якого буде прив'язана вірьовочна драбина...

— Це ж чудово, Бекіреї Вважай, що замок у наших руках. Ще сьогодні ми поквитаємося із проклятим Гамід-беєм!.. Ти стаєш мені у великій пригоді, друже! Дарма, що тиждень у загонії

— Я розумію твою радість, Мустафа, бо нас об'єднує спільна ненависть до нашого ворога. Але радіти передчасно. Гамід-бей хитрий, мов лис, а стіни його замку високі. Тільки милість аллаха допоможе нам оволодіти ними! Тільки аллах подарує нам перемогу!

— Хай славиться ім'я його! — склав набожно руки Мустафа Чорнобородий. — Ти йди, Бекіре, відпочинь перед походом, а ми підготуємось і вирішимо справу з цими людьми, що називають себе невільниками.

Бекір оглянувся, і його очі розширились від подиву. Він упізнав Звенигору.

— Аллах екбері Та це ж Арсені— І звернувся до ватажка загону: — Мустафа, в чім провинився мій друг, що ти хочеш допитувати його? Я бачу тут жаровню і Ахмеда Змію! Невже ви припікали його вогнем?

З тими словами Бекір зірвав з шиї Звенигори аркан і обняв невільника.

Глухий гомін пролетів над юрбою. Чорнобородий розвів руками, не знаючи, радіти йому чи гніватись від такої несподіванки.

А визволений козак, з одного боку притискуючи до себе Бекіра, а з другого — Яцька, весело блискав білими зубами і говорив, звертаючись до Мустафи:

— Мустафа-ага, тепер ти переконався, хто я такий... Друг твого друга не може бути твоїм ворогом! Якщо ти повернеш мені зброю Ферхада чи даси іншу, то поповниш свої ряди ще одним воїном, який ненавидить Гамід-бея так само, як ви з Бе-кіром.

— Поверни йому зброю, Мустафа, прошу тебе, — кинувся до Чорнобородого Бекір. — Арсен знає замок Аксу краще, ніж будь-хто з нас. Він довгий час був невільником Гамід-бея і допоможе нам під час нічного нападу.

— Але ж він гяур...

— То й що з того? Гамід — правовірний мусульманин, а гірше чужинців обдирає нас, знущається з наших дочок, відбирає нашу землю...

Чорнобородий обвів поглядом своїх товаришів. Усі чекали його відповіді.

— Інч алла! Хай буде воля аллаха! — промовив він урочисто. — Віддайте зброю цьому хороброму гяурові, який переміг скаженого пса Ферхада-ефенді! Ми сподіваємося, що цей північний вовк коли-небудь перегризе горло і мерзенному шакалові Гамід-беєві! А зараз — усім готуватися до походу. Виступаємо, як тільки тінь Ешекдагу впаде на скелю посеред озера!

Загін швидко просувався плутаними гірськими дорогами. Місяць поливав землю холодним сяйвом. Густо-синє, аж чорне небо низько висіло над головою, здається, простягни руку — і схопиш блискучу золоту зорю.

В темних ущелинах бовваніли струнке кипариси, примарними тінями чорніли лапаті лаври. Від них віяло холодом і гострими пахощами. Там, в ущелинах, уривчасто гавкали голодні гієни і тривожно кричали нічні птахи.

Арсен пильно вдивлявся в чужу ніч. Гори стояли насторожені, мовчазні. Від них відлунював тупіт кінських копит. За плечима чулося дихання Яцька. Хлопець не відставав ні на крок. Перед походом йому дали на озброєння лук, десяток стріл у шкіряному са-гайдаці, а також кривий турецький кинджал. І він почував себе справжнім воїном.

В Аксу прибули опівночі. Там їх зустрів [смет, якого Бекір залишив назирати за замком. Повсюди було тихо. Замок спав: Гамід не сподівався нападу. Тільки у вузькій амбразурі східної вежі мерехтів одинокий жовтий вогник.

Мустафа розділив людей на три частини. Арсен з Яцьком потрапили до загону Бекіра, на який покладалося найважливіше завдання — проникнути непомітно в замок і відчинити ворота.

Бекір віддав короткий наказ, і всі рушили за ним, залягли в рові, якраз навпроти східної вежі. Проти місяця зубчасті стіни замку скидались на гребенясту спину велетенського ящура.

Через годину, що здалась повстанцям вічністю, між зубцями стіни промайнула закутана в чорне покривало жіноча постать, по камінню ковзнула плетена драбина.

— Пора, — прошепотів Бекір і подерся нагору.

За ним піднявся Арсен. Згодом до них приєдналась інші повстанці. Останнім виліз Ісмет. Витягши драбину, він обережно опустив її в двір. Там було темно, як у колодязі. Тільки у приміщенні для сторожі тьмяно блимала свічка.

— Я полізу перший, — сказав Арсен. — Я знаю, як відчинити браму.

Він обережно почав спускатися в двір: мов велетенський чорний птах, поволі погойдувався на хисткій драбині, опускаючись усе нижче й нижче.

Заглянувши з драбини у вікно вежі, побачив трьох охоронників, які при світлі воскової свічки грали в гроші. Всупереч наказові господаря, вони залишили свої пости у вежах і коротали ніч за більш приємною справою. На столі лежали купки мідних акче '. Сива кіптява свічки снувала попід стелею.

Арсен усміхнувся, уявивши, як витягнуться обличчя охоронників, коли через хвилину він одчинить ворота і в замок увірвуться повстанці. Але в цю мить десь у внутрішніх кімнатах другого поверху пролунав жахливий жіночий зойк. Він зразу ж і затих, обірвавшись на найвищій ноті, та все ж устиг підняти тривогу.

Охоронники, почувши крик, схопилися з-за столу й очманіло кинулися до зброї. Хтось із них зачепив свічку — стало темно. Почулась лайка. Грюкнули двері.

Арсен стрибнув додолу. Затріщали кущі, заторохтіла порожня бочка, хтозна для чого поставлена в закутку.

Тепер — швидше до вежі!.. Тут на нього налетів переляканий вартовий. Та, побачивши блиск шаблі, кинувся в протилежний бік, Арсен устиг підставити йому ногу, і він сторч головою впав на зем.гію.

Десь нагорі загуло багато стривожених голосів. Заплакали жінки, заверещали діти.

Не чекаючи підмоги. Арсен чимдуж помчав до брами. Ефесом шаблі вибив важкий залізний засув, і під натиском повстанців, що напиріли

зовні, брама відчинилася навстіж. Чорний грізний натовп з ревом хлинув на подвір'я замку.

З селямлика і з верхньої галереї гарему пролунало кілька пострілі із. Запалали смолоскипи, освітлюючи похмурий двір, що враз перетворився на розворушений вируючий мурашник.

Нарешті вибігла надвірна варта Гаміда. Зав'язався рукопашний бій. Арсен разом з усіма кудись біг, когось рубав шаблею, шалено кричав. Коли перші вартові впали і повстанці почали штурмувати двері будинку, з галерей і вікон на голови їм посипались різні речі: металеві підсвічники, скляні вази й череп'яні глеки, ковдри й пуховики, важкі дубові лави і посуд.

— Зачиняйте двері! Заставляйте їх шафами! — почувся згори голос Гаміда. — Ми перестріляємо цю погань з пістоліві

— А, ти тут, скажений шакале! — вигукнув Мустафа Чорнобородий. — Клянусь аллахом, настав твій смертний час! Виходь сюди, боягузе, на чесний двобій! Я відомщу тобі за мою родину, яку ти пустив по світу жебраками, поки я у війську захищав нашого падишаха від невірних! За мою землю, яку ти загарбав насильством і обманом! За наругу над нашими дочками й сестрами!.. Мовчиш? Боїшся? Ти знаєш, мерзенний, що пощади тобі не буде, і трясешся над своїм паскудним життям! Трясись! Ми скоро дістанемо тебе!.. Гей, друзі, давайте вогню — викуримо лисицю з її гнізда!

— Чекай, Мустафа! — крикнув Бекір. — Там моя донька Іраз! Не треба палити! Ми й так візьмемо Гаміда і його собак! Ісмете, Арсене! Друзі! Несіть сюди колоду — протаранимо двері! Захопимо Гаміда живцем!

Ошалілий гурт з криками й свистом ударив раз і другий міцною колодою в дубові двері. Затріщало дерево. Здригнулися муровані стіни. В чорну дірку, звідки блиснуло полум'я пострілу, ринули повстанці.

Арсен вскочив усередину одним із перших, позаду із смолоскипом у руці біг Яцько. Хлопець ні на крок не відставав од свого старшого товариша. Бій, мов гра, захопив його: обличчя розпа-шілося, ясні очі палали молодецьким завзяттям. Справжній тобі воїн!

В кривавих сутінках похмурих переходів селямлика вони раптом упізнали Гамід-бея, котрий вибіг з бокової кімнати і, побачивши повстанців, чкурнув кудись у темряву.

— Стій! Стій! — закричав козак і вистрілив з пістоля.

Та куля, видно, не влучила, бо огрядна постать спагії зникла в пітьмі. Назустріч Арсенові вискочили охоронці Гаміда —Осман і Кемаль. Пізнавши невільника, з диким ревом кинулись до нього, вивергаючи страшні прокляття.

На просторі вони, звичайно, мали б перевагу, але тут, у тісному приміщенні, освітленому тільки смолоскипом Яцька, заважали один одному, і Арсен тіснив їх обох до майданчика, що сполучав селямлик з гаремом.

Та враз на майданчику стало вільніше. То Осман, як хитріший і винахідливіший, залишив Кемаля битись із повстанцем один на один, а сам у темряві оббіг поза колоною і напав з тилу.

— Арсене! — вигукнув Яцько, помітивши ворога. Однак у запалі бою козак не почув попередження: відбивши випад Кемаля, він пронизав йому клинком груди.

Тоді, нехтуючи смертельною небезпекою, Яцько кинувся навперейми Османові і в ту мить, коли охоронець замахнувся на Звенигору, ткнув йому в обличчя палаючий смолоскип.

Жахливий крик перекрив гамір і гуркіт бою. Осман випустив ятаган і, відсахнувшись, схопився руками за обличчя. Тюрбан злетів у нього з голови. Як блискавка, сяйнула Арсенова шабля і впала на блискуче голене тім'я ворога.

Осман важко осів і з глухим гуркотом покотився вниз по дерев'яних сходах.

— Спасибі, братику, — обняв Арсен хлопця. — Молодець! З тебе буде неабиякий воїн. Бери Османову зброю — вона твоя по праву.

Яцько схопив ятаган. Окрилений похвалою, він мовби підріс і ладен був кинутися навіть у саме пекло.

...Тим часом люди Чорнобородого ввірвалися в гарем. Звідти линув дикий жіночий вереск і плач дітей.

Попереду всіх летів Ісмет. Зі смолоскипом в одній руці і шаблею в другій, він мчав вузькими переходами, ногою відчиняючи двері в кімнати.

— Іраз! Іраз! — гукав голосно.

Але крик його тонув у загальному шумі й лементі. Іраз не відкликалася. Напевно, в гаремі її не було, бо перелякані на смерть Гамідові домочадці клялися, що вперше чують про дівчину на ім'я Іраз.

Повстанці, що набилися в гарем і тягли з кімнат одяг та дорогоцінності, менше всього, звичайно, думали про Іраз, хоча знали, що то дочка одного з їхніх товаришів. Своїми криками, біганиною та

лайкою вони лише заважали Ісметові, хлопець утратив надію знайти наречену і кинувся до виходу.

Тут йому пощастило. В дверях він зіткнувся з опецькуватим євнухом Алі Різою, що намагався непомітно шаснути в якийсь темний закапелок.

Ісмет, мов коршун, вчепився йому в шию, притис до стіни.

— Де Іраз, кизляр-ага? Скажи мені, де Іраз? Той виряченими від жаху очима дивився на хлопця й не впізнавав його, а тільки щось белькотав незрозуміле. Ісмет ще раз повторив запитання.

— Н-не знаю... Аллах свідок — не знаю! — відповів євнух.

— Я уб'ю тебе, Алі Різа, як смердючу свиню, і твій жирний труп зжеруть шакали, коли ти не скажеш мені, де Гамід подів Іраз? Ти чуєш? Ну, відповідай!

Він замахнувся ятаганом.

Євнух скрикнув і затулився рукою.

— Я скажу... Я покажу тобі, добрий ага, — пролепетав товстун, важко, мов лантух, осідаючи на підлогу.

Ісметові довелося підтримати переляканого кизляр-агу.

— Де вона? Веди!

По крутих сходах євнух почав підніматися нагору. Тримаючи в одній руці смолоскип, Ісмет підштовхував старого ззаду шаблею. Перед входом на горище Алі Різа зупинився і мовчки показав на велику дерев'яну шафу.

— Тут.

— Де тут? — не зрозумів Ісмет.

— Відчини шафу, там є ще одні двері в потайну кімнату, про яку знає небагато людей у замку. Іраз була там.

Ісмет рвонув дверці шафи, викинув якесь старе лахміття, що висіло на протилежній стінці, і справді побачив двері. Євнух не збрехав. У замковій щілині стримів, великий залізний ключ. Ісмет повернув його — дверцята зі скрипом відчинилися.

— Іраз! Це я, Ісмет! Ти тут, Іраз? — гукнув він у темряву, не наважуючись заходити, щоб хитрий євнух не замкнув його.

Темрява відповіла йому мовчанкою.

Ісмет присвітив смолоскипом. Червонясте світло вирвало на мить тонку дівочу постать, білі руки, що безживно повисли вздовж тіла, невеличкі босі ноги.

— Іраз! — З грудей Ісмета вирвався дикий крик і лунко прокотився по піддашшю. — Іраз!

Усмерть переляканий Алі Різа кумельгом покотився вниз.

Іраз мовчала. Тонка вірьовка, мив струна, передушила їй горло. Ісмет рубонув шаблею — і дівчина впала йому на руки. її холодне тіло здалося ючакові таким чужим і важким, що він мало не впустив його.

Він ніс її обережно, мов дитину, заглядаючи в напіврозплющені очі, а з грудей вилітали пекучі слова.

— їраз! Джапим! Для чого ти зробила це? Чому не дочекалася мене? Не порадилася зі мною? Хіба ти винна, моя весняна квітко, що холодна жорстока рука зірвала тебе? О, чому ти не дочекалась мене, джаним?

Він ніс її повільно, мов на суд. А позад нього йшли повстанці, і могильна гиши, що супроводжувала їх, була красномовніша за бурю.

В коридорі, при виході, цю сумну процесію зустрів Бекір. Він здалеку впізнав Іраз. Хотів закричати, але з його грудей вирвався тільки глухий стогін. Ісмет простягнув йому свою важку ношу.

— Бери, батьку, — промовив глухо. — Вона не захотіла пережити ганьбу. Не захотіла живою дивитися нам в очі... Дурненька... Але, клянусь аллахом, я страшно помщуся!.. Друзі, де Гамід? Де. його проклятий виводок? Я хочу бачити, як тече його крої) і кров дітей його!

Мов божевільний, кинувся він до гарему. Пронизливий жіночий і дитячий крик струсонув замок. Та він не зупинив юнака і тих повстанців, які ринули за ним. Мов вихори, влітали вони в кімнати, і їхні закривавлені шаблі сіяли смерть, не жаліючи ні жінок, ні дітей.

По коридорах, мов сніг у віхолу, полетіло з роздертих пуховиків біле пір'я. На підлозі заструмували червоні патьоки.

На той крик і гвалт до гарему ввірвався Арсен. Йому здалося, що повстанці піймали Гаміда і на радощах зчинили такий шарварок. Але замість полоненого спагії побачив жахливу картину.

В кінці коридора, перед зачиненими дверима, стара жінка перегородила Ісметові дорогу. Судячи з одягу, то була няня. Ісмет хотів відштовхнути її, але вона, мов кішка, міцно вчепилася йому в руку, не даючи вільно орудувати шаблею.

— Не заходь! Благаю тебе! — кричала хрипко. — Не вбивай Адікеї Вона не дочка Гаміда!

Почувши ім'я Адіке, Арсен метнувся вперед.

— Геть, стара відьмо! — тим часом ревів Ісмет. — Відпусти мене! Смерть Гамідовому кодлу!

— Божевільний! Схаменися! Адіке — теж Гамідова жертва! Це дочка болгарського воєводи... її звати Златкою!.. Пожалій її!.. Я теж болгарка. Мене Гамід вивіз із Болгарії, щоб я доглядала дівчину, коли вона була малою. Будь людиною!.. Схаменися! Убий краще мене, а її не чіпай!..

Арсен на мить закам'янів, вражений почутим.

А Ісмет не розбирав розпачливих слів старої. Одірвавши від себе її сухі руки, відштовхнув до стіни і рубонув шаблею. Жінка впала. Ісмет ударив ногою в двері. З кімнати пролунав розпачливий дівочий зойк.

— Чекай, Ісмете! — крикнув Арсен, вриваючись за повстанцем у кімнату і стаючи поперед нього. — Не руш! Не чіпай дівчини!

Ісмет ніби не розумів, чого хоче від нього козак. З налитими кров'ю очима, похмуро дивився на Адіке, яка стояла в кутку на ліжку в білій сорочці, схрестивши на грудях руки. В її очах світився жах. Мертвотна блідість поволі заливала обличчя. Вона, здається, не пізнавала Звенигори, вважаючи його за одного з убивць.

Бачачи, що Ісмет намагається обійти його і вдарити дівчину шаблею. Арсен схопив юнака за руку і щосили рвонув її назад, за спину. Ісмет крикнув від різкого болю. Шабля упала додолу.

Біль протверезив повстанця.

— Чого ти хочеш, Арсене? Чому став мені на дорозі? — спитав кволо.

— Я хочу, щоб ти не чіпав цієї дівчини! Ти ж чув — вона Гамідова жертва. Розумієш? — І відпустив руку юнака.

Ісмет понурив голову, трохи помовчав, а потім з глибокою тугою в голосі сказав:

— Роби як знаєш. Тепер мені однаково. Нема моєї Іразі Немає мого щастя! Навіщо мені жити на цьому світі?

Він підняв шаблю і, похнюплений, убитий горем, поплентав з кімнати.

Тоді Арсен повернувся до Адіке. Дівчина все ще, мабуть, не вірила, що небезпека минула. Стояла в кутку і широко розплющеними очима дивилася на струмочок крові, що тоненькою змійкою вповзав з коридора по фарбованій підлозі.

— Адіке, не бійся мене, — промовив козак, подаючи їй руку. — Йди сюди! Я захищу тебе. Ну, ходімо! Тут небезпечно лишатися. Сходь з ліжка, Адіке!.. Чи краще я зватиму тебе Златкою... Ти знаєш це ім'я? Його щойно вимовила твоя няня...

— Де вона? — шепнула дівчина, не зводячи погляду з крові, що вже протекла на середину кімнати.

— її нема... Але ціною свого життя вона врятувала тебе... Дівчина затулила обличчя руками. Плечі затремтіли від ридання. Арсенові здалося, що то під тонкою сорочкою затріпотіло її серце. Він глухо сказав:

— Не плач... Одягайся швидше. А я почекаю за дверима.

Вийшовши в коридор, відтягнув нянин труп до сусідньої кімнати, щоб не потрапив на очі дівчині.

Знадвору долітали радісні крики повстанців. Десь там загубився і Яцько. Та Арсен тепер не боявся за хлопця. Не маленький. Воїн уже — і довів це в бою. Зате напружено думав, як бути зі Златкою. Куди її подіти? Взяти з собою в загін? А потім?

Через кілька хвилин дівчина вийшла одягнута. Він узяв її за руку, ніжно сказав:

— Ходімо! Не відставай від мене. І не бійся — все лихе позаду! На подвір'ї до них підбіг Яцько, збуджений, з блискучими очима.

— Арсене, я тебе скрізь шукаю! Треба відімкнути невільників! Я уже був там, але у мене не виходить... Міцні замки! Арсен на мить задумався, а потім сказав суворо:

— Яцьку, я доручаю тобі охороняти цю дівчину... Відповідаєш за неї головою. Щоб ніхто й пальцем не зачепив її! Розумієш? Це — Адіке. Златка. Я розповідав тобі про неї. Гляди мені!.. А я відчиню підземелля.

— Розумію, — сказав хлопець, але по тому, як він глянув на дівчину, було видно, що це йому не сподобалось. Однак перечити Звенигорі не посмів. Сказав по-дорослому, поважно: — Раз треба — то об чім мова...

Тим часом небо стало ясно-голубим, аж бірюзовим. Десь за горами сходило сонце.

Повстанці зносили на подвір'я дорогі речі, зброю, тягли з погребів харчові припаси. Всюди стояв той нестихаючий гамір і лемент, що так притаманний для східних базарів або стихійних народних бунтів.

Збивши на дверях до підземелля замок. Арсен кинувся вниз. Невільники давно не спали. Розбуджені пострілами й криками, стовпилися біля віконця, намагаючись зрозуміти, що скоїлося на подвір'ї.

— Браття, воля! Виходьте на світ! Розковуйтеся! Підземелля враз сповнилося радісними вигуками. Всі кинулись до виходу. Пан Спихальський, не соромлячись сліз, що текли по рудих вусах, затис запорожця у ведмежих обіймах.

— А най його мамі, я знав, що настане для нас такий день! Ти чуєш, пане Квочко? Не я мовив тобі, що ми ще станемо вільні? А що каже Мартин Спихальський, прошу пана, то є правда, то завжди збувається. А ти скиглив — пропадемо, згинемо!.. Тепер не пропадемо, хай йому перун ясний!

Квочка розпростав свої зігнуті плечі і враз став вищий на цілу голову і від Звенигори, і від пана Мартина. На його вузькому довгастому обличчі заблукала блаженно-радісна усмішка. Він садонув кулачищем Спихальського під бік, аж той ойкнув.

— Не пропадемо, пане Мартине! А якщо й пропадемо, то зі славою!

Кожен невільник намагався пробитися наперед, потиснути руку визволителю, обійняти, подякувати. Але Арсен поспішав. Хотілося швидше побачити Якуба. Він вирвався з чиїхось обіймів, кинувся через двір до Якубової темниці і зіткнувся з Ахмедом Змією, який ніс попереду себе величезний оберемок жіночого вбрання.

— Будь другом, ковалю, — усміхнувся Арсен, пригадавши, як той мало не взув його в червоні чоботи, — розкуй моїх земляків! Вік аллаха молитиму за тебе!

Той бухнув свою здобич на землю.

— А чим? Не голими ж руками!

— Тут є кузня. Ходімо!

Невелика замкова кузня містилася біля самої брами. Ахмед Змія швидко знайшов молоток, зубило, стукнув по ковадлу:

— Ану, підходь!..

Його обступили радісно-збуджені невільники. А тим часом Арсен, схопивши важкий молот, вибіг з кузні: двері до темниці Яку-ба були масивні, а замки міцні. Хоча надворі майже розвиднілося, в підземеллі стояв густий морок.

Від кількох ударів замок злетів. Двері з гуркотом розчинились.

— Я куб-ага, ти живий?

Крізь розчинені двері всередину вірвалося голубувате ранкове світло. Меддах заворушився, прикрив рукою очі. Сива кошлата грива спадала йому на плечі. Загриміли кайдани. На схудлому, змученому обличчі промайнула слабка недовірлива усмішка:

— Це ти. Арсене? Я радий знову чути твій голос, друже!

— Я прийшов, щоб визволити тебе, Якуб-ага. Ти сам казав — нічого нема вічного під місяцем. Сьогодні скінчилася твоя неволя!..

— Хай будуть благословенні твої дні! — промовив меддах. — Що трапилось? Як ти опинився тут? І зі зброєю...

— Замок у руках повсталих каратюрків, Якубе, — і Арсен з силою ударив молотом по шворню, вмурованому в стіну.

Шворінь зламався. Арсен підхопив Якуба попід руки, допоміг вийти з темниці.

Тим часом з-за далеких гір зійшло сонце.

Поява меддаха справила на всіх велике враження. На подвір'ї затих гамір. Повстанці мовчки дивилися на вихідця з того світу.

Якуб йшов з заплющеними очима: боявся осліпнути від сонячних променів. Довга сива грива спадала на плечі і на бліде обличчя. Одяг на ньому зітлів, — лишилися лахи, що ледве прикривали тіло. Руки й ноги заковані у важенні ланцюги.

— Правовірні, ви думаєте — це гяур перед вами? — вигукнув Арсен. — Ні, ви помиляєтесь! Це такий же, як і ви, правовірний магометанин, турок!.. Подивіться, що зробив з ним Гамід-бей!.. Скажіть, хто з вас забив того пса? Чи, може, його схопили живцем? Хай подивиться, клятий, на діло рук своїх!

Повстанці похмуро мовчали. А Мустафа Чорнобородий сказав:

— Гамід зник. Ми обшукали весь замок. Немає ніяких слідів.

— Він десь заховався! Сидить, як лисиця, у норі. Чекає, поки ми залишимо замок.

— А ми його викуримо! — вигукнув Бекір. — Хлопці, давайте вогню!

— Спалити! Спалити! — пролунало навкруги. Ісмет метнувся зі смолоскипом до дерев'яної галереї, жбурнув його в купу мотлоху. Спалахнуло полум'я. Затріщало сухе дерево.

Малинові язички подерлися вгору, на другий поверх, і він швидко пойнявся вогнем.

На подвір'ї зчинився галас. Кожен поспішав винести здобич за, ворота замку. Розковані невільники скидали з себе лахміття, одягали хазяйське вбрання або вбрання Гамідової челяді. Найбільш меткі озброїлися списами, а то й шаблями.

Ахмед Змія розрубав кайдани меддаха Якуба, великими ковальськими ножицями відрізав йому чуприну. Арсен приніс одяг. Старий метушився, поспішав одягнутися, все ще не вірячи в щастя, що так негадано звалилося на нього. Він жмурився, з його очей чи то від яскравого світла, чи від радості текли сльози.

А вогонь тим часом розгорався все дужче. Вже охопив усю галерею і перекидався на дах і внутрішні приміщення. В дворі, як у кам'яному казані, ставало жарко. Повстанці поспішно залишали замок.

Поки Мустафа Чорнобородий наводив у загоні порядок, най-спритніші підпалили олійницю, винницю, кошари. Долину Аксу затягувало ядучим бурим димом.

Побачивши, як крізь проламані двері в селямлик хлинула юрба повстанців, Гамід зрозумів, що все втрачено і потрібно рятуватися самому. Тому кинув усіх напризволяще і метнувся до потайного ходу. Поки охоронці вели бій у коридорі, спустився в підземелля. А через півгодини, брудний, спітнілий, відхилив добре замасковану ляду, виліз з нори і опинився в долині, порослій чагарником.

Пересвідчившись, що поблизу нікого не видно, швидко перетнув вузьку галявину, на протилежному боці якої стояла невелика, плетена з хворосту шопа. Назустріч кинувся кудлатий пес, але, пізнавши хазяїна, замовк. На гавкіт із шопи вийшов заспаний старик-сторож.

— Кого тут носить? — спитав, вдивляючись в імлу.

— Швидше коня!

Сторож упізнав господаря, мовчки повернув назад і вивів осідланого огиря. Гамід вирвав із рук старого поводи, скочив у сідло. Застояна тварина рвонулася навскач. На оторопілого сторожа полетіли кім'яхи вогкої берегової землі й грязюки.

Тільки надвечір Гамід відчув, що сили залишають його і що коневі теж потрібен перепочинок. Замість того щоб їхати прямо до санджак-бея ', звернув праворуч, переправився поромом через

Кизил-Ірмак і незабаром в'їхав на просторе подвір'я свого давнього приятеля і свата Енвера Ісхак-бея.

Слуга взяв повід, допоміг ледь живому вершникові зійти на землю.

— Що трапилося, дорогий Гамід-бею? — поспішив йому назустріч з простягнутими для привітання руками високий і чорний, як галка, Енвер Ісхак-бей. — В такому вигляді! Кінь весь у милі! Ти ніби тікав від смертельної небезпеки!

— Це й справді так, мій добрий друже. Мій нещасний вигляд і мій пошарпаний одяг промовисто говорить, що я ледве врятувався. Аксу взяли приступом повстанці, мерзенні каратюрки. Не знаю, чи зостався хто живий, крім мене...

— О аллах, що діється на світі! — вигукнув Ісхак-бей. — Я гадав, що тільки у мене горе.

— У тебе теж горе? Яке?

— Якийсь розбійник мало не вбив нашого любого Ферхада. Твоя дочка могла залишитися вдовою, Гамід-бею. Врятував його вірний слуга з гяурів. Тепер йому краще, і він буде радий дорогому гостю... Прошу, заходь, Гамід-бею.

До вечері вийшов і Ферхад. Він знав про нещастя тестя і стримано привітав його, бо не личить правовірному проявляти надмірну цікавість до горя ближнього.

Гамід уже мав кращий вигляд: помився і переодягся в пристойний одяг.

Після того як гість трохи втамував голод і випив келих солодкого шербету, господар сказав:

— Ми з сином цими днями збиралися до тебе, дорогий Гамід-бею.

— Я був би радий бачити вас у себе, — чемно відповів Гамід, не запитуючи про причину візиту і чекаючи, поки Ісхак-бей сам пояснить її.

— Мій невільник-пастух повідомив, що замах на Ферхада вчинив твій невільник-утікач...

— Мій невільник? — вигукнув схвильовано Гамід. — Проклятий урус! Це ж він одним із перших удерся в мій замок і намагався вбити мене! О, коли б він потрапив до моїх рук!..

— Ми спіймаємо його, — вставив слово Ферхад. — Якщо він у повстанському загоні, то ми знайдемо шлях проникнути туди.

— Як?

Замість відповіді Ферхад сплеснув у долоні. Ввійшов слуга.

— Поклич Свирида!

Після того, як пастух Свирид врятував молодого хазяїна, Ісхак-бей оточив невільника не баченою досі увагою. Дав йому новий одяг, наказав годувати з хазяйської кухні, навіть обіцяв відпустити на волю. Свирид ніби помолодшав. Плечі розправились, щоки округлились, в очах з'явився хижий блиск. На товаришів-невільників почав дивитися з неприхованою зверхністю.

Зайшовши в кімнату, він низько вклонився і тихо проказав привітання:

— Мир вам, о правовірнії Вітаю тебе, мій добрий хазяїне Гамід-бею! — вклонився окремо колишньому господареві.

Ісхак-бей показав на повстяний міндер, що лежав біля порога. Це була висока честь для вчорашнього раба.

— Алекюм юсселям, Свирид-ага, — відповів старий хазяїн. — Ласкаво прошу. Сідай. З тобою хоче говорити мій син Ферхад.

— Свирид-ага, напевно, добре запам'ятав того розбійника, що вчинив на мене напад? Чи не так? — запитав Ферхад.

— Так, ефенді.

— Мій дорогий батько і я обіцяли тобі, Свирид-ага, волю за те, що ти врятував мене... Але ти мусиш зробити для нас ще одну послугу. Після цього я сам відвезу тебе в Стамбул, розшукаю польських чи молдавських купців, які за винагороду доставлять тебе на Україну...

— Що я мушу зробити? — запитав з погано прихованою радістю Многогрішний.

— Ти мусиш розшукати того мерзотника і вбити його або сповістити мене про місце його перебування. Є відомості, що він пристав до банди злочинців, які називають себе повстанцями. Ти проникнеш до них під виглядом втікача. Дізнаєшся, скільки їх, яка в них зброя і де вони отаборились. Намагайся сподобатися їхнім ватажкам і вивідай їхні найближчі наміри. Якщо все закінчиться щасливо, ти станеш вільною людиною.

— Дякую, ефенді. Я зроблю все, що зможу. Коли пастух вийшов, Гамід підвівся теж.

— Дозволь мені, шановний Ісхак-бею, трохи відпочити, бо на зорі я повинен їхати далі. Завтра з військом санджак-бея вирушу в зворотну путь, а десь днів за два-три ми вступимо в бій. Я чекатиму тебе, Ферхаде, з твоїм загоном. Гадаю, що у вас набереться сотня відданих і сміливих людей.

На другий день вранці на подвір'я влетів султанський чауш-гонець. З коня клаптями падала на землю жовта піна, а сам він ледве тримався на ногах. Слуги ввели його до селямлика, де Ісхак-бей, Ферхад і Гамід снідали після ранкового намазу.

— Воля і слово падишаха! — стомлено об'явив замість привітання чауш.

— Хай славиться ім'я його! — схилилися в низькому поклоні спагії.

— Що привело тебе до нас, шановний чауше повелителя півсвіту? — спитав господар, коли гонець відпив з піали шербету.

Той мовчки витягнув з-за пазухи паперовий сувій. Ісхак-бей здивовано вигукнув:

— Фірман султана! О аллах, війна з невірними! З урусамиї Гамід і Ферхад переглянулись: цей фірман зобов'язував їх у тижневий строк зібратися разом зі своїми людьми до походу. Але кого міг зараз виставити Гамід? Уся його варта загинула, а зброя розграбована, їхати самому?

Коли чауш, попоївши і відпочивши трохи, поїхав, Ісхак-бей дав волю почуттям.

— О вай, вай!— захитався він уперед і назад, піднявши молитовне вгору руки. — Яке нещастяі Гординя охопила серце пади-шаха! Мало йому перемоги над Ляхистаном! Хоче покорити ще й урусів. Але ж тій землі ні кінця ні краю, народу там незліченно, ліси непрохідні, а зими такі люті, що птахи замерзають на лету!.. О вай, вай, горе мені! Єдиний син, єдина втіха старості моєї мусить іти походом у той далекий край!.. Три мої сини уже склали голови в ім'я і славу падишаха! Ферхад — одна моя радість, єдина моя надія!.. І його забирають у мене! О вай, вай!

— Не всі гинуть у поході, — намагався втішити старого Ферхад. — Чому ти оплакуєш мене заздалегідь?

— Я знаю, що таке війна, сину. На ній убивають людей... Гамід деякий час похмуро мовчав. Потім сказав:

— Високоповажний Ісхак-бею, мій дорогий Ферхаде, послухайте, що я скажу вам. Аллах розгнівався на мене, наслав люту зграю розбійників, і ті знищили моє гніздо, моє майно. Я не знаю, чи залишився хто живий там... Серце моє обливається кров'ю, а розум відмовляється вірити в те, що сталося... Помсти! Ось чого я жадаю. Кривавої помсти!.. І, клянусь аллахом, я зумію помститися, хоч би довелося винищити все населення Аксу!.. Але зараз не про те мова. Мені жаль Ферхада, чоловіка моєї улюбленої Хатче. І хоч я постарів, однак ще зумію утримати шаблю в руці. Якщо твоя ласка і згода, мій дорогий Ісхак-ефенді, я стану на чолі

вашого загону замість Ферхада. А Ферхад зостанеться вдома. Причина у нього є — він ще не одужав після нападу гяура.

Ферхад намагався протестувати, але Ісхак-бей розчулено обняв Гаміда і притис до грудей.

— Спасибі, Гамід-ага. Аллах дав тобі добре серце, і він не обмине тебе на дорогах війни своєю милістю. Ти повернешся з походу переобтяжений славою та здобиччю. І знову розцвіте долина

Аксу, знову завирує життя в твоєму маєтку, а нащадки прославлятимуть твої подвиги!

— У всьому воля аллаха! — промовив урочисто Гамід.

Після успішного нападу на замок Аксу повстанський загін Чорнобородого вже третій день відпочивав у малодоступній улоговині на березі гірського озера.

Перед наметами з кошми, бичачих шкур і сукняних ковдр та перед печерами, вимитими дощовими потоками в м'яких вапняках навколишніх скель, палахкотіли вогнища. В казанах на триногах варилася баранина, приправлена лавровим листом і пахучим корінням якогось їстівного зілля.

Хоч іслам забороняв правовірним пити вино, в таборі було багато п'яних. Повстанці пили, горланили пісень і розповідали нескінченні байки про вдатного на вигадки Ходжу Насреддіна.

Це не подобалося Звенигорі. Люди розбещувалися і, замість військового навчання, займалися хто чим хотів.

— Ми погано закінчимо, — ремствував козак, коли Мустафа зібрав усіх ватажків загонів на раду. — Крім ближніх дозорів, ми не маємо іншої

охорони, не слідкуємо за дорогами і за ворогом. Та й ближні дозорці п'яні. В таборі крик і співи, немов це не військовий загін, а зборище ошаленілих віслюків! І потім — чого ми сидимо склавши руки? Треба нападати, поки не пізно!

— Ти забагато береш на себе, урусе, — незадоволено промовив Мустафа. — Люди заробили в бою відпочинок і хай використовують його, як їм бажається. А заведемо в загоні муштру, як у яничарів, усі розбіжаться...

— Військова справа — це важка наука, — не здавався Арсен, пригадуючи, як навчали запорожці молодих козаків. — А наші люди не вміють зброї тримати в руках... Порядку немає.

— Замовкни, урусе! — гаркнув Чорнобородий. — Не твоє діло! Дякуй аллахові, що лишився живий!..

Це була неприхована погроза, і Арсен замовк. Сидів насупившись, склавши під собою по-турецькому ноги, і неуважно слухав повільну мову турків.

Радилися про підготовку нового нападу на маєток якогось спагії, сперечались, де можна більше поживитися. Арсенові здалося, що коли б не загроза голоду, ніхто б із них не подумав про новий збройний похід. Це настроювало козака на невеселий лад.

Нараду перервав шум і галас, що рантом зчинився по той бік намету.

— Що там? — роздратовано спитав Мустафа вартового.

— Дозорці захопили якогось гяура. Він такий побитий, що ледве тримається на ногах.

— Давай його сюди, — наказав Мустафа. — Коли це спагія, що видає себе за безсловесного гяура, ми швидко розв'яжемо йому язика, клянусь аллахом!

Два спітнілі дозорці ввели до намету обірваного, закривавленого чоловіка, що майже повис у них на руках.

— Ой боже, що вони зі мною зробили! Ой горенько моє нерозважнеє! — приказував чоловік, розмазуючи шкарубкою долонею кров на обличчі. — Не жилець я на білому світі!.. Ой помалу, хай вам чорт! Не тягніть так, іродові душі!

Дозорці поставили незнайомця перед ватажком загону і відійшли вбік.

Арсен стримав себе, щоб не скрикнути від несподіванки: перед ним стояв Многогрішний. Крізь драні лахи просвічувалося спо-лосоване батогами тіло. Під лівим оком красувався великий припухлий синець. З розбитої губи стікала на бороду густа, аж чорна кров.

— Хто ти? — спитав його Мустафа.

— Я раб спагії Енвера Ісхак-бея, хай буде прокляте його ім'я і ім'я його сина Ферхада! — вигукнув Многогрішний каліченою турецькою мовою. — Це він із сином, якого я на свою погибель вихаючив од смерті, мало не вбив мене в долині Трьох баранів...

— Чому в долині Трьох баранів! І звідки ти знаєш цю долину, гяуре?

— Як? Хіба ваша милість не знає, що там стоїть військо Гамід-бея і Ферхад-бея? — вигукнув вражений Многогрішний.

— Гамід живий! Пощастило втекти собаці! — заговорили навколо.

Арсен схопився на ноги і став перед Многогрішним, той враз упізнав запорожця, і його очі блиснули злобою.

— А, це ти, шибенику! — закричав він. — Бодай я з тобою не зустрічався!.. Бачиш до чого привела ота зустріч? На мені живого місця немає...

— Не про це зараз мова, — перебив його запорожець. — Скільки у Гаміда й Ферхада війська, і з кого воно складається?

— Ферхад має тридцять воїнів, своїх слуг... Та ще Гамід привів півсотні чи, може, трохи більше... У нього теж наволоч різна. Звенигора переклав Мустафі відповідь і знову спитав:

— Чому вони стоять у долині Трьох баранів?

— Вони чекають підкріплення від санджак-бея, який обіцяв через кілька днів підійти з великим загоном яничарів...

— Які їхні наміри?

— А хто зна!.. Та, мабуть, не для розваги смажаться на сонці в цих богом проклятих міжгір'ях! Особливо лютий Гамід.. Такий лютий, що ладен без допомоги санджак-бея напасти на вас,..

— А як же ти, дядьку Свириде, опинився серед них?

— Після того як я одволав Ферхада, він проникся до мене повагою і зробив своїм слугою. Тягав мене всюди за собою. Годував як на убій. Одягнув, узув, дав коня. Здавалося, кращої долі для невільника і бажати не треба...

— Чому ж ти втік від нього?

Многогрішний плямкнув розбитою губою, спохмурнів, маленькі жовтаві очиці люто заблищали.

— Посилав мене вивідачем до вас. А я відмовився. За це Ферхад зацідив мені в зуби, а Гамід звелів приготувати з мене шашлик... Мало й справді не зробили, шайтанові діти, та я вночі втік. Ледве живого підібрали мене ваші люди.

Арсен переказав розмову з Многогрішним Мустафі.

— Він приніс важливі вісті, якщо все це правда, — роздумливо обізвався Чорнобородий. — Безперечно, Гамід зробить усе, щоб розгромити нас. Але ми будемо хитріші. Треба ще сьогодні напасти на Ферхада і Гаміда, поки до них не підійшов санджак-бей. До долини Трьох баранів — два фарсахи. Якщо ми виступимо через годину, то надвечір будемо там і схопимо обох ворогів разом з їхніми людьми.

— А якщо Гамід заманює нас у пастку?

— Ти підозріваєш цю людину у зраді? — швидко спитав Мустафа. — Він твій земляк. Тобі видніше.

— Я не підозріваю, я просто не відкидаю й такої можливості.

— Пошлемо попереду розвідників. Якщо вони виявлять більші сили, ніж сказав цей старий, ми заметемо сліди. Піднімайте людей! Через півгодини виступаємо... А цього перекинчика візьмемо з собою. Якщо обдурив — гнів аллаха на його голову! До загонів, друзі! Поспішайте! На цей раз Гамід не вислизне з моїх рук!

Сонце швидко спускалося за далекі узгір'я. В долинах згущалися прохолодні сутінки і наливали силою притомлені ходьбою тіла ковстанціь.

Дозорці донесли, що в долині Трьох баранів, названій так, напевно, тому, ідо Ті обрамляли скелі, чимось схожі на диких жителів цих пустельних місць — баранів, стояв невеликий загін ворога. Мустафа Чорнобородий наказав з ходу напасти на нього і винищити всіх до ноги. Лише Гаміда хотів піймати живцем.

— Слухай, урусе, — звернувся він до Звенигори, коли вони зупинилися на перевалі, з якого відкрився краєвид на глибоку долину, поросту рідким чагарником. — Ти бачиш ущелину, що праворуч прилягає до долини Трьох баранів? Вона веде до Кизил-Ірмаку. Візьми свій загін урусів і частину людей Бекіра, обійди в тил Гамідові тією ущелиною і перетни йому шлях відступу, щоб жоден собака не втік. Іди, і хай береже тебе аллах!

Бекір дав Арсенові частину своїх воїнів на чолі з Ісметом. Серед них був і меддах Якуб. Меддах за ці дні відпочив і хоча роки, проведені в підземеллі, наклали на його обличчя важкий відбиток, жваво ходив по землі. Голуба чалма красиво гармонувала з білим, аж срібним волоссям, а крива, інкрустована перламутром шабля надавала йому войовничого вигляду.

Підходячи до Арсенового загону, Мустафа Чорнобородий усміхнувся:

— Собака Гамід і не підозріває, що за чверть фарсаха стоять люди, які бажають йому найлютішої смерті. Але, друзі, в ім'я пророка, якщо він потрапить вам до рук, збережіть його живимі Я хочу побачити його очі, коли мої пальці ввіп'ються в товсту шию, хочу почути його белькотання, передсмертний хрипі Збережіть його живим !

— Гаразд, отамане, — відповів Арсен і звелів рушати.

Загони пішли кожен своєю дорогою. З пагорба було довго видно згорблену постать дядька Свирида, якого невідлучно чатував Ахмед

Змія. Мустафа Чорнобородий наказав ковалеві пильнувати гяура і при спробі втекти — перерізати ятаганом горло.

Серед чагарників загін Чорнобородого наткнувся на ворожу засаду. Пролунав тривожний крик. І хоч обидва дозорці впали під шаблями, долина враз сповнилася брязкотом зброї, тупотом, криками.

Мустафа Чорнобородий перший ринувся вперед. За ним пішов у наступ увесь загін. Назустріч повстанцям з-за скель ударив залп із самопалів і пістолів. Просвистіли в повітрі співучі стріли. Хтось зашпортнувся, хтось скрикнув від болю.

Многогрішний біг разом з усіма. Від нього не відставав Ахмед Змія. Побачивши, що перед ними впав пронизаний стрілою повстанець, Многогрішний нагнувся і вихопив з холодіючих рук убитого ятаган.

— Не смій брати, гяуре! — гукнув коваль.

Та Многогрішний або не почув, або ж не звернув уваги на ті слова і прудко помчав уперед. Ахмед Змія кинувся за ним.

Попереду вже зав'язався рукопашний бій.

Сп'янілий від думки, що на цей раз Гамід не вислизне з рук, Мустафа Чорнобородий вискочив на великий валун й окинув швидким поглядом весь ворожий загін. Гаміда ніде не помітив. А ворожі воїни були схожі не на слуг спагії, а скоріше скидалися на добре вишколених яничарів. Вони закривалися міцними щитами з дерева та буйволячих шкур і поволі відступали на середину долини під натиском повстанців.

"Де ж Гамід? Невже це інший загін? Невже той старий гяур обдурив нас? — думав ватажок загону. — Прокляття на його голову! Треба допитати негайно!"

Він побачив Ахмеда Змію, що на цілу голову височів над повстанцями, а поряд з ним гяура. Мустафа подався до них, але в цю мить обабіч долини пролунав грізний багатоголосий бойовий клич.

Очі Чорнобородого розширилися від жаху. З потайних засідок, ущелин і печер, з-за кущів і кам'яних скель виринули свіжі ворожі загони і почали швидко оточувати повстанців.

"Зрада!"— майнуло в голові Мустафи.

Першим його поривом було забити мерзенного гяура-зрад-ника, що завів їх у пастку. Та не встиг він зіскочити з каменя, як Многогрішний раптом повернувся до свого охоронця і всадив йому в груди ятаган. Ахмед Змія недоладно змахнув руками, зівнув великим чорним ротом і поволі осів на землю. Убивця прудко, як молодий, помчав назустріч воїнам Гаміда.

— Прокляття! — проревів Чорнобородий. — Затримайте йогої Убийте собаку!

Кілька повстанців кинулися вслід за втікачем. Хтось метнув списа. Але спис не влучив, і переслідувачі, побачивши, що на них суне ворожа лавина, повернули назад, їхні розпачливі крики та зойки внесли в ряди повстанців невпевненість і страх.

Якусь мить Чорнобородий не знав, на що зважитись. Отетерілий, дивився він на дві хвилі, що от-от мали зійтись і захлюпнути собою непризвичаєних до бою каратюрків. Загін опинився в пастці. Де шукати порятунку? Невже його несерйозність і легковажне довір'я призведуть до загибелі всього загону, всієї справи, на яку він підняв цих людей? Що робити? Побачивши, що Звенигора вдарив на ворога з тилу, Мустафа скочив з каменя і, вимахуючи над головою довгою кривою шаблею, рвонувся в саму гущу бою.

— Вперед, друзі! На супостатів! — загримів його голос. — За мною! За мною!

Впевненість ватажка надала людям сміливості й снаги. Гучний поклик: "Алла, аллаї"— підстьобнув їх і погнав уперед. Заблискотіли над головами шаблі, замиготіли в синюватій вечірній імлі темні списи.

Натиск був такий сильний і несподіваний, що враз чимало ворожих вояків упало під ноги повстанців.

— Натиснемо, натиснемо ще, друзі! — заохочував Мустафа Чорнобородий своїх людей. — Вперед! Вперед! Не дамо оточити себе! Бекіре, проривайся правим краєм!..

Бекір із гуртом повстанців і сам намагався пробитися вперед, але ніяк —не міг. У нього залишилося зовсім мало воїнів. Решта або полягли, або були поранені. Однак він одважно налетів на ворожу лаву, шаблею прокладаючи дорогу товаришам. За ним ринули інші...

Златка з Яцьком сиділи під скелею і прислухалися до далеких криків. Яцько був не в настрої. Йому зовсім не хотілося охороняти цю туркеню, за яку так уболівав Арсен. Навпаки, хотілося стати учасником справжнього діла. Штурм замку він до уваги не брав. Хіба ж то був бій? Кудись біг, щось кричав несамовито. Штрикнув смолоскипом якомусь туркові в пику — і все... А хлопцеві уявлялося, як на нього налітають десятки ворогів, а він одним помахом шаблі розтинає їх від плеча аж до пояса!.. І всі дивуються незвичайній хоробрості молодого героя.

— Я піду з тобою. Арсене, — просився Яцько, коли той збирався в бій. — Ну, дозволь!.. Златка сама посидить...

— Мовчи і роби, що наказую! — суворо відрізав тоді Арсен і підійшов до дівчини.

Златка підвелася, зітхнула. В останні дні життя закрутило її, мов тріску на бистрині. Не встигла прийти до пам'яті після нападу повстанців на замок Аксу, як розповіді Арсена, а потім Якуба про її далеку батьківщину і рідних ще дужче роз'ятрили душу. Серце леденіло від усвідомлення того, що лишилася сама-самі-сінька, як відламана гілка на шляху. Хіба може вона сподіватися на зустріч з батьками? Вони існують ніби в іншому часі й іншому світі, зустрітися з ними так само неможливо, як і з тими, хто в могилі. Дівчину охоплював страх. І тільки ласкаві Якубові слова і ніжний погляд загадкового козака, що вже двічі рятував її від смерті, утримували від розпачу.

— Златко, — сказав Арсен, беручи дівчину за руку, — наступає хвилина, яка може навіки розлучити нас. Іду в бій. А там усе можливе — навіть смерть! Тож я хочу тобі сказати, що мені дуже жаль буде загинути саме тоді, коли зустрів тебе... Коли покохав тебе...

Златка спалахнула й опустила очі. Але руки не вирвала. Серце її стислося. Приємно чути це, однак не хотілося, щоб оті заповітні слова, про які мріє кожна дівчина, було вимовлено за таких обставин.

Арсен ніби прочитав думки її і, помовчавши якийсь час, сказаь:

— Якщо мене не стане, довірся Якубові. Він знайде шлях до Болгарії... А якщо і його вб'ють, тоді твоїм захисником залишиться один Яцько. Хай прикинеться глухонімим, і ви, як брат' і сестра, зможете, допомагаючи одне одному, подорожувати, куди захочете, — в Болгарію чи й на Україну. Світ широкий, і ти ще знайдеш своє щастя... А щоб легше було в дорозі, я залишу тобі свій пояс — у ньому золото. Поки я живий, вено не належить мені, але якщо загину, ти можеш використати його.

Він простягнув їй важкий широкий черес.

— Надінь на себе!

Златка заховала пояс під покривало.

В цю мить з долини долетіли крики. Арсен потис холодні пальці дівчини, шепнув:

— Златко... Люба...

— Хай береже тебе аллах, — промовила дівчина ледь чутно. — Іди! Я ждатиму тебе... Потім гукнув Яцькові:

— Ти все зрозумів, що я тобі наказував?

— Так.

— Дивися ж — без витівок! Побачу на полі бою — відшмагаю, як хлопчиська, при всіх! — Він здерся на скелю, окинув поглядом поле бою і махнув рукою. — Вперед, друзі!

Загін вибрався із засади й помчав у долину на допомогу товаришам...

Яцько примостився на вершечку скелі, не дуже турбуючись тим, що його можуть помітити ворожі стрільці з луків, бо непохитно вірив у перемогу повстанців. Хоча вже сутеніло, йому ще добре було видно всю долину, що мала в довжину більше як півмилі. Ближче до нього, кроків за двісті. Чорнобородий робив відчайдушні спроби прорватися крізь ворожі лави. Загін Арсена врізався з тилу. Вороги похитнулися, але, побачивши підкріплення, що сунуло з боків, стали спинами один до одного і почали відчайдушне відбиватися від повстанців.

Яцько здогадався, що то були не слуги Ферхада чи Гаміда, а добре озброєні й вишколені воїни, які протиставили великій кількості повстанців виучку і військову майстерність. Вони сплутали всі розрахунки Чорнобородого. Хоча багато їх упало на полі бою, решта

затримувала повстанців до того часу, поки не прибуло свіже підкріплення.

Ряди повстанців швидко ріділи.

У Яцька стислося серце, коли він побачив, як дві ворожі лавини, що виринули з засідок, оточили повстанців з усіх боків. Почалася ще лютіша битва. Звенигора зі своїм загоном міг би випорснути з кільця, але, мабуть, не думав про це, бо врубувався все глибше в стрій яничарів, і полиск його шаблі наводив жах на ворогів: вони розступались перед ним, як отара перед розлютованим биком. Поряд з ним ішли Якуб з Ісметом, і ця трійка, мов клином, розколювала густі лави нападників.

Та сонце зайшло, і в глибокій гірській ущелині стало враз темно. Все злилося в Яцькових очах, і тепер йому здавалося, що то копошиться великий мурашник. А згодом імла чорною пеленою окутала і його. Долітали тільки страшні крики ошалілих людей, брязкіт зброї та стогін і прокляття поранених.

Поволі гомін бою почав ущухати, а в серці хлопця наростала тривога. Він уже не тішив себе думкою про перемогу повстанців, бо занадто нерівні були сили. Залишалося одно: сподіватися, що хто-небудь із своїх урятується і він не зостанеться самотній у цій кривавій долині.

Та ось до його слуху долинув Арсенів голос:

— Яцьку, тікай! Не жди нас! Тікайї

Яцько здригнувся і напружив усю увагу, намагаючись хоч що-небудь побачити внизу або ще раз почути голос старшого друга. Та більше нічого не почув і не побачив. Битва закінчилася. Запанувала тиша, яку вряди-годи порушували передсмертні хрипи умираючих та радісні крики переможців.

Що ж. робити! Тікати з Златкою подалі від цього страшного місця? А як же Арсен? Може, він, поранений, лежить десь під кущем і чекає на допомогу?

Златчині плечі здригалися від нечутного ридання.

— Всі наші загинули, — чи то ствердила, чи запитала вона.

— Може, й ні, — утішав її Яцько, — стемніє, піду подивлюся...

Ця думка — піти подивитися — виникла раптово і не давала спокою хлопцеві. Він ледве діждався хвилини, коли в долині стихла метушня переможців, які зносили своїх поранених до вогнищ, що запалахкотіли під горбами, осторонь від поля бою.

Здалеку було чути, як перегукуються вартові.

Наказавши Златці нікуди не відлучатися, Яцько сповз зі скелі і улоговиною, поміж кущами, поплазував на бойовище.

Більше години никав він там, намагаючись серед багатьох трупів розпізнати Арсена. Ніч була темна, від далеких вогнів долітали слабкі відблиски. Хлопець піднімав голови вбитих, повертав до вогню і тихо опускав на землю: Арсена ніде не знаходив.

Де ж він? Може, поранений і в полоні?

Здобувши повну перемогу, ворожі вояки повмощувалися довкола вогнищ на спочинок. Лише кілька вартових бовваніло довкола табору.

Яцько обережно підкрався ближче і заліг під кущем. Почувся тихий стогін, що долетів з мороку ночі, а вслід за ним груба лайка:

— Буду я ще шукати для тебе воду, собако! Здохнеш і так до ранку! Замовкни, а то прикінчу, ' негіднику!

Кому це так відповідає вартовий? Напевно, не своєму пораненому, а полоненому повстанцю.

Яцько шуснув попід кущами й опинився насупроти вартового, котрий сидів на камені, підмостивши під себе якусь лахманину. Перед ним у неглибокому ярку, виритому дощовими потоками, лежало кілька зв'язаних бранців. Яцько не міг розпізнати, чи серед них був Арсен, бо найближче вогнище вже почало пригасати.

Серце хлопця забилося швидше. Отже, не всі повстанці заги-нулиі Може, й Арсен серед них, адже в самому кінці бою був ще живий.

Він задумався: як же допомогти полоненим визволитися?

Найпростіше — вбити вартового. Спершу так і хотів зробити:

підкрастися й ударити ятаганом по нахиленій шиї. Але той міг крикнути, зчинити тривогу — і тоді все загине. Ні, так не годиться. Може, почекати, поки засне?

Та вартовий, мов на зло, не засинав, а тихо мугикав собі під носа якусь пісеньку, погойдуючись з боку на бік.

Яцько був у розпачі. Час ішов, минав безповоротно. Перед ранком зійде місяць, і тоді взагалі нічого не зробиш. Треба на щось зважитись! А на що?

Витягнувши ятаган, юнак поволі поповз уперед, завмираючи при найлегшому шорохові. Серце лунко калатало в грудях. Від хвилювання спітніли руки і пересохло в роті. Це ж він уперше в житті має вбити людину! Хай і ворога — та все ж людину!

Однак убивати не довелося. Вартовий заворушився, підвівся і поколивав до вогнища, на ходу збираючи сухий хмиз. Яцько полегшено передихнув, миттю пригинці перебіг відкриту місцину і плигнув у яму. Скотившись крутим схилом на дно, ударився обличчям об щось тверде.

— Що за диявол тут товчеться! — почувся голос.

— Арсене! — прошепотів Яцько. — Це ти? Живий? Не поранений?

— Яцько? — зрадів козак. — Як ти сюди потрапив? Сам знайшов чи, — в голосі почулася тривога, — привели?

Яцько не відповів. Гарячкове намацав зв'язані руки і ятаганом розрізав вірьовку.

— Швидше! Поки нема вартового, тікаймо!

— Тут ще, крім мене, Ісмет і Якуб. Ісмет поранений. Дай ятаган!..

Він швидко звільнив від пут товаришів і виглянув із ями. Вартовий повертався назад.

— Жаль, не встигнемо вшитися до його приходу. Доведеться відправити до прабатьків! Ти ляж, Яцьку, ми з Якубом самі. Якщо зчиниться тривога, тікай, не чекаючи на нас!

Арсен і Якуб причаїлися в тіні під каменем. Вартовий, нічого не підозріваючи, вмостився на своєму джеббе і солодко позіхнув, заплющивши від задоволення очі. В ту ж мить шорсткий вовняний кляп затулив йому рота, а міцні руки здушили шию. Вартовий заборсався, намагаючись вирватись, захарчав, але швидко замовк.

— Гайда, друзі! — шепнув Арсен і взяв на оберемок Ісмета.

Хмиз, який яничари підкинули в цей час на вогнище, пригасив вогонь. Три постаті непоміченими прослизнули через похмуре бойовище, де лежали вперемішмертві повстанці і яничари. На землі подекуди блищала зброя. Втікачі взяли по шаблі і шаснули в ущелину, де ховалася Златка. Забравши з собою дівчину, швидко пірнули в густу темряву.

Опівночі досягли берега Кизил-Ірмаку. Почав сходити місяць, і каламутні хвилі ріки заграли мерехтливими сріблястими відблисками. Ліворуч виднілося якесь невеличке село. На кілках, убитих у землю, сохли рибальські сітки. Біля причалу темніло кілька гостроносих човнів.

Ісмет не приходив до пам'яті. Його поклали на землю і прикрили вовняною ковдрою.

— Що робитимемо, друзі? — спитав Арсен. — Незабаром ранок, і по наших слідах кинуться переслідувачі. Якубе, ти між нами найстарший і добре "знаєш країну, порадь, як нам бути?

— Моя думка така: тікати звідси якнайшвидше і якнайдалі. Найзручніше — спуститися на човні вниз по Ірмаку. Течія в ньому швидка, і ми до ранку відпливли б на десять, а то й п'ятнадцять фарсахів... Правда, на річці є пороги, але я їх знаю. Перепливемо.

— А що — це було б непогано! Розумна порада! Гайда! Вони кинулись до причалу. Одв'язали чималий човен. Замість весел вирубали довгі кілки. Та раптом до їхнього слуху долетів глухий стогін. Потім почувся тупіт ніг. Утікачі завмерли, причаїлися за кущами. Не сумнівалися, що по їхньому сліду йде погоня, тож випливати на середину ріки було небезпечно, і Арсен тримався руками за гілля, що добре захищало їх від стороннього

Хтось швидко наближався. Під ногами шелестіла трава, тріщало сухе галуззя.

Якуб прикрив обличчя Ісмета кауком, щоб стогін пораненого .їй викрив їх. Яцько стискав у руці ятаган. Златка зіщулилась на лавочці, тремтячи від нічної прохолоди і страху. Тільки Арсен, уловивши вухом, що йде хтось один і з важкою ношею, спокійно чекав, поки незнайомець зникне в мороці ночі.

Однак незнайомець зупинився за кущем, якраз навпроти човна, і щось пробурмотів нерозбірливе. Арсен подумав досадливо, що доведеться, мабуть, відправити непроханого гостя до чорта в пекло. Тримаючись лівою рукою за гілляку, обережно почав виймати з піхов шаблю. Та в цей час з-за кущів долинув знайомий голос:

— Кинь мене тут, пане Мартине. Не тягни... Однак я не жилець на білому світі... Рятуйся сам, поки не пізно.

— Е, пане Квочко, це було б не по-лицарськи, — прогув у відповідь голос Спихальського. — Нєх мене перун заб'є, якщо я залишу товариша в біді!

— І сам загинеш — і мене не врятуєш. Арсен сунув шаблю назад у піхви і, полегшено зітхнувши, покликав:

— Сюди, пане Спихальський, сюди! Неси пораненого на човен!

— О матка боска! — вигукнув Спихальський. — Ти чуєш, пане Квочко? Там наші! Тепер ми врятовані!

До берега вийшов, зігнутий під важкою ношею, мокрий від крові і поту поляк. Арсен перехопив у нього пораненого, поклав на дно човна.

— Сідай швидше, пане Мартине. Відпливаємо! Спихальський сів на лавочку. Арсен і Якуб сильно відштовхнулися від берега, і човен, підхоплений стрімкою течією, поплив на середину ріки.

ФЕЛЮКА В МОРІ

Цілу добу пливли без відпочинку. Тільки на другий день, коли допік голод, причалили біля якогось невеличкого сільця до берега, і Якуб купив кілька десятків сухих ячних коржів і торбу овечого сиру.

На третій день поховали у водах Кизил-Ірмаку Ісмета. А на восьмий добралися до заболоченого, заростого очеретами гирла, так схожого на неозорі Дніпровські плавні. Важке зелене море болотяної рослинності весело хлюпалося під поривами свіжого вітру. Зграї різнобарвного птаства шугали над безмежними просторами заростей. На спокійних плесах і в каламутних заводях ліниво сновигали незграбні рибальські човни.

Пізно ввечері вигреблися до одного з островів, намитих морським прибоєм і річковими наносами. Там помітили у вузькій протоці біле вітрило.

На березі палахкотів вогонь. Навіть на віддалі чути було, як смачно пахне варена риба. Біля багаття сиділи рибалки і їли з казанка духмяну юшку. Вони не помітили в темряві човна, що тихо причалив до їхньої фелюки.

Утікачі здерлися на судно і відштовхнулися від берега. Нахилившись на лівий бік, фелюка ковзнула в протоку, що сполучала гирло ріки з морем.

Тільки тоді почувся пронизливий крик рибалок, але він незабаром розтанув у шумі прибою.

Арсен стояв біля стерна, і радість розпирала йому груди. Перед ним прослався шлях на батьківщину! Час, проведений у неволі, здавався важким сном, що минув безповоротно. Тепер він бажав тільки одного — попутного вітру й удачі. А там...

Фелюка йшла шпарко. Поскрипували снасті, гуло вітрило. Рвучкий вітер усе далі й далі відгонив судно від чужих темних берегів.

Два дні минули без пригод. Кілька кораблів, що зустрілися втікачам, не звернули на них уваги і пропливли мимо. В трюмі було вдосталь води в бочці та в'яленої риби. Ніщо не віщувало лиха. Ще день-другий — і ось-ось покажуться пологі береги Буджака або Добруджі. А там — рукою подати до Дніпра...

Та біда нагрянула раптово, коли її ніхто не чекав.

На третю ніч зник вітер, і парус повис, мов ганчірка. Фелюка зупинилась. Однак море було чомусь неспокійне. Воно тривожно дихало, глухо стогнало, легко колишучи невелике суденце на своїх могутніх грудях. Місяць зайшов за хмари, і навколо запала непроглядна темрява. Стало важко дихати.

— Збирається на грозу, — сказав Якуб.

Арсен перехилився через борт, приклав до вуха долоню. До його слуху долинуло ледь чутне рокотання, що піднімалося мовби з самих глибин. Він знав: такий гул у степу — вірна ознака, що десь далеко йде кінна орда. А на морі.. Невже буря? Невже, коли до дніпровського гирла лишилося день чи два ходу, їм на путі стане непереборна перешкода?

— Опустіть вітрило! Укріпіть бочку з водою! Та не забудьте люка закрити! Поспішайте, друзі! — гукнув він, вслухаючись у глухий, наростаючий гул.

У темряві нелегко було справитися з великим і важким вітрилом. Вірьовки заплутались, їх довелося обрубати шаблями. Полотнище впало вниз, і його запхнули в трюм.

Тим часом грізний гул, що йшов, як здавалося, зі всіх боків, раптом переріс у важкий рев і свист. Фелюка здригнулася, нахилилася на лівий бік. Арсен наліг на стерно і поставив судно кормою до вітру, який підхопив її, мов пір'їнку, затряс, завертів і поніс у темряву ночі.

Холодні хвилі перекотилися через палубу. Арсен виплюнув з рота солону воду.

— Якубе, Яцьку, йдіть униз! Вам тут нічого робити! Ми залишимось нагорі удвох з Мартином.

Мокрі з ніг до голови Якуб і Яцько, тримаючись за снасті, пробралися в носову частину фелюки. Відчинили ляду і втиснулися в тісну комірчину. В кутку, гойдаючись у підвішеній на металевих ланцюжках лампадці, жовтавим вогником коптіла свічка. Златка сиділа на лавці, за невеличким столиком, а Квочка лежав просто долі. Рана його загноїлась, нога розпухла. Від гострого болю йому хотілося кричати, вити, але не було сили, і він жалібно стогнав.

Якуб і Яцько переступили через Квочку і вмостилися в кутку, молячись своїм, таким не схожим богам, щоб урятували від розлютованої стихії.

Буря дужчала. Навкруги все ревло, клекотіло, біснувалось, мов у киплячому казані. Пронизливий вітер згинав щоглу, жбурляв на палубу важким громаддям хвиль, ніби хотів будь-що закрутити, перевернути утле суденце, злизнути з поверхні моря, мов росинку з листка. В його обшивці щось скрипіло, стогнало, тріщало, і здавалося, фелюка от-от розсиплеться й розвіється в бурхливому мороці.

Арсен навалився грудьми на стерно, відчуваючи, що воно перестає слухатись його. Спихальський з другого боку вчепився руками, тягнув щосили на себе.

— Витримає?

— А кат його знає! Будемо сподіватися на краще. Якщо буря не посилиться, то, може, якось минеться! — прокричав у відповідь Арсен.

Новий порив вітру підняв їх на гребінь велетенської хвилі, а потім рвучко кинув у бездонну прірву. Затріщала щогла і з грюкотом упала на носову надбудову. Наступна хвиля змила уламки в море.

Блискавиці били безперервно. Спихальський помертвілими губами шепотів: "Єзус, Марія!" Арсен відчував, що і в нього похололо під серцем. Яке безглуздя! Вирватися з неволі, подолати такі труднощі — і потонути в морі!

Так минула ніч. Уранці Спихальський помітив попереду між хвилями щось темне.

— Скеля, Арсене! — вигукнув злякано.

Обидва налягли на стерно. Фелюка круто повернула вбік, підставивши правий борт натискові оскаженілого вітру, майже лягла на гребінь водяного валу. І тут Арсен побачив, що то не скеля.

— Цс. корабель!.. Галера... Потопає... Скоро піде на дно... Тримайся, пане Мартине, зараз ударимось об неї!

Вони ще дужче налягли на стерно, намагаючись просковзнути мимо перевернутого догори днищем судна. Але відстань до нього швидко скорочувалась, і уникнути зіткнення було вже неможливо. Фелюка поковзом черкнула кормою об галеру. Пролунав оглушливий тріск — стерно переламалось і зникло у хвилях.

Від удару Спихальський перелетів через борт і опинився у воді Добре, що вони ще звечора прив'язалися вірьовкою до залізної скоби, то

його не затягло у виpуючу безодню, а Арсен допоміг вибратися на палубу.

— А, най його мамі, давненько я не купався з таким задоволенням, як ниньки! — не втримався від сумного жарту переляканий, мокрий з голови до ніг шляхтич.

Тепер, коли стерно зламалось і фелюка затанцювала на хвилях, як хотіла, їм нічого було робити на палубі, і вони втиснулись у мокру, темну комірчину.

— Ну, що там? — простогнав Квочка. — Буря ще більше розігралася? Ми думали, що вже потопаємо, — так тріснуло щось...

— Поки що не потопаємо, але... потонемо, будьте певні, пане Квочко, — похмуро відповів Спихальський, здригаючись від холоду. Тільки тепер до нього дійшло, що був на волосину від смерті, і йому стало по-справжньому страшно.

— Потонемо? — Квочка надовго замовк, а потім тихо сказав: — Це через мене...

— Як то? — спитав Арсен.

— Я чув старе козацьке повір'я: якщо на море випливе грішник, то обов'язково накличе на себе і своїх товарищів біду. Буря потопить або розметає по морю їхні човни. А я великий грішник-Коли тікав од пана Яблоновського, обіцяв матері і братові вирвати і їх з лядської неволі, забрати з собою. Щоб не знущалась над ними панська сволота...

— Ну, ну, пане Квочко, не так круто! — підняв голос пан Спи-хзльськяй. — Можна знайти інше слово!

— Я й кажу: папська наволоч щоб не знущалась над ними! А я — та й до цих пір. Проклятий! Забув матір і брата... Немає мені прощення! За це бог і карає мене, а разом зі мною і вас.

— Не мели дурниць! — підвищив голос Арсен, зрозумівши, до чого той верне. — Всі ми грішники, крім Яцька та Златки.

— Не вмовляй мене, брате, — заперечив Квочка. — Я відчуваю, що наступає час, коли мушу стати перед богом. Тож в останню хвилину, може, зараджу вашому лиху. За Квочкою плакати ніхто не буде: жінка й діти в неволі, мати, мабуть, померла... А братові не до сліз — встигав би вичухуватись від панських канчуків, чума б їх побрала!

— Кгм, кгм, — закашлявся пан Спихальський, але промовчав. А Квочка говорив далі:

— Чув я від старих людей, що коли такий грішник добровільно кинеться під час бурі в море, то воно прийме жертву, і буря стихне.

— Дурниці! — знову вигукнув Арсен, але голос його прозвучав невпевнено. — Я не дозволю тобі зробити це!

— Друже, навіть господь-бог не має влади над смертю. А ти хочеш зупинити її. Даремні намагання!

Вони замовкли. Фелюку кидало з боку на бік, мов суху шкаралупу. Все в ній тріщало, скрипіло. Кожна хвилина могла бути для неї останньою.

Після особливо могутнього удару грому і пориву вітру, коли здавалося, що судно стало сторчма і от-от перекинеться. Квочка, стогнучи, зіп'явся на ноги, пересунувся по лаві до ляди, відчинив її.

— Ти куди? — схопився Арсен.

Але Квочка зупинив його, піднявши перед собою руку.

— Прощайте! Я однак не жилець на білому світі! А вам ще, може, пощастить добратися до рідної землі Поклоніться їй від мене... Мало я її орав, скородив, засівав... Хай пробачає... Але скажіть, що любив безмежно! Хоч і не наша була, а панська!.. Любив...

В його словах вчувалась якась незвичайна сила і проникливість. Арсен здригнувся, бо зрозумів, що так можна говорити тільки перед смертю, тому не посмів затримати цього змученого, але сильного духом чоловіка.

Квочка помахав рукою, усміхнувся й, обіпершись здоровою ногою об поріг, вистрибнув на палубу. В ту ж мить велетенська хвиля накрила його з головою і понесла у киплячу віруючу каламуть.

— О свята Марія! — прошепотів побілілими губами пан Спихальський.

Усі мовчали.

Наступний день теж не приніс затишшя. Від нещадної хитавиці і морської хвороби обличчя втікачів позеленіли. Світ перекидався їм перед очима: то провалювався в безодню, то ставав дибки, лізучи н.і стрімку водяну стіну.

Лиііie на третій день буря почала вщухати. По небу пливли похмурі сірі хмари, море важко здіймалося, стогнало і кидало фелюку, мов стеблинку. Куди вона пливла, без стерна і вітрила, ніхто не знав. Крізь хмари годі було побачити сонце чи зорі, щоб визначити напрям. Доводилося сидіти й терпеливо чекати своєї долі.

До всіх бід фелюка поволі почала кренитися на один бік. Відкривши трюм, побачили, що він до половини затоплений водою.

Десь протікало. Якщо не запобігти лиху, судно через кілька годин піде на дно.

Арсен плигнув униз — вода сягнула йому попід руки. Чим же вичерпувати? Він згадав про бочку з прісною водою. Намацав її в кутку під вітрилом, вибив ногою дно, відв'язав і подав Спихаль-ському на палубу. Той приладнав до неї канат, утворивши якусь подобу велетенського відра. Його витягали втрьох. Вода в трюмі не спадала, але й не прибувала. Це вже був порятунок.

Минув день, а потім ніч. Утікачі працювали без відпочинку. Яць-ко намагався не відставати від дорослих, та під ранок зовсім знесилів, і Арсен відіслав його в комірчину. Яцько не послухався, сів на палубі під зламаною щоглою.

Раптом скочив на ноги і хрипко вигукнув:

— Берег! Я бачу землю!

Всі глянули в той бік, куди показував хлопець. Крізь сіру ранкову імлу виразно вимальовувались обриси гористого берега, порослого лісом. Вітер гнав фелюку просто на нього.

Втомлені втікачі кинули бочку і втупились очима в невідому землю. Куди їх прибило? Знову до Туреччини? До Криму? Чи, може, до Болгарії?

Арсен знав напевне — це не гирло Дніпра і не береги Добруджі чи Буджака, низькі і безлісні. Отже...

Та гадати ніколи. Фелюка швидко наближається до бурунів. Уже чути шум прибою.

Стривожені втікачі домовились, як поводитися, коли виявиться, що вони знову опинилися в Туреччині. Все залежатиме від обставин. Але всі

погодилися, що Якуб удаватиме з себе купця з Трапезонту. Златка — його доньку, а Звенигора, Спихальський і Яцько — невільників.

Біля берега сіріла вузька піщана коса. їх несло на неї. Зустріч могла бути фатальна не тільки для судна, а й для людей. Хоч буря ущухла, прибій був дуже сильний.

Арсен став біля Златки, щоб допомогти їй. Якуб молитовне склав руки, наче благав аллаха послати їм порятунок. Один Яцько почував себе спокійно, не уявляючи, що зустріч з берегом може обернутися чиєюсь смертю або каліцтвом.

— Берег зовсім дикий, — сказав хлопець, вдивляючись у гори, що уступами спускалися майже до самого моря.

Та йому ніхто не відповів. Фелюка раптом ударилась об підводну скелю, затріщала, похилилась, і люди з криком полетіли сторчма в пінисту каламутну воду.

Частина друга

КОЛИБА НАД МОРЕМ

Берег тільки здавався пустельним. Насправді, коли б Яцько мав можливість уважніше роздивитися, то помітив би в затишній улоговині, під захистом покручених морськими вітрами дерев стару чорну колибу з грубо обтесаних соснових колод.

Низькі двері хатини були розчинені. На порозі сидів старий, тримаючи рибальську сітку, усіяну тугими поплавками з кори. Старий перебирав її вузлуватими зморшкуватими пальцями, знаходив дірки і вправно заплітав суканими конопляними нитками.

Обличчя в діда темне, поране зморшками, але по-старечому красиве. Сиве волосся обрамлює високого загорілого лоба і спадає на боки важкими хвилями. Примерхлі чорні очі пильно дивляться з-під кострубатих брів. Чиста біла сорочка, стягнута на комірі синьою стьожкою, свідчить, що в колибі є дбайливі жіночі руки.

Справді, з-за колиби вибігла присадкувата пишнотіла дівчина з дерев'яним цеберком у руці і, розхлюпуючи густе козине молоко, кинулась до старого:

— Леле, мале! ' Гляньте, дідусю, на море! Там потопає корабель! З нього попадали у воду люди!.. Допоможімо їм! Нумо швидше на берег! Ну ж, не баріться!

Старий відкинув сітку, підвівся і, приклавши руку до лоба, глянув на море. Там, де проходить прибережна піщана коса, чорніло над водою перекинуте судно. Прибій шарпав його, наближав до берега. Віддалеки бовталися у воді люди. Крізь шум вітру ледь проривались розпачливі крики.

— Швидше! — вигукнув старий і прудко, що ніяк не пасувало до його статечної постаті, помчав за дівчиною до моря.

У невеликій, але добре захищеній од вітру затоці стояв рибальський човен. Дівчина добігла перша. Старий поспішав за нею.

— Чекай, Марійко! Я з тобою!

Під дужим помахом весел човен швидко виплив з затоки і полинув навперекіс бурунам до потерпілих.

Першим видерся на нього Яцько. Він допоміг нежданим рятівникам витягти з води Златку і Якуба, що вже зовсім знесилів. Звенигора і Спихальський, взявшись руками за борти, пливли поряд.

До колиби Якуба принесли на руках і поклали на старих сітках, застелених ліжником. Марійка подала холодної джерельної води, однак йому було ще погано.

— Це твій батько? — поцікавилась дівчина.

— Так, — відповіла Златка.

— А мама де?

— Нема. Я сирота.

Це була майже правда. Адже Златка не знала своїх батьків. Та й невідомо, чи живі вони зараз.

— Бідненька, — пожаліла Марійка гостю і принесла сухий одяг, щоб Златка переодяглась. — Не горюй. Добре, що сама зосталася жива. А сиріт багато на світі. Я теж сирота.

— А хіба то не твій тато?

— Ні, то мій дідусь. Він один у мене з рідні. Тата й маму я не пам'ятаю навіть. Їх було страчено, коли я була ще зовсім маленька...

— Страчено? Ким?

Марійка запнулась, ніби завагалась — казати чи ні? Її засмагле кругле обличчя посмутніло, а очі заблищали вологою. У дівчини міцні натруджені руки, широкі, як у чоловіка, але по-жіночому округлені плечі. Невисока, повна, туга, як молодий огірок, вона була міцна і по-своєму гарна. Всі, хто знав Марійку, навіть дідусь, звали її дундою, тобто товстункою. Вона не ображалась і радо відгукувалась на прізвисько.

— Колись у нашому селі переховувались гайдуки, повстанці, — сказала Марійка тихо. — Яничари дізналися про те, наскочили — спалили всі колиби, а людей перебили. Тоді загинули й мої батьки... Дідусеві пощастило вихопити мене з пожарища і втекти в гори. Назад він не повернувся. Збудував тут собі хатину, і ми стали з ним жити над морем. Дідусь ловить рибу, а я доглядаю овечок та кіз, у лісі збираю гриби, горіхи, груші, аличу...

— А гайдуки, про яких ти мені розповідала... вони ще й досі у вас є? — Златка понизила голос.

— А чого це тебе цікавить?

— Страшно стало... Ще сюди прийдуть...

— Дурненька... — Марійка засміялась. — Гайдуки добрі, хороших людей не займають... Та й ти, хоч туркеня, а так гарно по-нашому балакаєш. Ніби справжня болгарка.

— У мене няня була болгарка.

— От воно що...

Хоч слова у Марійки звучали ласкаво, однак в очах чомусь був холодок. Пильно глянувши на Златку, вона схопилася з місця.

— Ой леле! Я й забула, що в мене чорба вариться!

Утікачі сушили проти сонця одяг. Арсен наточив на камені ятаган — поголився. Пан Спихальський підставив і своє заросле облччя.

— Поголи, пане добродзею, — сказав, умощуючись на камені і підставляючи руду щетину. — Тільки вусів не чіпай. Вуса — то найперша

ознака шляхетності... Та ще такі, як у мене! Пхе! Не одна панєнка сохла через них. А були й такі, прошу пана, же клали до моїх ніг цілі маєтки, абись тільки став їм за мужа!

— Ну, і де ж ті маєтки? — спитав Арсен, підморгнувши Яцькові і щосили шхребучи тугу щоку шляхтича.

Щетина аж тріщала. Пан Спихальський морщився, кректав од болю, на очах виступали сльози, але терпів.

— Е-е, пане добродзею, Спихальський не жебрак, щоб позаздритись на якісь там маєтки. — Він підняв угору палець. — Воля — то найліпший маєток, прошу пана!

— Але ж пан усе-таки одружився, наскільки я пам'ятаю з розмов?

— То був чорт у подобі янгола! Але дай-но мені добратися додому!.. — почервонів Спихальський.

Він не сказав, що буде, коли добереться додому, та з того, як оскаженіло завертів ясно-голубими очима і як налилося кров'ю обличчя, можна було догадатися, що пані Вандзі перепаде на горіхи.

— Е, вся заковика, пане Мартине, як добратися додому.

— Дуже простої З Туреччини втекли, а з Болгарії — і поготів!

— Ти дуже прудкий, пане Мартине. Але не поспішай! У мене тут є одна пильна справа. — І Арсен розповів про Сіркового брата, якого мав визволити.

Спихальський і Яцько задумались. Це міняло їхні наміри. Замість того щоб зразу пробиватися гуртом додому, мали розлучитися з

Звенигорою? Яцько такого і в гадці не мав. Спихальський теж полюбив козака і високо оцінив його за розум, хоробрість і кмітливість.

— Що ж, тоді й ми зостаємося, — сказав він. — Виручимо того невільника і разом повернемось на батьківщину.

З колиби вийшов старий. З-за його спини визирала Марійка, підозріло поглядаючи на чужинців.

— Будь обережний, дідусю, — шептала. — Я чомусь думаю, що це небезпечні люди... З часу на час має прибути Драган, може, розмову відкласти до його приходу?

— Гаразд. Готуй на стіл. А я вже сам знаю, що мені робити. Марійка зникла в сінях, а старий поволі наблизився до гостей.

— Прошу, другарі, до господи старого Момчила. Марійка наварила чорби, а до неї є хліб і бринза. Та й ракії знайдеться сулія.

— Спасибі, бай ' Момчиле, ми з великим задоволенням скористаємося з вашої гостинності, — відповів Арсен. — Би, правду кажучи, добре-таки охляли за ці дні...

— А звідки путь держите, другарі? І хто ви? Арсен чекав такого запитання. І хоча дід Момчил здавався йому чесною людиною, відповів так, як домовились:

— З Трапезонта пливли до Варни. Зі своїм хазяїном, купцем. Ми козаки... А віри християнської...

— Руснаки, виходить! — зрадів старий. — То добре! А чого ж панькаєтесь із господарем? Можна подумати, що він ваш вуйко чи брат... За ноги б — та в море, невіру! А самі — гайда додому!

Втікачі полегшено зітхнули. Виходить, потрапили до друзів? Чи, може, хитрий дід випитує їх? Здається, ні.

— Про волю ми й самі думаємо, бай Момчиле, — відповів Арсен. — Хто ж не хоче додому, на волю? Але ще не прийшов час... А господар наш Якуб добра людина, дарма що турок... І Адіке, його донька, теж мила дівчина. Ми не можемо заподіяти їм зла. А як хто нападе — захищатимемо. Чи не так, друзі?

— Авжеж! — вигукнув Спихальський. — За пана Якуба живіт покладемо!

— Гм, схоже, що цей турок вам ніби й справді родич, — засумнівався Момчил. — Ну, та бог з ним... Ходімо обідати!

Арсен помітив, що Момчил якось підозріло глянув на них, але не надав тому значення. Хотілося швидше поїсти і заснути. Кілька безсонних ночей на морі виснажили їх украй.

Обід був смачний. Духмяна чорба з рибою всім припала до смаку. Пан Спихальський, випивши кухоль ракії, забув про шляхетські звичаї і голосно сьорбав наваристу юшку, як звичайний хлоп. Арсенові виноградна ракія здалась не такою міцною, як запорозька горілка, але він не хотів ображати гостинного хазяїна і на всі заставки розхвалював і ракію, і чорбу, і солонувату бринзу.

Після обіду всіх потягло на сон. Златку Марійка повела в комірчину, а чоловікам послала на горищі. Там лежало лісове сіно, і натомлені втікачі миттю поснули.

Коли Арсен прокинувся, стояла вже ніч. На горищі було темно. І Яцько, і Спихальський міцно спали.

Арсен повернувся на другий бік, підклав під голову кулак і знову заплющив очі. Та на цей раз заснути не пощастило. З сіней долетів приглушений шепіт. Говорив Момчил:

— Чекай, Драгане, я причиню ляду на горище, щоб гості не злізли бува. Хай рухтять собі до ранку!

Арсен затамував дихання. В чім справа? Що там скоїлося внизу? Чому Момчил боїться їх?

Стукнула ляда. Заскреготав засув. У сінях знову заговорили, але тепер не можна було нічого розібрати. Потім заскрипіли надвірні двері, і наступила тиша.

"Еге, тут щось не гаразд, — подумав Арсен. — Чи не затіває старий чогось небезпечного? Може, хоче видати турецьким властям? За спійманого невільника-втікача платять добрі гроші".

Він хотів розбудити товаришів, але передумав. Утрьох у цій непроглядній темряві вони зчинять такий шум, що Момчил і його спільники зразу почують їх. Ні, краще самому про все дізнатись.

Ще вдень він, за старою козацькою звичкою, лягаючи спати, обдивився горище і помітив, що в зашитому дошками причілкові є невеликі дверцята, через які, напевне, Момчил заносив сіно. Обережно намацуючи руками бантини, добрався до стінки. На щастя, дверцята були не замкнені. Він тихо відчинив їх і виглянув надвір.

Прямо перед ним, на тлі зоряного темно-синього неба, чорніли гори. Десь позаду, по той бік колиби, шуміло море. Арсен виглянув з-за причілка на подвір'я. Там, схилившись один до одного, стояло кілька чоловіків. Серед них біліла чуприна Момчила. Збоку Марійка тримала за поводи двох мулів.

Чоловіки про щось говорили, але Арсен не зміг розібрати їхніх слів: заважав шум моря. Та ось Момчил сказав голосно:

— Пора!

Марійка сіпнула мулів за поводи і пішла попереду. За нею рушили чоловіки.

Арсен сплигнув з даху і кинувся за ними назирці.

Вони повернули на стежку, що вела вздовж берега. Дорога була незнайома. Арсен прискорив ходу, щоб не згубити їх у темряві. Раптом помітив збоку, між брилами каміння, темну постать, що, як і він, таємно скрадалася за Момчилом та його товаришами.

Невідомий не бачив Арсена і, пригинаючись, поволі просувався вслід за старим та його супутниками.

Біля обривистої кам'яної кручі Момчил зупинився і щось сказав Марійці. Дівчина притримала мулів. Чоловіки зникли в низькій печері, вимитій у вапняках дощовими потоками. Через кілька хвилин вийшли звідти з важкими клунками.

— Воєвода буде дуже задоволений тобою, бай Момчиле, — сказав один із супутників старого. — Ця допомога якраз вчасна. Собака Сафар-бей готує напад на Чернаводу, і ми його зустрінемо олов'яними гостинцями...

— Тут п'ять пудів олова і стільки ж пороху, — відповів Момчил. — Через тиждень, якщо буде гарна погода, чекаю вдвічі більше. Отож захопи, Драгане, з собою чотирьох або п'ятьох мулів та й грошей не забудь — треба заплатити наперед.

— Я передам воєводі...

Вони вмостили мулам на спини важку поклажу і рушили назад.

Арсен, притиснувшись до скелі, не пропустив жодного слова, хоча мало що зрозумів із тієї розмови. Однак переконався, що Момчил і його друзі не затівають проти них нічого злого.

Тепер його ще більш занепокоїв незнайомець. Без сумніву, це ворог. Другові нема чого ховатись і йти назирці.

Побачивши, що болгари рушили назад, незнайомець припав до землі, перечекав, поки затих шум кроків, а потім звівся на ноги. В ту ж мить його схопила за комір важка рука.

— О аллах! — скрикнув незнайомець.

— Ти хто? — притиснув його Арсен. — Що тут робиш? Замість відповіді незнайомець вихопив кинджал. Та Арсен випередив його і вдарив ятаганом між лопатки. Незнайомець тихо зойкнув і випустив з руки зброю.

На крик прибігли болгари. В цей час зійшов місяць, і Арсен побачив, що один з них — молодий сухорлявий юнак, а другий — незграбний дужий велетень у білій кожушині без рукавів.

— Це ти, руснаку? — вигукнув вражений Момчил, упізнавши козака. — Що трапилося? Кого ти забив? Як опинився тут?

Арсен розповів про свою пригоду і, закінчивши, штовхнув ногою труп незнайомця.

— А кого забив, не знаю. Гляньте, може, впізнаєте... Момчил нагнувся, заглянув в обличчя мертвого.

— Ба, це Василев, кехая з Кам'яного броду. Помак. Дурна і зла людинаї.. Він, напевно, слідкував за нами. Драгане, — звернувся старий до сухорлявого юнака, — вам треба негайно йти звідси! Хто знає, чи не вештається десь тут поблизу загін спагіїв чи яничарів.

— А вам, бай Момчиле, хіба не загрожує небезпека? — спитав Драган. — Я боюся за вас.

— За Марійку, ти хочеш сказати, хитрунчику, — усміхнувся в сиві вуса Момчил. — Не бійся! Якщо вас не піймають, то нам нічого боятися. Цього собаку я одвезу в море — ніхто й не знатиме, де він подівся.

— Я навідаюсь до вас через кілька днів, бай Момчиле, — промовив Драган. — Як тільки ми досягнемо гори Орлиної, Ганчо сам поведе далі мулів. Там уже безпечно. А я повернуся сюди.

— Як хочеш, — відповів Момчил і звернувся до велетня: — Ганчо, допоможи мені віднести труп до берега. Я прив'яжу йому до шиї камінь, відвезу подалі в море і кину у воду.

Момчил спробував підняти тіло стражника, але Ганчо випередив його. Схопивши на оберемок, мок то був куль соломи, бігом помчав до берега. Через кілька хвилин повернувся. Переводячи дух, сказав густим басом:

— Уже.

— Відніс?

— Закинув.

— Як закинув? Куди? — збентежився Момчил.

— У море. Взяв за ноги — розмахав і пожбурив. Тільки плеснуло!

— Ех, що ж ти зробив, Ганчо! — вигукнув Момчил. — Його ж приб'є до берега!

— Не приб'є, — похмуро відповів велетень.

— Якщо Ганчо закинув, то не приб'є, — засміявся Драган. — Він, напевно, двигонув його аж на середину моря!

Взявши мулів за поводи, хлопці попрощались і зникли в темряві. Марійка хотіла провести їх, але Момчил зупинив.

— Не ходи! Треба поспішати додому. Все-таки боюся, — Василев не сам тут вештався. — І звернувся до Арсена: — А ти, хлопче, сміливець! Спасибі тобі!

До ранку ніхто вже не заснув. Зібралися в тісній колибі і при світлі воскової свічки на всі лади обговорювали, що їм робити далі. Спихальський хвилювався і пропонував негайно тікати в гори. У Арсена визрівав інший задум. Від Момчила він дізнався, що до Бургаса можна дістатися човном по морю. А звідти до Рудника, де мав бути Сірків брат, — рукою подати.

Але про це він поки що мовчав.

Через відчинені двері долітав стогін Якуба. Златка щохвилини бігала до нього, давала пити або поправляла постіль, її гнучка постать то з'являлася в напівосвітленій кімнаті, то зникала в густій темряві хатини. Арсен зловив себе на думці, що заздрить Якубові. Хотілося, щоб то його голову піднімали Златчині руки, щоб йому вона підносила череп'яний кухоль з холодною джерельною водою. Він уже відчував, як у серце входить солодке п'янке почуття, що все більше хвилювало його. Перед очима весь час стояла Златка. Навіть тоді, коли він не думав про неї.

Навіть уві сні... Тому й мучився зараз, не знаючи, на що зважитися: залишитися тут, щоб мати змогу захистити дівчину, чи їхати до Бургаса визволяти Нестора Сірка.

Почало світати. Над морем зачервонів край неба. Марійка готувала сніданок, застеливши стіл новим вишитим настільником. Момчил витяг з погрібця барило ракії. Нічний подвиг Звени-гори зворушив старого і розсіяв його сумніви щодо втікачів. Піднімаючи вгору келих, Момчил урочисто сказав:

— П'ю за здравіє хороброго юнака Арсена!.. За ваше повернення на батьківщину, другарі! Щоб жоден турчин не переступив вашої дороги!

З хатини знову долинув стогін Якуба.

— Крім нашого друга Якуба, — вставив Арсен. — Бо не кожен вашенець — приятель, бай Момчиле, і не кожен турчин — ворог... Буває свій — гірше ворога: продасть і гроші полічить...

Він перехилив келих. Ракія була запашна, настояна на якихось гірських корінцях.

Момчил випив теж і ще міцними білими зубами відкусив шматок смаженої баранини. Побачивши, що Златка знову вийшла до Якуба, він сказав:

— Це так, друже. А проте, я ніяк не второпаю, чому вам такі дорогі цей турчин і туркеня. Арсен витер долонею рота.

— Тепер нам нема чого приховувати од вас, бай Момчиле. Я куб — наш приятель. Він з нами брав участь у повстанні проти спагії, який тримав його у в'язниці. І ніякий він не купець... Ми разом тікали через море до нас додому. А буря прибила фелюку до Болгарії. Ось чому ми опинилися тут. Тепер наша доля у ваших руках, бай Момчиле. Захочете

з Марійкою допомогги нам — спасибі велике, не захочете — ми зразу ж підемо в гори. І Якуба понесемо з собою. Ми його не можемо кинути.

Момчил заперечливо похитав головою:

— Що ти, другарю! Балканджії з діда-прадіда чесні люди! Бідні, але чесні і добрі. За добро вони ніколи не відплачують злом. Хай Якуб з дівчиною залишається в нас у колибі. А ви сховаєтесь у горах, поки він одужає.

— Віват! Нех жиє! — рявкнув Спихальський, наливаючи четвертий кухоль ракії. — Пан Момчил єсть бардзо добрий чловєк! Хай тільки повернуся додому — вишлю панові з оказією бочку мальвазії ', а панночці Марійці оксамиту на вбрання і золотий перстень! Я, щоб ви знали, не якийсь там жебрак! Я уродзоний шляхтич єстемі

— Замовкни, пане Мартине, — нахмурився Арсен. — А то Момчил подумає, що ми всі хвальки несусвітні.

— Пане! — спалахнув Спихальський.

— Не сердься, пане Мартине, — примирливо сказав Арсен. — Бракувало ще нам тут пересваритись. Я ось що хочу сказати. Ховатися в горах не буду. Мені треба в Бургас добратись, а звідти до Рудника.

— До Рудника? — перепитав Момчил. — Ми бували там з Марійкою. Але що примушує тебе. Арсене, їхати туди?

— Я повинен розшукати там одного невільника і викупити його. Якщо зможеш, бай Момчиле, дати мені човен, щоб допливти до Бургаса, буду тобі дуже вдячний.

— Але ж ти сам не справишся в дорозі.

— Мені допоможе пан Мартин...

— Атож, — буркнув Спихальський, одстовбурчивши вуса.

— Я не про те, — заперечив Момчил. — Ви чужинці, і вас дуже швидко схопить стража. Якщо так, то я пошіиву з вами. Я знаю дорогу, звичаї...

— Ні, дідусю, — втрутилась Марійка, яка уважно вслухалася в розмову, — якщо на те пішло, то попливу я. Хто знає, скільки дяіо піде на цю поїздку, а тобі треба бути дома. Хіба ти забув, що днями прибуде стамбульський гість? Та й Драган незабаром по-всрнетьсЯі-

— А й справді, — замислився Момчил. — Мені не випадає їхати. Доведеться тобі. Марійко, супроводжувати наших гостей.

Арсен недовірливо глянув на дівчину. Момчил перехопив той погляд

— Ти сумніваєшся в ній? Козаче, ти не знаєш наших балкан-джійок! Мзріика варта доброго юнака.

— Дідусю! — зашарілася дівчина.

— Не буду, не буду, внучко! Іди приготуй усе в дорогу. Візьми запасів на тиждень. І не барись. Ви повинні через годину вирушити.

Човен плив шпарко, злегка погойдуючись на хвилях. Спихаль-ськии помостив сухі рибальські сіті, приліг на них, і скоро почулося його могутнє хропіння. Арсен сидів біля стерна, а Марійка задумливо дивилася на далекий синій берег, що пропливав з правого боку.

На другий день надвечір вдалині показався Бургас. Човен вирішили залишити під наглядом Спихальського між очеретами у затишному гирлі якоїсь річки. Повечерявши, лягли спати.

Ніч минула спокійно. З першими променями сонця, що піднімалося з-за моря. Арсен і Марійка вирушили в дорогу. Ішли швидко, бо хотіли до вечора повернутися назад.

Дорога весь час піднімалася вгору і петляла поміж зеленими виноградниками. Назустріч котилися важкі незграбні гарби, запряжені сірими круторогими волами. На гарбах сиділи поважні болгари у білих штанях, чорних сукняних камізельках і високих овечих шапках, їхні худі запечені на сонці і вітрах обличчя були суворі, ніби витесані з каменю.

Всіляке добро: шкури, зерно, сушений виноград, поташ — текло тими гарбами до портового міста Бургаса, а звідти морем до Стамбула чи в заморські краї.

Ніхто не звертав уваги на ставного молодика і дівчину, що поспішали, заклопотані, збиваючи ногами дорожню куряву. Опівдні вони зупинилися на високому горбі, звідки відкрився вид на широку долину, де розкинулося село з рудими черепичними та сірими очеретяними покрівлями.

— Оце й Рудник, — сказала Марійка. — А ген і маєток спагіїї

То був кам'яний будинок, оточений високим муром і дворовими будівлями. Здалеку він скидався на фортецю. Насправді то був звичайний маєток турецького спагії, викладений руками райя — селян-кріпаків. Однак міцні стіни будинків, стаєнь та інших будівель надійно захищали господаря від раптового нападу і в разі потреби могли витримати облогу гайдуцького загону.

Дубові ворота були на замку, і Арсен загрюкав у них кулаком. Спочатку з подвір'я долинув собачий гавкіт, а потім у хвіртці відчинилося невеличке віконце і в ньому показалася скуйовджена чуприна сонного сторожа.

Що за люди? Кого вам? — блимнув круглим совиним оком.

— Ми хочемо бачити господаря, — сказав Арсен і тицьнув у віконце срібну монету. — Відчини, будь ласка, чоловіче.

Ворота відчинилися, і подорожні зайшли на просторе подвір'я.

— Прошу сюди, на лавочку, — зігнувся турок. — Почекайте, поки я дізнаюсь, чи захоче господар допустити вас перед світлі очі.

Незабаром він повернувся і завів Арсена до невеличкої кімнати. Там посередині стояв низенький столик, а довкола нього жовтіли пухкі шовкові подушки.

— Хай ага почекає тут, — промовив старий. — Господар зараз вийде.

Він одхилив важкого килима, що заміняв двері, і зник за ним. Через кілька хвилин до кімнати зайшов підстаркуватий, з жовтим брезклим обличчям спагія і сонно глянув маленькими очицями на чужинця.

— Хай буде небо милостивим до тебе, високошанований Сараджоглу-ага, — вклонився Арсен. — Пробач, що турбую тебе в такий час, коли правовірні відпочивають.

Спагія байдуже хитнув головою і простягнув м'яку холодну руку, яку гість потис із відразою, мов слизьку жабу.

— Мені казали, що ти маєш до мене справу, — промовив глухо турок, відступаючи на крок.

— Так, ага. Я чув, що ти продаєш невільників...

— Дурниці. Це хтось тобі набрехав. Я сам купив би десяток або й два. Молодих, звичайно. Старих маю досить.

— Я купив би старого. Мені якраз старий і потрібен. Спагія поплямкав товстими губами, щось розмірковуючи. Потім сказав:

— Якщо тебе муляють зайві гроші, то я можу виручити тебе від такої біди. У мене є кілька старих шкапин.

— Чи не можна було б глянути на них?

— Чому ж? Ходімо. Вони вийшли на подвір'я.

Спагія плеснув у долоні. Підбіг сторож, що пантрував збоку, біля дверей кам'яниці.

— Випусти отих ледацюг, — наказав господар. Сторож брязнув ключами.

— Виходьте! Ви! — гукнув, одімкнувши замок. Арсен здригнувся. Чи давно й він ночував у такій смердючій холодній ямі? Чи давно й на нього отак кричали, мов на тварину?

З льоху долинув дзенькіт кайданів, стогін. По крутих сходах піднімалися брудііі, сиві, худі, жовті, як мерці, люди і, жмурячись від яскравого сонячного світла, ставали в ряд перед господарем.

— За цих дорого не візьму, — проскрипів спагія. — Купуй, якщо бажаєш!

Арсен напружено вдивлявся в незнайомі лиця. Хто ж із них Нестор Сірко? Люди похмуро дивилися на господаря та чудернацького купця, який чомусь захотів купити їх, живих мерців.

— Здорові будьте, люди! — привітався він схвильовано.

— Здоровий будь, молодче, — врізнобій відповіли ті.

— Чи серед вас нема, часом, Нестора Сірка?

— Нестора Сірка? — здивувалися невільники. — Хто ж. ти такий, чоловіче добрий? Звідки знаєш Нестора?

Арсен розумів схвильованість і радість невільників, які, може, вперше за багато років почули рідну мову з уст вільної людини. Однак ніхто з них не відповів на його запитання, і це почало його злити.

— Та відповідайте ж, коли вас питають! — крикнув гнівно.

— Його нема серед нас, — відповів один тихо.

— Немає? А де ж. він?

— Господар продав його... Кажуть, на галери...

— Продав? Коли?

— Кілька тижнів тому. Ходять чутки, що султан готує війну, і йому потрібні веслярі на галери. Всіх молодих та й немолодих, але дужих

невільників забрали султанські посланці. І Нестор потрапив туди. Хоч йому й за п'ятдесят, але він ще міцний.

Арсен нахмурився. Всі його надії, які він плекав останнім часом, на щасливе завершення небезпечної подорожі розвіялися в одну мить, як дим. Доведеться повертатись додому, не виконавши одного наказу Сірка.

— Може, ви знаєте, куди його повели? — спитав тихо.

— Де там! — відповів сивобородий дід з чорними, як вуглини, очима. — Повели — та й кінець... Сам спагія не знає куди... — Він довго й уважно вдивлявся в Звенигору пильним поглядом. Потім спитав: — А ти, козаче, приїхав сюди, часом, не для того, щоб викупити Нестора?

— Так, — безнадійно махнув рукою Арсен. Невільники враз загаласували:

— То викупи нас!

— Синку, вік бога молитимемо за тебе!

— Все майно віддамо, коли прибудемо додому... Всі, наче чмовиніііись, упали на коліна. Арсен аж сторопів і розгублено глянув на спагію.

— Чого вони? — спитав той здивовано.

— Просять, щоб я викупив їх.

— Ну, іі що ж ти вирішив? Бачиш, який товар? Куііуй! Для мене вони — зайві роти. їдять як не в себе! А роботи з них — катма!

Хоч вішай або топи клятих!.. Але не думай, що дешево продам. Видно, вони тобі для чогось потрібні...

Невільники, мабуть, розуміли, про що йдеться, бо, почувши останні слова господаря, заволали: — Викупи нас, чоловіче добрий! Викупи!

— Нестора однак не знайдеш, а ми християни, земляки...

— Синку, згляньсь на наші муки! Май добре серце! Ми віддамо тобі твої гроші, коли повернемося додому!

Арсен з жахом дивився на благаючі очі, на сухі струджені руки, на довгі сиві бороди. Що робити?.. Йому було нелегко вирішити це питання. Почуття було таке, ніби в грудях забилося раптом двоє сердець, — в одному заскімлила жалість до цих нещасних мучеників, а в другому — твердо, мов камінець, замуляло почуття обов'язку. Невільників усюди багато — всіх не викупиш. А що скаже Сірко, коли довідається, що кошти витрачено не за призначенням, а на якихось чужих немічних людей?

Однак почуття жалю перемогло. "Не везти ж гроші додому. Краще здобути волю цим бідолахам".

— Скільки хочеш за них, ага?

Турок перестав морщитись від болю. В його очах враз блиснули пожадливі вогники.

— — За всіх — п'ятсот курушів.

— Це багато. Двісті. І ні куруша більше!

Арсен прикинув, що, навіть якщо він заплатить і п'ятсот, у нього ще залишиться досить грошей, аби викупити при нагоді і Нестора.

Однак поторгуватися треба, бо турок загилив зверх міри. Тому повторив твердо:

— І ні куруша більше!

— Діла не буде! — затявся спагія. — Ти хочеш мене обманути, гяуре!

— Яким чином? Хіба на базарі за це дрантя дадуть більше?

— Якщо ти купуєш, то вже розраховуєш на якийсь бариш.

— Авжеж розраховую. Тому і не даю більше.

— Ну, чотириста мусиш дати.

— Двісті п'ятдесят. Це моє останнє слово.

— Ти хочеш пограбувати мене, невірний собако! — вигукнув спагія, але без особливої злоби. Крізь припухлі повіки гостро, мов буравчики, свердлили молодого покупця хитрі коричневі очиці. — Гаразд, давай!

— Пиши купчу і папір про звільнення! І поспішай — я маю зовсім мало часу!

Через годину спагія виніс папери, а Арсен відлічив гроші. Сторож відімкнув замки кайданів, і невільники зі сльозами радості кинулися до свого визволителя. Кожен намагався обняти його, поцілувати руку. Дід з чорними очима притис Арсена до грудей.

— Синку, — шепотів крізь схлипування, — тепер ти найрідніша людина для Івана Крука... Будеш у Чигирині — не обминай моєї хати...

— А я з Корсуня...

— А я з Брацлава...

Кожен навперебій запрошував до себе. І Арсен з гіркотою подумав, що додому і їм, і йому ще далека дорога. На ній багато і явних, і потаємних небезпек. І хто зна, коли вони досягнуть своєї тихої пристані, свого затишного, рідного кутка...

Вивівши дідів із села, він віддав їм папери і сказав:

— Бувайте здорові, земляки! Хай вам щасливо дорога стелеть-сяі Ідіть прямо через Планину на Волощину. А там — на Запорожжя. Передайте кошовому, що турки готують війну проти нас. Хай наші пильнуготьі.. Донесете цю звістку на батьківщину — вважайте, що ми з вами квити! Зрозуміли?

Старі упали на коліна. Крук запевнив:

— Зрозуміли. Донесемо! Передамо!.. Хай у всьому щастить тобі, синку! Бережи себе!

Розчулений Арсен ледве вирвався з гарячих обіймів, схопив Марійку за руку і подався геть. А діди, ошалівши від щастя, ще довго стояли на горбі і дивились йому вслід почервонілими від сліз очима.

Пізно ввечері Арсен і Марійка побачили море. До нього було ще далеко, але під місячним сяйвом воно мерехтіло тисячами таємничих вогників і, мов живе, швидко наближалося їм назустріч. Вони прискорили ходу. Під ногами здіймалася їдка пилюка, на зубах тріщав сухий пісок. Та ось прошелестів, дихнув свіжий вітерець, остудивши їхні

стомлені, спряжені сонцем тіла, — і з горба відкрилося у місячному сяйві широке гирло ріки, де в очеретах на них чекає Спихальський з човном.

Спустившись вниз, звернули на ледь помітну стежечку. Довго петляли нею, все далі і далі заглиблюючись у темне море заростей. Під ногами хлюпає вода, а вгорі, над головами, тихо шелестить тверде, різкуче листя — ш-ш-ш!..

Арсенові здалося, що вони йдуть занадто довго. Вже і берег мав бути.

— Пане Мартине! Де ти? — окликнув голосно, не впевнений, що не заблудилися.

Прислухався — ніякої відповіді.

Рушили далі. Шурхотить високий очерет, чавкає рідка болотяна багнюка, десь удалині знялася, залопотівши крилами, налякана качка.

А в серце закрадається неясна тривога:

— Пане Мартине! Агов! Озовися!

Та ніхто не озивається.

Невже збилися з дороги? У плавнях, де перед тобою стоїть глуха зелена стіна, це було б і не дивно... Так ні ж, — це та сама стежка, по якій вони простували до Рудника!.. Ось — знайомий кущ верболозу... Трохи далі — темніє висока й тоненька, мов свічка, вільшина... А ось, нарешті, і довгожданий берег!.. Ріка... Блищить під місяцем нескінченна срібляста доріжка...

Тиша. Ні душі.

Де ж Спихальський?

Арсен пильно розглядається довкола. Густий очерет, що вранці стрімко пнувся догори, тепер лежить прибитий, столочений, ніби по ньому прогулявся табун диких кабанів. Біля берега з води виглядає напівзатоплений човен, а поряд з ним сторчма стирчить загнане держалном у мул міцне довге весло-Яка ж драма розігралася тут? Хто скаже?

— Пане Мартине! — з відчаєм скрикнув Арсен, не сумніваючись вже, що з поляком трапилося якесь нещастя.

Та у відповідь тільки луна розляглася. І знову настала тривожно-гнітюча тиша.

Море пустинне. Ні корабля, ні вітрила. Голубі хвилі з глухим шумом б'ються в прибережне каміння, набридливою одноманітністю навівають на Момчила глибоку тугу.

— Яцьку, — промовив старий, витягнувши вперед, до моря, зморшкувату шию, — у тебе молоді очі, поглянь: то не човен показався з-за кам'яного мису? Чи, може, чайка промайнула над водою?

Яцько довго вдивляється в далечінь, але нічого не бачить там.

— То вам здалося...

Момчил скрушно похитав головою і промовив глухо, втішаючи себе:

— Ну, не хвилюйся, будуть. Де б же їм дітися? Припливуть...

— Звичайно, припливуть, — упевнено сказав Яцько. — Звени-гора не u таких бувальцях бував, а живим нертався. А це так собі, прогулянка. До того ж, не забувайте, бай Момчиле, що Арсен — козак!..

Момчил усміхнувся в сиву бороду й обняв Яцька за плечі:

— Знаю, хлопче. Тому й не дуже тривожусь... Але чи не пора нам вечеряти? Вже сонце заходить. — Він попрямував до колиби.

Вечеряли вчотирьох. Якуб уже почував себе краще і примостився на покуті. Златка йому постелила великий Момчилів кожух.

Колибу освітлювала лойова свічка. Жовтавий вогник блимав у кутку перед образами, і по кімнаті ходили тремтливі, боязкі тіні.

Златка сиділа навпроти вікна. Обличчя її загострилося, схудло, але від того вона здавалася ще ніжнішою, красивішою. Смутні темно-сині очі пильно вдивлялися в маленькі чорні шибки віконця, а думками дівчина линула в море, де, можливо, саме в цю мить Арсен розтинав веслами воду, поспішаючи до неї.

Дивно трапляється на світі. Вони так рідко розмовляли наодинці. І майже не говорили про свої почуття. Але обоє знали, як міцно кохають одне одного. Мовчазна мова поглядів їм сказала більше, ніж тисячі слів.

Дівчина поволі жувала солонувату бринзу, а перед її очима стояв над трупом переможеного ним барса закований у ланцюги невільник. Зарослий, брудний, заюшений власною кров'ю. Але не це кинулось їй у вічі. її вразив його подвиг. Вона збагнула, що барс не випадково опинився у дворі, що його заздалегідь готували для двобою з людиною. А ще більше її вразив погляд незнайомця: в ньому був і подив, і захоплення, і збентеження, що межувало з соромом. Ще ніхто так не дивився на неї. Вона зросла в похмурому замку, серед жінок Гаміда і няньок, майже не бачила юнаків, а тим більше сміливців, про яких так

цікаво розповідається в казках і піснях. І раптом з'являється мужній юнак — дарма що невільник! — і рятує її від страшних пазурів дикого звіраї Вона була безмежно вдячна козакові і' намагалася хоч чим-небудь допомогти в його безрадісному житті. Думала про нього довгими вечорами. З цього, мабуть, і виросло її перше кохання...

Де ж він тепер? Минуло вже чотири доби. А дід Момчил чекав їх ще третього дня надвечір.

Раптом до її слуху долинув глухий тупіт кінських копит. Вона розгублено глянула на Момчила. Підвелася.

— Ви чуєте?

Момчил схопився з лави, бо теж почув, що до колиби наближався кінний загін. Це могли бути тільки яничари. Що їм тут треба?

— Яцьку, гайда звідси! Заховайся десь, щоб тебе не помітили, — підштовхнув він хлопця в плечі, а Якубові й Златці махнув рукою, щоб залишались на місці. — Ви турки, вас не зачеплять!

Яцько швидко шмигнув надвір. Болгарин вийшов слідом за ним.

До колиби поволі наближалися вершники. В темряві Момчил не міг розгледіти, скільки їх було, — п'ять, десять чи більше. Побачивши старого, передній під'їхав ближче і ткнув нагайкою в груди:

— Хто такий?

— Здравей, ага! — вклонився той-— Я Момчил Крайчев. А ти хто?

Замість відповіді спагія здивовано свиснув і повернув голову назад.

— Гей, дайте вогню!

Один із вершників спішився, викресав вогню і запалив смолоскип. Криваве світло затанцювало на суворих обличчях воїнів і на спітнілих конях.

— Ближче! — наказав передній.

— Слухаю, Сафар-бею! — і воїн підніс смолоскип мало не до бороди старого.

Момчил прикипів поглядом до обличчя чорбаджії . Так ось який він, Сафар-бей, цей кат болгарських райя, селян-кріпаків, гроза балканджіїв-гайдуків! Ще зовсім молодий! Йому не більше двадцяти двох років. Побачивши вперше, ніколи б не сказав, що його, як вогню, бояться болгари: нічого страшного немає в його зовнішності Середній на зріст. Тонке красиве обличчя, на якому чорніють опушені довгими віями гарні очі. Рука, що лежить на ефесі шаблі, біла і тонка, мов у дівчини... Невже ця рука шмагала нагайкою не тільки чоловіків, а й жінок і дівчат? Невже це вона, як кажуть, випікає розпеченим прутом очі втікачам-невільникам і посилає на шибениці повстанців-гайдуків?

Поки в голові старого Момчила снувалися ці думки, Сафар-бей саркастично всміхався, цвьохаючи в повітрі нагайкою. А потім сказав:

— Так ось ти який, гайдуцький пес! Старий шакалі Брудне болгарське ганчір'я!.. Ми давно підозрівали, що ти служиш воєводі Младену — гнів аллаха на його мерзенну голову! — а сьогодні пересвідчився в тому... Признавайся, це ти вбив стражника Василева? Наші люди знайшли біля берега його тіло, поїдене рибами.

— Я нікого не вбивав, — спокійно відповів Момчил.

— Іншої відповіді я й не чекав від тебе, розбійнику! — скрикнув Сафар-бей. — Ви всі, болгари, брехливі, як раби!.. Тоді ти, може, скажеш, де сховав посланця від воєводи Младена? Ну?

Болгарин мовчав. Кожне слово чорбаджії приском падало йому на серце. Він розумів, що йдеться про Драгана, який мав сьогодні чи завтра прибути сюди. Яничари, мабуть, вислідили хлопця і прийшли до колиби по його слідах.

— Чого ж мовчиш? — Сафар-бей штурхнув старого в плече. — Чи хочеш, щоб ми силою змусили тебе говорити?

— Мені нема чого сказати, шановний Сафар-бею, хай аллах продовжить твої літа. Хіба що таке: злі язики оббрехали мене, а ти повірив їм, ага... Про воєводу Младена я чув. Хто ж не чув про нього в нашому краї? Але я не знаю його. І ніякого посланця від нього у мене немає... Не вірите — шукайте!

— Побачимо. Гей, воїни, огляньте все навкруги. Якщо знайдете щось підозріле — негайно до менеї Аскери спішились і метнулись на всі боки.

— Показуй свій барліг, старийі— Сафар-бей кинув поводи джурі і попростував до дверей.

Вони зайшли до колиби.

Перелякана Златка, закутавши голову й плечі тонкою чорною хусткою, стояла посеред кімнати. Якуб сидів за столом.

Сафар-бей підозріло глянув на них:

— Гайдуки?

— Ні, я купець, ага. А то моя донька Адіке, — промовив спокійно Якуб.

Сафар-бей повернувся до Момчила:

— Чому не сказав про них? Переховуєш підозрілих?

— Хіба не бачиш, ага, — це ваші люди. З Трапезонта. їхній корабель розбився... Я врятував їх, — відповів старий.

— Ну, ми розберемось у цьому пізніше, коли прибудемо в Сливен, — відмахнувся Сафар-бей і схопив Златку за руку. — Ану, відкрий обличчя, пташкої Може, ти з вусами й бородою?

Златка відсахнулася. Та Сафар-бей встиг зірвати покривало. Дівчина скрикнула, але не відвернулась і обличчя не затулила руками, як зробила б на її місці кожна молода турчанка. Лише гнівно глянула на молодого чорбаджію.

Сафар-бей відпустив її руку. Він був вражений незвичайною красою дівчини. Вояки, що набились у колибу, теж з цікавістю розглядали її.

— О аллах, яка неземна краса! — вигукнув Сафар-бей. — Я беру свої слова назад, джаним! Бо навряд чи серед гайдуків знайдеться хоч одна така красуня. Всі вони грубі, ті неотесані балканджійкиї З порепаними від роботи руками, з брудними, скуйовдженими косами...

Златка почервоніла. На очах у неї виступили сльози. Кулачки її стискувалися, здавалось, вона ось-ось кинеться з ними на свого кривдника. Але в цю мить її заступив Якуб.

— Опам'ятайся, ага! Перед тобою не рабиня-гяурка, а дочка всіма шанованого в Трапезонті купця. Як же ти посмів зірвати з неї яшмак? Я протестую! Я жалітимусь бейлер-бею або й самому візирові в Стамбулі!

Сафар-бей приклав руку до грудей:

— Заспокойся, ефенді. Я не хотів образити ні тебе, ні твоєї красуні доньки... Мені приємно, що доля познайомила мене з вами. Буду радий, якщо ви поїдете зі мною в Сливен і я зможу проявити там гостинність.

— Ми залишимося тут, ага, — перебив його Якуб.

— Ви не залишитеся тут! — твердо промовив Сафар-бей. — Цього старого я підозріваю в зв'язках з гайдуками і кину до в'язниці. Потім ми вирішимо, що з ним робити. А ви поїдете зі мною і будете моїми гістьми.

— Але...

— Ніяких "але"! Виходьте з колиби! Через хвилину вона піде з димом!

Сказано це було так різко, що Якуб вважав краще не сперечатись. їхати в Сливен аж ніяк не входило в його наміри, та, видно, цей зарозумілий чорбаджія не відступиться від свого. Він узяв Златку за руку і рушив до дверей.

На подвір'ї вони побачили зв'язаного Момчила. Навколо нього стояло кілька аскерів. Інші нишпорили по березі, світячи смолоскипами.

— Ну що? — спитав їх Сафар-бей.

— Не знайшли нікого, ага.

— Підпалюйте колибу!

Смолоскипи полетіли всередину хатини, в хлівець, на дах. Запалахкотів сухий очерет, зашкварчало смолисте дерево. Через кілька хвилин червонястий стовп полум'я шугнув у темне тривожне небо.

Момчил похмуро дивився, як вогонь пожирав колибу, і по його поораному зморшками, закам'янілому обличчю текли скупі сльозинки.

Якуб наблизився до Сафар-бея, вклонився:

— Ага, я завдячую цьому старому життям доньки і своїм життям. Віч урятував нас у розбурханому морі. Коли б не цей болгарин, я не мав би приємності розмовляти сьогодні з тобою, бачити радить серця мої о — люСіу доііьку Адіке.

— Адіке... Яке красиве ім'я, — вставив Сафар-бей, кинувши багатозначиий погляд на дівчину.

— Відпусти його, ara, — благав Якуб. — Це безневинна людина.

— Даремно ти вступаєшся за нього, ефенді! Це гайдук!— відрізав Сафар-бей і дав наказ рушати.

Аскери підвели коней для Якуба і Златки, допомогли сісти в сідла. Незабаром загін зник у нічній темряві, освітлюваній відблисками пожежі.

Коли затих стукіт копит, з боку моря до палаючої колиби наблизився незнайомець. З його одягу стікала вода. Йшов він поволі, уважно вдивляючись у морок, що обступав Момчилове подвір'я чорною стіною. Переконавшися, що турки від'їхали, незнайомець швидко скинув з себе одяг, викрутив його і повісив на куші дроку насупроти вогню, щоб просох, а сам сів на перевернутий неподалеку човен і став грітися. Під вагою тіла човен схитнувся, з-під нього почувся глухий скрик.

Незнайомець схопився і перевернув човна. Там лежав хлопець. Побачивши, що він викритий, хлопець шарпнувся, щоб утекти, але міцна рука схопила його за комір.

— Чекай, ти хто такий? — спитав незнайомець.

— Яцько, — заїкаючись від страху, відповів хлопець. — А... ти хто?

— А-а, Яцько... РуснакI Знаю. А мене звуть Драганом. Розповідай швидше, ради всього святого, де Марійка? Де дід Момчил? Їх убили люди Сафар-бея? О, горе мені! Це ж я навів їх сюди! Це я в усьому винені..

— Ти винен? Як?

— За мною ув'язався якийсь підозрілий балканджій... Мені треба було б повернутися назад або із засідки вбити падлюку. А я злегковажив небезпекою і йшов усе вперед... Сюди... І вів за собою спостерігача. А він направив по моєму сліду негідника Сафар-бея, хай буде прокляте його ім'я! Коли я помітив, що за мною погоня, було вже пізно тікати в гори: я потрапив би їм просто в руки. Тоді я попрямував до моря. Це була моя друга помилка. Хоч я сам заховався так, що мене жоден собака не бачив, — я відплив у море і сидів у воді за скелею, — але, шукаючи мене, аскери знайшли труп одного зрадника, якого за кілька днів перед цим забив твій земляк. Ми кинули його в море, і труп прибило хвилею до берега. Я чув, як лаявся Сафар-бей. "Це робота старого розбійника Момчила! — кричав він. — Я даино підпливав, що його колиба — це гайдуцьке гніздо! Смерть Василева — справа його рук! Гей, аскери, за мною! Смерть гайдукам-гяу-рам!" У мене мов що обірвалося всередині. Я знан, як розправляється Сафар-бей з болгарами, — вирізує цілі сім'ї, спалює живцем, садовить на палі або продац в рабство. І тепер він підступає до найрідніших мені людей — до Марійки і діда Момчила! Що я міг зробити? Чим міг допомогти їм? — Драган замовк і похилив голову. В його чорних очах зблиснула проти вогню сльоза. Переборовши хвилинну

слабість, розповідав далі: — Я поплив до берега, хоч не уявляв, як утримаюся, щоб не кинутися на ворогів, коли вони знущатимуться з Марійки і її дідуся. Та не встиг наблизитись до колиби, як вона запалала... Боже! Що я пережив у ту хвилину! Тільки бажання відомстити Сафар-беєві стримало мене од відчайдушного вчинку — забити одного чи двох ворогів, а потім і собі кинутись у вогонь.

— Даремно впадаєш у розпач, Драгане, — сказав Яцько. — Марійка якраз не була вдома — вона з Звенигорою і Спихальським попливли до Бургаса... А діда Момчила справді турки схопили і разом з Якубом і Златкою повели з собою.

— Як? То Марійка жива? — вигукнув Доаган, схопивши хлопця в обійми.

— Та кажу ж — жива! Арсен от-от має прибути. Ми з дідом Момчилом чекали його ще вчора... А з ним прибуде і Марійка-Хлопець ледве вирвався з рук очманілого від радощів Драгана і з подивом глядів, як той, виблискуючи голим тілом проти малинового світла, що йшло від вогню, раптом затанцював якийсь швидкий бісівський танець.

Арсен з Марійкою прибули на другий день опівдні, коли Драган і Яцько, стомившись від безперервного очікування, обідали в тіні чинари.

— Леле, мале, що тут трапилося! — вигукнула Марійка, вибігши на вершину скелі, звідки виднілося чорне згарище замість колиби.

Вловивши в її голосі жах. Арсен прожогом кинувся й собі нагору і зупинився вражений. Перед його очима відкрилася страшна картина. В затишній улоговині лежала купа головешок, з яких подекуди ще курілися сизуваті димки. Ні Златки, ні Якуба, ні Яцька, ні Момчила!

Прибиті горем, вони мовчки дивились на згарище, неспроможні вимовити й слова.

Раптом збоку пролунали радісні крики. До них мчали, розмахуючи руками, Яцько і Драган.

— Жива! — вигукнув Драган і, не соромлячись чужинців, міцно обняв дівчину. — Жива!

Марійка почервоніла, але не відхилила обличчя від палких поцілунків юнака.

Та перша радість від зустрічі скоро минула. Почувши, що дідуся Момчила забрали люди Сафар-бея, Марійка залилася сльозами. Вона добре знала, що з рук Сафар-бея рідко хто з болгар виривався живий.

Арсен намагався не подавати виду, як він переживає, та різка зморшка між бровами, потемнілі очі й міцно стулені губи, пойняті смагою, свідчили про тяжке горе, що раптом звалилося на нього.

— Коли це трапилося?

— Вчора ввечері, — відповів Яцько. — Я встиг заховатися під човном і чув, як Сафар-бей лаяв дідуся Момчила, а потім наказав його схопити.

— Куди їх погнали?

— Напевно, в Сливен, — підійшов Драган. — Не проходить тижня, щоб він там не повісив кого-небудь або не закатував.

— Тоді й ми підемо в Сливен! — рішуче сказав Арсен.

— Ні, ми підемо в Чернаводу, — заперечив Драган. — У Сливені нас одразу схоплять люди Сафар-бея. А в Чернаводі — воєвода Младен. Він дасть пораду, як визволити Момчила. Він любить старого.

Арсен вражено глянув на Драгана. Воєвода Младен? Та це ж, напевно, батько Златки!.. Але своїх почуттів не виявив нічим, лише спокійно сказав:

— Воєвода Младен! А так. Безперечно, ми повинні негайно вирушити до нього. Він зробить усе, щоб визволити Момчила й Златку. Драгане, ти тут знаєш усі стежки-доріжки — тобі і вести нас. Друзі, не будемо гаяти ні хвилини. В дорогу!

— А пана Спихальського хіба не чекатимемо? — спитав здивований Яцько.

— Спихальського нема. Він або загинув, або знову в неволі, — відповів Арсен. — Наша поїздка була дуже нещаслива, як бачите.

— Тоді рушаймо, — сказав Драган. — До вечора ми мусимо відійти звідси якомога далі...

ЧЕРНАВОДА

На третій день добралися до Гайдуцької криниці. Тут починався гайдуцький край. На перевалі їх зупинили дозорці.

— Хто? — пролунало з кущів.

Всі зупинилися. Драгаи вийшов наперед.

— Драган, другарі.

— Скажи паролу! '

— Бий железото, докато є горещр! — тихо проказав хлопець.

— Так, бия ее до победа! — почулося у відповідь. З кущів вийшли два гайдуки. Один з них був велетень Ганчо. Подали Драганові руки і запитально глянули на його супутників. Драган коротко пояснив, хто вони, і додав:

— Ми поспішаємо до воєводи Младена.

— Щось трапилось?

— Так, дуже важлива справа.

Сивовусий гайдук кивнув своєму товаришеві, довгорукому велетневі, що стояв збоку.

— Ганчо, проведи їх до Петкова.

Ішли мовчки. Вже сутеніло, коли добралися до невеликого гірського села, що причаїлося в глухій ущелині серед лісів. Ганчо щосили загрюкав в одні ворота тупим кінцем списа. Оглядове віконце у брамі відчинилось, і звідти долинув сердитий голос:

— Хто там? Чого треба?

— Відчини, Савчої Це я... хіба не впізнав? — сказав Ганчо і гримнув: — Та не кричи дуже! Розкричався!

Ворота розчинились, і стомлені подорожні зайшли на тісне, вимощене камінними плитами подвір'я. Посередині сірів чималий будинок. Сторож Савчо поволі поколивав до нього і незабаром вийшов з похмурим чолов'ягою, зарослим по самі очі чорною бородою.

— Хто такі? — спитав чолов'яга. — В якій справі? Я кмет Петков.

— Ми хочемо бачити воєводу Младена, — виступив наперед Драган. — У мене важливі вісті для нього. Дайте нам їсти і коней, щоб доїхати до Чернаводи!

— Чекай, чекай, їхати не треба. Воєвода у мене. Ви його зараз побачите.

Господар завів їх до світлиці, великої похмурої кімнати, посередині якої стояв незграбний смерековий стіл. Попід стінами — широкі лави, покриті шкурами і килимами. На стінах — зброя: шаблі, ятагани, луки з сагайдаками, рушниці-яничарки та два боздугани з міцними ремінними шлейками на руків'ях.

На столі, у високому мідному підсвічнику, горіла воскова свічка. Тут же стояли миски зі стравами, чарки і череп'яна сулія з вином.

За столом сидів тільки один чоловік. Драган шанобливо вклонився:

— Здравей, воєводої

Арсен прикипів поглядом до цієї незвичайної людини, про яку так багато розповідав Я куб. Так ось який воєвода! Скоріше середній на зріст, обличчя вродливе, бліде. Густе хвилясте волосся зачесане назад, по ньому іскриться сріблясta паморозь.

Воєвода рвучко схопився з місця, підняв вгору підсвічник.

— Ти, Драгане? Що трапилося? Чому ти тут?

— Біда, воєводо. Сафар-бей спалив колибу Момчила, а самого господаря забрав з собою. Боюсь...

Драган раптом замовк і сумно глянув на Марійку. В дівчини затремтіло підборіддя. Воєвода поспішив загладити промах хлопця.

— Будемо сподіватися на краще. Коли схопили Момчила?

— В суботу.

— Отже, Сафар-бей досі в Сливені, якщо не робить інших безчинств по дорозі. Ну що ж, ми дізнаємося про все і постараємося визволити Момчила.

— Спасибі, воєводо, — прошепотіла Марійка і, знесилена, опустилася на лаву.

— Господарю, — звернувся воєвода до кмета Петкова, — запрошуй другарів до вечері.

Кмет пвдсунув лаву до стола. Всі посідали, почали їсти.

— Ти не з балканджіїв, друже? — перегодя запитав воєвода Арсена. — Я щось не пам'ятаю твого обличчя.

— Я козак, бай Младене... З України, — відповів Арсен. — Ми тікали з турецької неволі разом з Якубом...

— Яким Якубом?

— Вашим другом по медресе Якубом Махмет-агою...

— Що-о? Ти знаєш Якуба Махмет-агу?

— Так, він мій друг.

Воєвода рвучко підвівся з-за столу. Його бліді щоки порожевіли від хвилювання.

— Подумати! Стільки років я не мав звістки про Якуба — і ось на тобі! Виявляється, він живий-здоровий і тікає разом з козаком-руснаком з турецької неволі!.. Дивина!.. Друже, ти мусиш негайно розповісти мені все, що знаєш про Якуба!

— Розповім, бай Младене, — підвівся Арсен, — але тільки наодинці. Я маю для вас ще інші важливі вісти

Воєвода проникливе подивився на козака і раптом зблід. Неймовірна думка вразила його в серце.

— Ти хочеш сказати, що... Стривай! Ми підемо зараз звідси. Петков, проведи нас у свою опочивальню.

Голос воєводи затремтів. Кмет Петков підозріло подивився на незнайомця, обмацуючи поглядом кожну складку одягу, ніби хотів пересвідчитися, чи немає там зброї.

— Бай Младене, але...

— Не думай нічого поганого, Петков. Проведи нас. Кмет провів їх до невеликої кімнати, що служила йому за спальню, засвітив свічку і, підкоряючись твердому поглядові воєводи, з великою неохотою вийшов і причинив за собою двері.

— Ти знаєш щось про мого сина, друже? — спитав воєвода, стискаючи Арсенові руку.

— Ні. Про Ненка ми з Якубом нічого не знаємо.

— Тоді що ж ти маєш мені сказати?

— Златка жива. Ми прибули з нею в Болгарію. Воєвода схопився рукою за серце.

— Златка! Моє дитя! — прошепотів задихаючись. — Де ви її З Якубом залишили?

— І Якуба, і її захопив Сафар-бей.

— Що?

— Разом з Момчилом. Якуб видає її за свою доньку.

— Їй загрожує небезпека?

— Не думаю. Якуб — турок...

— Це правда. Однак мала втіха. Треба негайно щось робити, щоб вирвати її з пазурів Сафар-бея!

— Я теж такої думки, — сказав Арсен.

— Ми зараз їдемо в Чернаводу!

Воєвода Младен не приховував хвилювання. Вийшовши в світлицю, зразу ж наказав кметові готувати коней на всіх.

Опівночі загін вершників прибув у дику й малодоступну ущелину на Чернаводі, де високо над прірвою, на вузькому уступі, чимало років тому гайдуки збудували невеличку, але міцну кам'яницю, обнесену дубовим палісадом і приховану від стороннього ока густим ялинником. Тільки довірені люди знали про це таємне гайдуцьке гніздо, де жив воєвода, де

зберігалися казна загону, зброя і харчові припаси і куди доставляли поранених та хворих, щоб вилікувались та відлежалися в теплі і затишку.

Ця кам'яниця не була фортецею, але іїри погребі могла захистити від несподіваного нападу. І гайдуки упродовж років берегли її від хижого ока султанських вивідачів.

Ніч була тепла, місячна. Безмовні Балкани спокійно спали, оповиті голубими туманами. Тільки десь глибоко внизу, на дні ущелини, глухо вуркотів гомінкий невсипущий потік.

На воєводу чекали. Брама безшумно розчинилася — гайдуки взяли коней і, освітлюючи дорогу ялиновими смолоскипами, підвели до дверей невеликого кам'яного будинку. Коли всі спішились, воєвода сказав:

— Другарі мої, всі ми стомились, а тому справи відкладемо на ранок. Зараз вас одведуть на нічліг... Але я хочу попередити про заведений тут порядок. Як би хто пізно не ліг, зі сходом сонця мусить бути на ногах. Спіть спокійно, вас розбудять... На добраніч, другарії

Вранці до Арсена підійшов гайдук.

— Друже, воєвода чекає на тебе. Іди за мною! У невеликому покої, куди він завів козака, було прохолодно і напівтемне, але воєвода сидів біля столу і щось швидко писав. Привітавшись, Арсен зупинився. Воєвода присипав написане піском, відклав аркуша набік.

— Тепер ми можемо спокійно поговорити про справи, — сказав неголосно, жестом запрошуючи Арсена сідати. — Так трапилося, друже, що ти опинився в самій гущі подій, які хвилюють мене вже кілька місяців. Небезпечних подій.

— Ви маєте щось нове про Златку?

— Про Златку — ні. А про інші справи маю.

Воєвода пильно глянув на козака, ніби хотів проникнути в його найпотаємніші думки.

Тепер, при ранковому освітленні, Арсен помітив і втому, що просвічувала в чорних очах воєводи, і сітку дрібних зморщок попід очима, і сиві скроні. На вигляд йому років п'ятдесят. Одягнутий невибагливе, але зі смаком. Чорний сукняний чепкен ' щільно облягає міцні плечі. За широким шкіряним поясом два пістолі, а при боці — багато оздоблена шабля.

— Дорогий мій друже, — підвівся воєвода, — дозволь познайомити тебе з моєю дружиною Анкою. Вона хоче сама розпитати тебе про нашу доньку. Але прошу: будь небагатослівний. Нас чекають інші важливі справи...

Воєвода відчинив важкі дубові двері, що вели до внутрішніх кімнат, гукнув:

— Анко!

Зразу ж на порозі з'явилася ставна красива жінка у темному одязі. Побачивши її. Арсен мало не скрикнув: так вона була схожа на Лдіке. Тепер немає ніякого сумніву, що Адіке і є дочка воєводи Златка.

— Я не могла дочекатися ранку: хотіла бачити вас, — сказала жінка, простягаючи замість привітання Арсенові руку. — Ви найбажаніший наш гість, бо приносите нам щастя, на яке я вже давно не сподівалася. Прошу, сідайте, дорогий дружеі

— Я теж радий, бо, побачивши вас, переконався, що Златка справді ваша донька...

— Ви впевнені, що вона так схожа на мене?

— Безперечно. Ті ж очі — такі темно-сині, що здаються чорними, ніс, рот, навіть голос — усе ваше, пані Анко... Поки я не бачив вас, у серці в мене інколи зринав сумнів... Тепер він зник,-і я радію разом з вами.

— Радіти рано... Златки нема, і ми не знаємо, що з нею.

— Гадаю, вона жива. І до того часу, поки Сафар-бей не знає, чия вона дочка, їй не загрожує небезпека. Для життя, в усякім разі. А ми тим часом зробимо все, щоб визволити ЇЇ

Воєвода переглянувся з дружиною.

— Ми всю ніч думали про це, — сказав він. — Я вже послав вірних людей у Сливен — завтра чи післязавтра ми матимемо докладні вісті про Златку, якщо вона там. Ми вдячні тобі, друже, за щиру готовність допомогти нам у визволенні нашої дочки, але, думаю, ми не повинні вимагати від тебе участі в цій справі. У тебе своя дорога.

— Так, у мене своя дорога... Але вона так тісно переплелася з дорогою Златки, що тепер їх розведе хіба що сам господь бог! Ось чому я хочу і мушу зустрітися з Сафар-беєм!

Воєвода знову переглянувся з дружиною. Сказано досить прозоро. Без сумніву, козак закоханий у їхню доньку і не приховує цього. Ба, навіть дає зрозуміти, що він має на неї не менші права, ніж батьки. Це не сподобалось Анці. Вона міцно стулила губи, розмірковуючи, як повестися з чужинцем, щоб і не образити і не дати приводу сподіватися на схвалення його почуттів.

Зміна в настрої Анки відразу кинулась у вічі і Арсенові, і воєводі. Козак не надав цьому значення, а воєвода, який, мабуть, був іншої

думки, ніж дружина, постарався згладити натягнутість, що раптом виникла між співрозмовниками.

— Якщо так, справа вирішена: тобі, друже Арсен, доведеться їхати в Сливен.

— Я теж так думаю, — сказав спокійно козак. — Крім мене, ніхто з ваших людей не знає ні Златки, ні Якуба.

— Безперечно... Я радий, що ми дійшли згоди. Треба подумати, як це зробити. Анко, розпорядись, будь ласка, щоб нам подали сюди сніданок!

Дружина воєводи вийшла. Незабаром гайдук уніс на дерев'яній таці хліб, холодну телятину, мед і глек виноградної ракії.

Воєвода наповнив ракією чари і сказав:

— Багато років не було в цій кімнаті дорожчого гостя, ніж ти, друже. Звістка про Златку влила в наші серця нові сили, повернула нас до життя... За твоє здоров'я, дружеі За наш успіх!

— За ваш успіх, воєводо! — з почуттям сказав Арсен. — За гостинну Болгарію!

— Ти маєш уявлення про наш гайдуцький рух? — оживився воєвода Младен. — Ти знаєш про його цілі? Тобі відомо, що ти опинився серед тих, хто поклявся не складати зброї доти, доки болгарська земля стогне під чоботом турецького султана і його сатрапів?

— Так, я знаю про це, — відповів Арсен. — Я кілька разів бував у Болгарії, багато чув про вашу боротьбу і від Якуба... Зараз бачу сам на власні очі.

— Ти співчуваєш нам?

— Ще б пак! Наші народи — брати. У нас спільний ворог. Я не тільки співчуваю вам, я ладен сам пристати до цієї боротьби. До того ж у мене є завдання, не виконавши якого, я не маю права повертатися на Україну...

— Яке? Ми не могли б допомогти тобі? Арсен розповів. Воєвода розвів руками.

— Тільки щасливий випадок допоможе. Туреччина велика, і знайти в ній людину, особливо невільника,так само тяжко, як макове зернятко на піщаному морському березі. Що ж до іншого... то і я чув, що султан готує війну проти Москви і України... Власне, це ще треба перевірити. Завтра чи післязавтра ти підеш у Сливен з моїми людьми, щоб визволити Златку, і там тобі обов'язково доведеться зіткнутися близько з Сафар-беєм і його оточенням. Спробуй перевірити ці відомості. Чому я зупинив свій вибір на тобі, а не на комусь іншому? Тебе ніхто не знає, ти не болгарин, яким турки не довіряють. Ти можеш видати себе за заїжджого купця...

— Якщо турки дізнаються, що я з України, мене схоплять...

— Видаси себе за польського купця. Зараз султан заграє з польським королем, щоб відвернути його від спілкування з Руссю... До того ж ти вільно володієш турецькою мовою. Це сподобається твоїм новим знайомим у Сливені. Вдавай із себе прихильника ісламу або справжнього потурнака — і ти дуже швидко завоюєш їхнє довір'я. Якщо виявиться, що турки готують військовий похід, мч знайдемо можливість попередити Запорожжя і ставку князя Ромодановського. Таким чином ти зможеш якнайкраще прислужитися своїй батьківщині.

Арсен був вражений обізнаністю воєводи Младена в подіях, що відбуваються далеко від його рідних Балкан.

А воєвода, ніби вгадуючи козакові думки, говорив далі:

— Болгарія — маленька країна. Наших власних сил для боротьби з Портою мало. Занадто мало. До того ж ворог посіяв розбрат серед нашого народу: багато болгар стали помахами, потурнаками, по-вашому. Але, на щастя, ми не самотнії З нами і серби, і волохи, і молдавани, по той бік Чорного моря — вірмени, грузини... Греки теж з нами! Араби! Вони тільки чекають слушного часу... Та наша найбільша надія на вас, другарі! На Русь!.. Хай-но засуне пихатий султан голову в пащу північному ведмедеві! То буде початок його кінця і нашого визволення!... Тепер ти розумієш, друже, чому й мене так цікавлять ті чутки.

Воєвода замовк і запитливо глянув в очі козака.

— Розумію, — сказав Арсен. — І згоден усе зробити, що треба!

— Але ти не уявляєш небезпеки, з якою зустрінешся •мм. Я хочу попередити про це...

— Я ніколи не уникав небезпеки.

— То було зовсім інше: в бою, коли поряд друзі, небезпека не здається такою страшною. А тут ти зустрінешся з Сафар-беєм.

— Ну й що?

— Це наш найзапекліший ворог! Фанатичний прихильник ісламу і мужній воїн. Усього два роки він очолює великий загін, а лиха тут накоїв більше, ніж багато хто з турецьких воєвод за двадцять років. Палить села... вбиває всіх, на кого падає підозра у зв'язках з нами, нещадно розправляється з захопленими у полон гайдуками. Ми давно полюємо на нього, але безуспішно. Це хитрий і підступний ворогі Добре володіючи болгарською мовою, він часто сам переодягається в якого-небудь

селюка, ходить по базарах, підслуховує, висліджує необачних балканджіїв, а потім зненацька налітає зі своїми головорізами на оселі і все пускає з димом. Я впевнений, що і про Момчила він щось пронюхав. Мом-чил — мій давній другар, моє око на побережжі, моя надійна рука там... Я завжди знав, скільки і якого війська турки перекинули морем. Через Момчила ми одержували від дубровницьких купців порох, олово і фузеї.. Тепер старого схоплено. Його смерть запишеться теж на рахунок Сафар-бея!.. Цьому негіднику треба... — Воєвода зробив різкий помах рукою, що мав означати одне — зняти голову з плеч.

— Розумію, — кивнув головою Арсен.

— Але основне твоє завдання, Арсене, друже мій дорогий, — визволити Златку... Про це мусиш думати передусім...

— Чекайте!.. У мене е ще одне прохання! — На порозі стояла Анка. Вона ввійшла тихо і, очевидно, чула кінець розмови. — Багато років минуло з того часу, як було викрадено наших дітей. Тепер ми натрапили на слід Златки. А Ненко?.. У мене ще й досі жевріє в серці надія, що я зустріну коли-небудь нашого Ненка... Він живий! Материнське серце чує... Може, вам доведеться, друже, зустрінути кого-небудь, хто пам'ятає негідника Гаміда, розпитайте обережно про ту давню історію. Чого доброго, це наведе нас на слід сина...

Воєвода нахмурився й одійшов до вікна. Анка зупинилась перед Арсеном.

— Я постараюся дізнатися, — тихо сказав козак. — Але минуло стільки років...

— Не думайте, що ми не шукали його! — жінка зблідла. Очі її затуманились. — Младен не жалів ні зусиль, ні грошей... Однак нічого певного ми не дізнались. Гамід ніби у воду впав. А з ним зникли і діти... Одна-єдина звістка дійшла до нас від старої ахчийки з Ямболя. Вона

розповіла, що одного разу в харчевні зупинився молодий чорбаджія з почтом. З ним було двоє дітей, яких чорбаджія наказав ахчийці викупати... Дівчинка сиділа тихо в кутку і злякано, мов зацьковане звірятко, дивилась на чужих людей, а хлопчик плакав, відбивався, відмовлявся від їжі і був дуже брудний. Стара вмовила малого роздягнутись і посадила в ночви, почала купати. Коли турок на хвилину вийшов, вона запитала, як хлопчика звати. "Ненко", — відповів він. Та чорбаджія в цей час повернувся знадвору і наказав замовкнути. Так ахчийка не встигла розпитати малого, хто він і звідки. Однак добре запам'ятала: у хлопчика на правій руці, нижче ліктя, три білі шрами... Такі шрами були у нашого Ненка...

Голос жінки затремтів, вона замовкла. Воєвода обняв її за плечі, втішаючи, і непомітно дав знак Арсенові, щоб залишив їх.

На другий день на перевал Вратник виїхала чимала купецька валка. Змилені коні з натугою тягли важкі криті вози. Візники то підбадьорювали стомлених тварин вйоканням, то періщили батогами.

Попереду валки, відірвавшись кроків на сто, їхало двоє верхівців. То були Арсен і Драган. Але їх годі було впізнати: Арсен переодягнувся в одяг заможного купця-турка, при боці в нього — кинджал і два пістолі, що виграють проти сонця перламутровими руків'ями. Драган одягнутий скромніше, широкі криси капелюха затіняють худе засмагле обличчя; в руці — важкий дубовий кийок.

Кам'яниста дорога круто здіймалася вгору. Обабіч похмурою темною стіною стояли соснові й смерекові ліси. Зелена тиша, напоєна густими пахощами трав і смоли, дихала тривожним спокоєм, примушувала подорожніх уважніше вдивлятися в густі зарості.

— Скоро вже? — спитав Арсен.

— Зараз і перевал, — відповів Драган. — За цим поворотом нас чекатимуть. А залога стражників — трохи далі... Почують стрільбу — прибіжать.

Через кілька хвилин валка досягла вершини перевалу. Тут було просторо. В одному місці дорога розширилась настільки, що утворився чималий майдан, порослий вереском і захаращений дрібним камінням. Ліворуч майдан закінчувався стрімким урвищем, праворуч стояв непролазний ялинник.

— Тут, — сказав Драган і, підвівшись, свиснув. У ту ж мить у лісі затріщали постріли з пістолів і яничарок. Візники зупинили коней, почали квапливо завертати вози назад. Постріли загриміли знову. Над головами просвистіли кулі. Кинувши напризволяще валку, Арсен і Драган ударили під боки коней, погнали вперед, волаючи:

— На допомогу! На допомогу! Розбій! Здалеку долинуло бемкання дзвонів. Драган зарепетував ще дужче:

— Сюди! На допомогуі Грабують!

Стрілянина вщухла. Вози розвернулись, і візники погнали коней униз. На дорозі лишилося десятків два озброєних нападників, що вискочили з лісу. Кілька з них були погналися за Арсеном і Драганом, але, побачивши кінний загін стражників, які зі свистом і криками, зі списами наперевага зненацька виринули з-за червонястої скелі, повернули назад і приєдналися до своїх товаришів.

— Що тут скоїлося, гнів аллаха на ваші голови! — гаркнув, зупиняючись перед утікачами, огрядний підстаркуватий хала-вуз ' з окладистою сивою бородою.

Арсен скочив з коня, вклонився, ударив руками об поли каптана:

— Розбійники! О аллах! Доганяйте негідників! Вони забрали всі мої вози з товарами! О вай, вайї Що я тепер робитиму, нещасний?.. Прошу вас — доганяйте! Я щедро заплачуі..

Однак стражники не рушили з місця. Халавуз приклав руку козирком до лоба і поглянув на дорогу, де вдалині виднілись гайдуки.

— Їх багато?

— А Хто зна, — втрутився в розмову Драган. — Може, двадцять, а може, й п'ятдесят... Як стрельнули, як крикнули, то я мало не вмер з переляку! Налетіли з лісу, мов шайтани, завернули коней — погнали назад... Нам пощастило втекти, а трьох наших супутників кинули вниз, у прірву... Ви не чули крику?

— Йок, йок, — похитав головою халавуз. — Ні, ні! Стражники похмуро слухали, з острахом поглядаючи на глибочезну долину, а Драган усе згущував фарби.

— Як же це ви могли не чути? Мені той крик і досі у вухах стоїтьі Я-як схоплять бідного, я-як кинуть!.. Летить і кричитьі.. Драган почав перегравати, і Арсен різко обірвав його мову.

— Замовкни, зевзеку!— гримнув він і звернувся до стражників. — Чого ж ви стоїте? Доганяйте волоцюг! Заверніть мої вози! Покарайте вбивць!.. О вай, вай!

Відчай його був такий щирий і глибокий, що халавуз заходився втішати, однак не виявляв наміру доганяти гайдуків.

— Заспокойся, ефенді. Я співчуваю твоєму горю, хай аллах усемилостивий допоможе тобі!.. Але ж не треба втрачати глузду! Тримайся мужньо! Адже сказано: гроші втратив — нічого не втратив...

— Не говоріть так багато — доганяйте! — вигукнув мнимий "купець".

— Хіба тепер доженеш? — заперечив халавуз, розгладжуючи пишну бороду. — А хоч би й наздогнали, то що ми вдесятьох зробимо проти такої зграї? І нас переб'ють, і вам перепаде! Краще ми проведемо тебе до Сливена... Подалі від лиха.

— Більшого лиха не буде, як трапилось! Все моє майно загинуло! А мій добрий старий батько потрапив у полон.

— Ніхто не просив тебе їхати через Вратник, добродію, — огризнувся халавуз. — Є інші перевали через Планину — Шипкинський. Троянський... А тебе понесло сюди, прямо в пащу гайдукам!.. Чи гадаєш, ми заради твоїх возів поліземо під кулі?

— То для чого ж ви тут поставлені, шайтан би вас побрав? Стражники обурено загомоніли.

— Це не твоя справа, гяуре! Дякуй аллаху, що живий зостався! — Я не гяур! Я правовірний!

— Тим краще. Аллах допоможе тобі набути нове багатство.

"Купець" похилив голову, а потім безнадійно махнув рукою, вдаючи, ніби тепер йому все одно.

— Гаразд. Проведіть мене до Сливена. Звідти я вже якось доберуся до Загори...

Надвечір "купець" у супроводі двох стражників прибув у Сливен, невелике містечко в південних передгір'ях Серединної Планини. Одержавши бакшиш, стражники повернули назад, а Арсен і Драган кривими вуличками пройшли до базарного майдану, поминули конак і завернули в хан, заїжджий двір, де можна було попоїсти і переночувати.

Господар хану, старий, але рухливий Абді-ага, добре розбирався в людях і відразу, по одягу, оцінив нового постояльця:

— Весь мій дім до твоїх послуг, ага...

— Асан, — підказав Арсен, переінакшивши своє ім'я на турецький лад.

— Прекрасно... Отже, я до твоїх послуг, Асан-ага, — вклонився господар. — Чого зволиш?

— Кімнату для мене і мого провідника. Вечерю на двох. І спокій. Хочу відпочити після всього, що я пережив на Вратнику...

— Ти хочеш сказати, що на перевалі на тебе напали розбійники?

— Так. Вони захопили мого батька і забрали все майно, яке я віз із самого Каменіче.

— Аллах екбер, яка втрата!

— І що найгірше — я міг би повернути мої вози, коли б не боягузтво стражників, які побоялись погнатися за гайдуками. Полохливі ішаки! Я пожаліюсь бейлер-бею на них, будьте певнії

— О-о, ага — сміліва людина, якщо справді зважиться на таке!

— Ти думаєш, це небезпечно?

— Для нас — так. Але ж ти чужоземець. До речі, я хотів би дати раду, якщо мені буде дозволено...

— Будь ласка.

— Тобі не треба їхати до бейлер-бея. Як мені відомо, сливенський каймакам Каладжі-бей і бюлюк-баша Сафар-бей мають надзвичайні повноваження вершити всі діла в окрузі. Зверни́ся до них!

— Це порада варта уваги. Дякую, Абді-ага.

— Нема за що. І вибачай, я мушу йти: хочу розповісти сусідові про таку важливу новину. Він споряджає караван у Сучаву, тож має знати, що Вратник небезпечний... А ви відпочивайте. Все буде до ваших послуг.

Коли Арсен і Драган залишились нарешті в кімнаті самі, козак з усмішкою сказав:

— На завтра ми будемо найвідомішими людьми в Сливені: про це подбає наш господар. Новина облетить містечко мов блискавка. І не я буду, якщо це не допоможе нам зустрітися з Сафар-беєм.

— Яз нетерпінням чекаю цієї хвилини. Коли б не запізнитись... Як ти думаєш. — де зараз Момчил, Златка і Якуб?

— Не будемо гадати, а сядемо краще до тушкованої баранини, з якою, чую нюхом, слуга стоїть у нас під дверима.

САФАР-БЕЙ

Після сніданку Арсен поголився перед невеличким тьмяним дзеркалом і почав одягатися. Дорогий одяг, роздобутий людьми воєводи Младена, був тіснуватий на нього, зате добре підкреслював стрункість постаті і тугі м'язи плечей.

— Ну й "купець"! — усміхнувся Драган. — Справжній тобі Самсон! Не звик я бачити торгашів з поставою воїна.

— Тс-с-сІ— підморгнув Арсен, підкидаючи на долоні туго набитий грішми гаманець. — Ось доказ того, що я купець. Спасибі воєводі, не поскупився!.. Ну, а на випадок чого треба мати при собі і шмат гострого заліза. Признатись, я до нього звик більше, ніж до золота. — Він пристебнув до потайного пояса невеличкий кривий ятаган у м'якому сап'яновому чохлі, що заховався у широких брижах шароварів.

Почувся скрип східців, і до кімнати зайшов господар хану, вклонився:

— Мир вам, правовірнії Я радий бачити вас у доброму здоров'ї.

— Спасибі, ага, — відповів Арсен. — Мені доводилося бувати в багатьох ханах, але такої гостинності, як у тебе, не зустрічав ніде. Відтепер усі мої друзі і я будемо зупинятися тільки тут!

— Ти будеш ще вищої думки про твого покірного слугу, ефенді, коли дізнаєшся, що я приніс радісну звістку, — розплився в усмішці старий турок і вклонився знову.

— Що? Схопили тих розбійників? Повернули мої багатства?

— На жаль, ні. Але тебе запросив до себе каймакам Каладжі-бей. Він бажає з перших уст почути про напад гайдуків на купецьку валку.

— І всього? — Арсен зобразив на лиці розчарування, хоча був дуже радий такому повороту подій.

— Хіба цього мало? — здивувався турок. — Не кожного чужоземного купця, хай навіть правовірного, наш каймакам удостоює такої високої честі!.. Але скажу тобі, не в цьому сила. Мені стало відомо, що там буде і Сафар-бей, гроза гяурів, славний захисник ісламу!..

— Він може допомогти мені в моїй біді?

— Ну, безперечно! Зараз уся військова влада в околії в його руках. Досить одного його слова, щоб на пошуки твоєї валки вирушила сотня аскерів... А це що-небудь важить!

— Тоді я й справді дуже тобі вдячний, Абді-ага, за таку звістку. Я постараюся скористатися з твоєї поради.

— Бажаю успіху. Не забудь, що то я доклав зусиль, аби Калад-жі-бей якнайскоріше дізнався про твоє нещастя і зацікавився ним.

— Я не забуду цього, Абді-ага. Якщо тільки мені повернуть мою валку, ти дістанеш штуку найліпшого гданського сукна на жупан і шаровари...

— Наперед дякую за ласку. І прошу, поспішай: паша чекає.

Абді-ага вийшов.

Арсен уважно поглянув на Драгана:

— Здається, усе складається якнайкраще. Треба йти. На майдані, перед конаком, товпилися, стиха перемовляючись, військові та цивільні урядовці. А далі стояли похмурі, чимось стривожені міщани, їх було так багато, що, здавалося, сюди висипали всі мешканці міста.

Коли Арсен і Драган підійшли до дверей конака, дорогу їм перегородили аскери:

— Пускати не велено!

— Але ж мене запросив паша Каладжі-бей, — здивувався Звенигора. — Як же так?

— Ваше ім'я?

— Купець Асан-ага.

— Зараз, — і аскер зник за дверима.

Дуже скоро він повернувся зі слугою, який запросив "купця" йти за ним. Драган зостався на майдані.

Дерев'яними рипучими сходами Арсен піднявся на другий поверх і слідом за слугою зайшов у чималу залу, де невеличкими групками стояло десятків два ошатно вбраних людей.

Слуга низько вклонився і голосно проказав:

— Купець із Ляхистану! '

Арсен ступив кілька кроків наперед і теж вклонився:

— Хай буде мир домові цьому! Я вітаю тебе, найясніший господарю Каладжі-бей! Спасибі, що дозволив ступити перед твої очі й усолодити свій слух твоїми мудрими словами!

Всі присутні одразу замовкли і втупились у злощасного купця, про якого вчора й сьогодні тільки й говорилося в місті.

Паша Каладжі-бей, каймакам сливенської округи, невисокий носатий товстун, попри свою огрядність, швидко пройшов на середину зали і зупинився перед Звенигорою. На відміну від гостей, він був одягнутий по-домашньому: в чорний шовковий халат, підперезаний тонким шовковим поясом з барвистими китицями на кінцях. Його сиві кострубаті брови від подиву поповзли вгору: він не сподівався, що якийсь там купчик з далекої, варварської країни зуміє так тонко улестити йому. А

лестощі у вищих колах Османської імперії вважалися ознакою хорошого тону і ні в кого не викликали осуду й огиди. Від задоволення булькаті брунатні очі паші заблищали. Він сказав:

— Я радий вітати в своєму домі купця з дружнього нам Ляхистану! Ми чули, що нашого друга спіткало нещастя: все його майно захопили розбійники. Я і мої друзі щиро співчуваємо тобі... е-е-е... вельмишановний... е-е-е...

— Асан-ага, — підказав "купець".

Паша кивнув головою і заговорив знову:

— Я докладу всіх зусиль, щоб покарати розбійників...

— І повернути мені моє майно, — вставив Арсен. Але паша вдав, що недочув цих слів.

— Я запросив тебе, ага, щоб дізнатися про обставини нападу... Може, це наведе нащих славних захисників падишаха, непереможних воїнів володаря трьох суходолів, на слід мерзенних грабіжників.

Арсен став почувати себе невимушене. Все йде добре. Легкий дрож, що пройняв його перед вступом до зали, зник. Появилась упевненість, що все закінчиться успішно.

— Дякую за співчуття, ефенді. Справді, я був дуже зажурений тим, що трапилося. Але, на щастя, більша частина мого багатства була при мені у вигляді коштовностей, і я зміг урятувати його.

— О! — вихопилось у Каладжі-бея.

— А тому дозволь, мій найсолодший господарю, засвідчити тобі свою повагу скромним подарунком... — і "купець" вийняв із кишені золотий перстень з коштовним камінцем.

По залі прокотився стриманий гомін. Присутні витягували шиї, щоб роздивитися і на подарунок, і на незвичайного купця.

Від пильного Арсенового погляду не приховалось, як пожадливо блиснули очі паші. Він із задоволенням прийняв перстень, насунув його на палець, деякий час милувався самоцвітом, підставляючи його під сонячні промені, а потім узяв "купця" під руку.

— Дякую, мій друже! Дозволь познайомити тебе з моїми гістьми. Це найкращі люди нашого міста, а також відважні воїни сонцеликого падишаха, хай продовжить аллах його літа!

Він ішов уздовж ряду гостей і називав їхні прізвища. Нарешті Арсен почув ім'я, що не виходило у нього з голови:

— Сафар-бейі Бюлюк-баша сливенської залоги! Перед ним стояв молодий, красивий ага. Він був середній на зріст, худорлявий, але широкий у плечах. Видно, мав неабияку силу і спритність. На блідому обличчі, що скоріше пасувало б ченцеві, а не воїнові, чорніли допитливі очі.

— Ти знаєш мене? — спитав Сафар-бей, завваживши, як оживився, почувши його ім'я, цей чужоземний купець.

— Ще б пак! — Арсен внутрішньо зібрався, відчуваючи небезпеку. — Хто ж не чув про подвиги доблесного воїна Сафар-бея! Ще на тому боці Балкан мені розповідали про твої перемоги над гайдуками, що, мов сарана, вкрили цей край. Чув я і про клятву Сафар-бея винищити до ноги повстанців воєводи Младена.

— Собаки Младена!— вигукнув Сафар-бей, і очі його зловісно блиснули.

— І всіх, хто підтримуватиме їх, — підхопив Арсен. — Тож можеш уявити, як я зрадів, почувши таке славетне ім'я!

— Дякую, — стримано сказав бюлюк-баша, більше нічим не проявляючи своїх почуттів і ніяк не реагуючи на лестощі.

— Коли я почув твоє ім'я, то подумав: сам аллах посилає мені цього відважного воїна! Якщо він захоче, то зуміє знайти і покарати злочинців, які пограбували мене.

— Можеш бути певен, Асан-ага, — встряв у розмову Каладжі-бей, — що вони не вислизнуть із рук Сафар-бея!

— Тоді я наперед дякую йому за майбутнє визволення мого батька, якого гайдуки поранили і взяли в полон.

— Твій батько потрапив до рук тих злочинців?

— Так. І тому я вирішив бути тут доти, поки не визволю його або не дізнаюся про його долю. А тобі, високошановний Сафар-бею, дозволь на знак моєї щирої приязні і поваги подарувати одну дрібничку... Золотий медальйон... У Ляхистані польські лицарі, коли йдуть у похід, зберігають у таких медальйонах пасма волосся своїх коханок...

Арсен підняв тонкий золотий ланцюжок, і медальйончик захитався, мов маятник, виблискуючи коштовними самоцвітами.

У Сафар-бея блиснули зуби, обличчя ледь зарожевілось. Видно, золото подіяло і на цього суворого воїна. Однак він стримано промовив:

— Дякую. Подарунок зобов'язує відплатити дарителеві добром. У мене немає нічого, крім зброї та рук, які її тримають. Клянусь аллахом, — найкращий подарунок для нас усіх — це винищення гайдуків. Отож я не складу зброї до того часу, поки хоч один болгарський розбійник дихатиме цілющим повітрям Балканських гір! Я відплачу їм сповна за твої втрати і за твого батька, чужинцю! Ти задоволений?

"Одержимий! — подумав Арсен. — Недаремно воєвода Младен бажає його смерті. Це й справді небезпечний ворог".

А вголос сказав:

— Задоволений, Сафар-бею! Розбійники — найлютіші вороги мирних купців, що приносять країні процвітання і добробут.

В цей час через відчинене вікно з майдану долинув якийсь тривожний гул. Усі почали прислухатися. Каладжі-бей проникливе глянув на Сафар-бея і сказав:

— Панове, наш добрий друг Сафар-бей хоче показати нам наслідки свого першого великого в цьому році походу на невірних, тобто на розбійників-гайдуків. Прошу вас усіх на майдані А тебе, Асан-ага, теж ласкаво прошу з нами. Зараз ти матимеш змогу пересвідчитися, що розбій на дорогах влада сонцеликого падишаха викорінює так само успішно, як і завойовує довір'я чужоземних купців своїм ласкавим до них ставленням.

Вийшовши з будинку, Арсен помітив, що, поки він був на прийомі у паші, па майдані сталися зміни.

Замість поодиноких, розрізнених куп аскерів і міщан стояв великий чотирикутник, внутрішній бік якого становили аскери, а зовнішній — мешканці міста. Всередині чотирикутника метушилося кілька людей, щось ладнаючи.

Паша Каладжі-бей із знатними міщанами й військовими старшинами піднявся на дерев'яний поміст, оточений вартою, взяв Ар-сена під руку, довірливо шепнув:

— Зараз ми потішимо тебе прекрасним видовищем!

Він кивнув головою чорбаджії, що порядкував на майдані. Той помчав виконувати розпорядження, відоме йому, напевне, заздалегідь.

Серед натовпу зростала тривога, поволі спадав людський гул і гамір, перестали колихатись похмурі строкаті ряди аскерів. Загриміли барабани. Пролунав протяжний, надривний звук зурни. Воїни виструнчились. Почулась уривчаста команда — і в прохід у рядах вийшов велетень у чорному одязі і в такому ж чорному ковпаці, що закривав обличчя. Крізь прорізи для очей блищали очі. В правій руці велетень ніс, мов іграшку, важку широколезу сокиру.

Кат!

Арсен здригнувся. Передчуття справдилися: тепер ясно, на яке видовище запросив його паша.

Кат повагом пройшов у середину квадрата, утвореного рядами воїнів, вклонився паші й старшинам і рвучко стягнув покривало із свіжообтесаної колоди. Ввігнав у дерево сокиру, відступив на крок і застиг, мов статуя, схрестивши на грудях жилаві волохаті руки.

В ту ж мить почувся тупіт кінських копит, гуркіт коліс — і на майдан в'їхала велика гарба, в якій стояло п'ять зв'язаних простоволосих чоловіків. Коли гарба наблизилася, Арсен мало не скрикнув з несподіванки: серед приречених до страти він упізнав Момчила. Старий стояв попереду. Легенький вітерець ворушив його довгу сиву чуприну. В погляді не було страху, лише вгадувалася прихована туга.

"Що робити? Що робити? — гарячкове запрацювала думка. — Як врятувати старого? Просити пашу? Сафар-бея? Але чим пояснити таке прохання? Воно може накликати важку підозру на нього. А де Златка? Що з нею? З Якубом? Невже і вони тут, серед глядачів цього жахливого видовища?"

Смертників стяглії з гарби, поставили вряд, обличчям до помосту.

Наступила зловісна тиша. З гір війнуло вітром. Залопотіли знамена. Майдан завмер.

Каладжі-бей знову махнув рукою. З-посеред його почту на край помосту вийшов високий худий казі-ясахчі ' у білій чалмі з сувоєм паперу в руці і гучним голосом почав читати. Товмач зразу ж, слово в слово, перекладав на болгарську мову.

"Указ околійного каймакама високоповажного паші Каладжі-бея. Іменем нашого найяснішого падишаха Магомета Четвертого я, сливенський управитель, наказую всім підданим падишаха вишукувати і винищувати зрадників і розбійників-гайдуків, їхні родини висилати у дальні вілайєти а майно і землі передавати у власність Османської держави.

Усіх, хто знає що-небудь про гайдуків і не оповістить місцеву владу, заарештовувати, а їхні будинки спалювати.

Тим же, хто підтримує зв'язок з розбійниками, допомагає їжею, зброєю чи просто співчуває їм, нещадно бити батогами, а найбільш упертих і злісних — страчувати.

Загони яничарів і спагіїв доблесного бюлюк-баші Сафар-бея, на якого покладено обов'язок винищувати розбійників і підтримувати мир і спокій в околії, схопили кілька десятків злочинців. Усіх б:!то батогами, а п'ятьох з них, а саме: Момчила Крайчева, Івана Ненкова, Герасима Букова, Райка

Драгоманова і Луку Дуба наказую стратити привселюдно як ворогів падишаха. Хай кожен бачить, яка доля чекає тих, хто підніме руку на освячену аллахом владу Османів!"

Останні слова товмача потонули у гуркоті барабанів, завиванні зурн і ріжків, до яких приєдналися вигуки воїнів: "Алла, алла!"

У Арсена по спині пробіг дрож. Він боявся, що Драган зважиться на якийсь відчайдушний крок, щоб урятувати старого, і загине сам. Він шукав його поглядом, щоб застерегти від необдуманого вчинку, але Драгана ніде не було. Та хіба знайдеш його в такому натовпі?

Галас поволі почав стихати. Кат підняв сокиру, пальцем лівої руки попробував, чи добре відточене лезо. Не можна було гаяти ні хвилини. Арсен нахилився до управителевого вуха, зашепотів:

— Шановний Каладжі-бею, даю сто курушів, якщо відкладете страту отого старого болгарина, що стоїть попереду... П'ятсот курушів, якщо помилуєте його і віддасте мені...

Здивований паша витріщив очі. В них промайнув переляк:

— Що це все означає, мій дорогий гостю?

— Я подвоюю ціну... Ви нічим не ризикуєте. За голову старого — тисячу курушів! Неймовірна плата!.. Я впевнений, що цей дідуган, з огляду на старість, не завдасть вам ніякої шкоди, а я за нього зможу виміняти у гайдуків свого батька... Прошу вас, ефендії

Галас на майдані майже затих. Кат утупився поглядом у пашу, чекаючи наказу розпочати свою криваву справу.

Арсен розумів, на яку небезпеку наражає себе, якщо паша запідозрить у ньому гайдуцького вивідача і накаже схопити.

Що ж відповість Каладжі-бей? Чому він мовчить? Ось уже зовсім стих майдан. Усі напружено чекають, що буде далі.

Арсен відчув, як у нього тремтять від напруження руки. Під серцем прокотився неприємний холодок. Невже все пропало?

Ось Каладжі-бей повертається до Сафар-бея і щось довго шепоче йому на вухо. На холодному, непроникному обличчі бюлюк-баші з'являється подив. Однак ненадовго. Бюлюк-баша ствердно киває головою і, оглянувшись, довго і пильно дивиться на "купця", ніби хоче проникнути в його потаємні думки.

Тепер усеї Не може бути сумніву: наказано схопити його. Лишається одно — вбити Сафар-бея і пашуі

Та тут до слуху долітають слова паші:

— Реджеп, страта Момчила Крайчева відкладається... з огляду на його старість... Передай це катові і скажи, хай починаєі

Молодший ага Реджеп, притримуючи рукою шаблю, побіг виконувати наказ. У Арсена відлягло від серця. До щік почала припливати кров. Здається, його несподіване прохання не викликало у турків підозри.

Почалася страта. Щоб заглушити крики жертв і міщан. Сафари бей наказав безперервно бити в барабани, їхнє тривожно-надсадне дудніння заповнило все місто. Арсен зціпив зуби. Йому доводилося бачити немало смертей, але то все було в бою, коли люди охоплені шалом і жадобою перемоги. Тут же відбувалося вбивство зв'язаних і, можливо, ні в чому неповинних балканджіїв.

Коли останню жертву тягли до колоди, Каладжі-бей поверх нувся до Арсена, підморгнув брунатним оком.

— Бридко, але корисно! Чи не так?.. Пролита кров остудить занадто гарячі голови!

— А може, ще більше розпалить?

— Не думаю. А втім, побачимо. В усякім разі, сьогоднішня страта — добра наука для непокірних болгар! Так буде з кожним, хто насмілиться підняти руку на могутність Порти!

Востаннє упала катова сокира. По майдану пронеслося тихе зітхання. Замовкли барабани. Обірвали свій тривожний спів зурни.

Каладжі-бей обернувся до почту. Всі розступилися. Паша глянув на Звенигору:

— Я буду радий бачити тебе, Асан-ага, у себе за обідом. До побачення!

— До побачення, ефенді, — вклонився Арсен, радіючи, що одну дуже важливу битву виграв. Це вселяло надію, що врешті-решт він зустріне Златку і вирве її з рук Сафар-бея.

Люди розходилися мовчки. Під зверхнім, удаваним спокоєм вирувала буря. Насуплені брови і стиснуті кулаки, сухий блиск очей і погляди, сповнені лютої ненависті й гніву до гнобителів, свідчили, що страта чотирьох юнаків не злякала болгар, а роздмухала в їхніх серцях ще більшу жадобу помсти над ненависним ворогом.

— Ми запам'ятаємо цей день, хай буде він проклятийі— долетіли до Арсенового слуху слова, кинуті молодим високим балкан-джієм.

— Відплатимо око за око! — додав його супутник.

— Скрутимо собаці Сафар-беєві голову! — прошипів третій, оглянувшись назад, де стояли яничари. Побачивши незнайомця, штовхнув товаришів, і вони шмигнули в якийсь глухий провулок.

Арсен ішов не поспішаючи. Не хотілося тіснитися в натовпі, ковтати пилюку, збиту сотнями ніг. А тому вибирав безлюдніші вулиці, запам'ятовуючи шлях, по якому доведеться, може, ще не раз ходити, приглядався до кам'яних, дерев'яних і глиняних будівель, що ховалися за високими тинами.

Він був задоволений початком свого перебування у Сливені. Завів знайомство з міськими верховодами, визволив од смерті Момчила. І хоча нічого не дізнався про Златку і Якуба, заради яких, власне, й опинився тут, однак не втрачав надії, що і в цьому йому пощастить. На чому грунтувалась його упевненість, він і сам не зміг би пояснити. Просто підказувало якесь внутрішнє почуття.

Несподівано на плече йому лягла чиясь важка рука. Арсен здригнувся і повернув голову.

— Сафар-бей? — він не зміг приховати подиву. — От не чекав!

— Ти дивуєшся, чужинцю? А я шукав тебе. Хочу ближче познайомитися. Зайдімо до мене!

Сафар-бей узяв Арсена під руку. Позаду, кроків за десять, ішло кілька яничарів. "Особиста варта Сафар-бея... Гм, здається, я передчасно радів, — подумав козак. — Схоже на те, що мене просто схопили. Що ж, треба йти... І сподіватися на краще".

За рогом Сафар-бей звернув у вуличку, що поволі піднімалася вгору. Незабаром вони опинилися перед воротьми невеликої, але міцної фортеці, чи швидше — яничарської казарми-бюлгока.

Вартові відсалютували своєму начальникові і пропустили їх усередину.

Двір фортеці було розділено навпіл камінною стіною. На лівій половині перед присадкуватими будинками з пласкими черепичними покрівлями сновигали сонні яничари. До другої половини вели ще одні ворота, біля яких теж стояв вартовий. Сафар-бей попростував до нього. Вартовий хутко відчинив хвіртку, відступив крок убік.

— Прошу до мого дому, — сказав Сафар-бси, пропускаючи гостя вперед. — Тимчасового, звичайно... Ми, воїни, не встигаємо обжитись, як уже трублять похід... Правда, у вас, купців, те ж саме: рідко буваєте дома, все кочуєте по світу...

Арсен мовчки поминув хвіртку і опинився в невеликому і досить занедбаному саду, затиснутому між кам'яними стінами. Швидким поглядом окинув усе навкруги. В кінці саду виднівся чималий будинок з високим ганком. До нього вела широка доріжка з кам'яними лавами по боках. У давно не розчищуваних заростях цвіли здичавілі троянди, магнолії, витьохкували і виспівували пташки. У затінку, на одній з лав, сиділо двоє.

— О, та тут справжній рай! — вигукнув Арсен, милуючись затишним куточком. — Для повного щастя бракує тільки гарненької дружини... Ба-ба-ба! Беру свої слова назад! Для повного щастя тут, здається, є все! — І кивнув на далеку лаву, де сиділо двоє: сивий чоловік у чорному одязі і тендітна дівчина, що, помітивши незнайомця, опустила на обличчя темний серпанок.

Сафар-бей задоволене усміхнувся. Йому сподобалися слова гостя.

— А ти непоганий співрозмовник, Асан-ага, — похвалив він купця.

Почувши голоси і шум кроків, чоловік повернув голову. То був Якуб. В очах старого меддаха промайнув переляк. Дівчина теж якось напружилася, мов хотіла зірватися на ноги й тікати. Навіть крізь серпанок Арсен відразу впізнав Златку, побачив, як розширились її очі, а руки затремтіли і почали перебирати складки одягу.

До всього був він готовий, тільки не до такої зустрічі. Ось де чигала на нього справжня небезпека! Досить одного необережного слова Якуба чи Златки — і все пропало!

Сафар-бей, ніби відчувши щось, насторожився. Його обличчя враз скам'яніло, а очі підозріло примружились. На якусь хвилину запанувала напружена мовчанка. Арсен розумів, що вона могла от-от скінчитися його провалом. Випереджуючи Якуба, щоб той не сказав чого невпопад, промовив:

— Дорогий Сафар-бею, бачу, на цей раз я помилився... Б'юсь об заклад, це твої родичі — батько й сестричка!

— Ти знову помиляєшся, Асан-ага, — похмуро відповів Сафар-бей. — У мене родичів нема. Тобто я їх не знаю... Ці люди — мої добрі друзі...

— Я буду радий познайомитися з твоїми добрими друзями...

— Перед тобою теж купець, — показав Сафар-бей на Якуба.

— Справді? Дуже приємно, що дедалі більше турків починають цікавитися торгівлею. Раніше вони нехтували цим заняттям, як і іншими ремеслами. Вважали, що на світі є одна річ, заради якої варто жити, — війна...

— Турки — природжені воїни, — не без пихи сказав Сафар-бей, кинувши виразний погляд на дівчину. — Але тепер багато хто починає дивитися на життя інакше. Раніше переможні походи наших загонів

сповнювали казну й кишені воїнів золотом і кош— товностями. Та це, на жаль, минуло. Війни уже дають менше, ніж потрібно для прожиття. От і доводиться нашим людям братися за торгівлю та ремесла...

— Я думаю, вони не шкодують, що взялися за цю справу, — Арсен проникливе глянув на Якуба, запрошуючи взяти участь у розмові.

— О ні, — усміхнувся Якуб. — Ми ризикуємо тільки своїм багатством, а воїни — життям... До того ж ми завжди маємо якийсь прибуток, а на війні зиск один — пан або пропав! Смерть або каліцтвої

— І купці терплять збитки, — заперечив Сафар-бей. — Ви, Якуб-ага, на морі, а наш новий друг, Асан-ага, — в дорозі, від розбійників.

— Трапляється, — погодився Якуб, що вже здогадався, в якій ролі виступає Звенигора, і взяв себе в руки. — Та все ж я схиляюся до думки, що коли б наш уряд підтримував своїх купців і ремісників, а не віддавав торгівлю на відкуп грекам, вірменам, арабам чи слов'янам, то тільки б виграв од цього. Я багато походив по світу і бачив: війна приносить спустошення не тільки переможеним, а й переможцям. Тисячі юнаків складають свої голови на полі бою. По всіх вілайєтах тоді стоїть плач і стогін. Замість золота, тканин чи табунів худоби в житла приходить горе...

— Дорогий мій Якубе, ви не переконаєте мене обміняти мою шаблю на купецький гаман, — заперечливо похитав головою Сафар-бей, підходячи до ганку. — Я залишусь воїном!

— Ну що ж, кожному своє!

Вони зайшли до будинку. Чимала кімната була обставлена досить скромно: проста дерев'яна шафа, кілька невеликих килимів на стінах і підлозі, три чи чотири подушки для сидіння. Лише зброя — шаблі,

пістолі, луки, сагайдаки — була дорога, оздоблена перламутром, самоцвітами і турецькими та арабськими написами.

Златка зразу ж пурхнула до іншої кімнати. Бюлюк-баша запросив гостя і Якуба сідати і, вибачившись, вийшов.

Арсен міцно потис руку Я кубові.

— Тут зайвих очей і ушей немає? — спитав тихо.

— Немає, — пошепки відповів Якуб. — Я радий тебе бачити, Арсене! Але що це все означає?

— Я був у воєводи Младена, бачив його дружину Анку... Златка дуже схожа на матір! Безперечно, вона дочка Младена й Анкиї Ми повинні вирвати її з рук Сафар-бея!

— Це не так просто. Він тримає нас під вартою, як в'язнів, хоч намагається скрасити наше перебування тут чудовою кухнею і багатим вбранням для Златки. Він закохався в неї.

— О! А вона?

— Не хвилюйся, — усміхнувся Якуб. — Вона байдужа до нього... Він це бачить, однак знає й інше: у нас дівчину ніколи не питають, аби лиш батьки погодились — продадуть, мов кота в мішкуі Але Сафар-бей і не викликає в неї огиди. Молодий, красивий... Дарує гарні речі. Бачив, як вона одягнута? Це все від нього.

Десь грюкнули двері. Якуб перевів розмову на інше:

— Прянощів тут не купиш поцінно. По них треба їхати до Стамбула... Туди з'їжджаються купці з усього світу!

В кімнату, пропускаючи поперед себе аскера, який ніс на широкій таці круглі полумиски з їжею, зайшов Сафар-бей.

— Перш ніж говорити про справи, треба підкріпити тіло, — сказав він весело, вдаючи гостинного господаря.

Аскер поставив тацю на невисокий круглий столик і вийшов.

— Якуб-ага, попроси Адіке, щоб послугувала нам при обіді, — додав Сафар-бей.

Коли Якуб зачинив за собою двері, бюлюк-баша сів супроти "купця" на м'який міндер і сказав:

— Дорогий мій гостю, ти, певно, догадався, що я запросив тебе не тільки для того, щоб пригостити смаженою бараниною зі східними прянощами...

Арсен запитливо глянув на господаря і внутрішньо напружився. Куди той верне?

— Сьогодні ти просив нашого пашу Каладжі-бея подарувати життя старому гайдукові Момчилу Крайчеву. Дозволь дізнатися...

Сафар-бей замовк і проникливе глянув на Арсена. Той витримав погляд, хоча розумів, що зараз бюлюк-баша може запитати, звідки він, чужинець, знає гайдука і чому заступився за нього. Невже Каладжі-бей не передав його пояснення? Доведеться повторити те, що сказав паші на майдані. А якщо Сафар-бей не повірить?.. Ну що ж, тоді залишається одно: прикінчити його тут же, не ждучи слушного часу!

Але Сафар-бея, видно, цікавило щось інше, бо він після паузи спитав:

— Дозволь дізнатися, скільки ти пообіцяв паші за помилування того розбійника?

— Чого це тебе так цікавить? — полегшено зітхнув козак.

— Полонені мої, і я не хочу, щоб хтось заробляв на них. "Виходить, і ти, братику, думаєш не про захист ісламу, а про власну кишеню", — подумав Арсен, а вголос сказав:

— Я пообіцяв паші тисячу курушів. Я можу віддати тобі половину, бо розумію, що ця справа залежить від тебе... Але що я скажу паші?

— Скажи, що віддав гроші мені.

— А це тобі не зашкодить?

— Не забувай, що тут не Ляхистан, а Османська імперія... Я підпорядковуюсь бейлер-беєві, а не каймакамові.

— Гаразд. Мені однаково, кому платити, — погодився Арсен. — Коли ти передаси мені болгарина?

— Як тільки одержу гроші. До речі, яким чином ти обміняєш його на свого батька?

— Я знайду шлях... Мені допоможе Абді-ага, господар хану, де я зупинився.

— Абді-ага! Це такий пронира, що за гроші все зробить. Але бережись, бо обдурить. Якщо ж із ним нічого не вийде, приходь до мене, можливо, я зможу і тут допомогти більше, ніж Абді-ага. Звичайно, за гроші... Ха-ха!

— Гм, з тебе, Сафар-бею, був би непоганий купець. Ти вмієш домагатися свого. Однак ти — воїн, одинак і...

— На жаль, без грошей і воїн безсилий. У наш час усе купується і продається: посади, чини, земля, навіть трон падишаха... Я довго жив у столиці і мав нагоду пересвідчитись, що зараз сильний не той, хто має шаблю, а той, хто має великий гаман!

— Ти мудро міркуєш. І це ще більше переконує мене, що я маю справу з порядною і відвертою людиною. Я радий бачити захисника ісламу саме таким, як ти.

— Ти не помилився... Свою шаблю я піднімаю в ім'я і славу аллаха! Але хто ж забуває про себе? Правда, в цій злиденній Болгарії не дуже розбагатієш... Всюди біднота!..

— Ви самі винні. Опустошили війнами такий благодатний край.

— Не ми розпочинали війну. Болгари самі винні. Повстають, не визнають влади падишаха!

— Повстають не від доброго життя. Якщо вже вам так хочеться воювати, то йдіть на Україну, на Русь... То землі багаті і мно-голюдні. Можна взяти рабів, скоту і грошей. Та й своєвольців приборкаєте. Звідти розповзається вільнолюбний дух. Річ Посполита була б вам за спільника, бо ті схизмати-козаки ' їй теж завдали багато клопоту. — Арсен замовк. Вудочку закинуто. Чи клюне?

Сафар-бей з цікавістю глянув на гостя.

— Багато хто з наших думає так само. Пів-України випало з рук Ляхистану. Падишах не допустить, щоб вона повністю об'сд-налаоі 'і Москвою. То була б для нас смертельна загроза. Тож недарма Ібрагім-

паша, великий візир, готує військо для походу за Дунай. Ще цього року...

До кімнати зайшли Я куб і Златка, і Сафар-бей урвав мову на півслові. Хоч як хотів Арсен бачити Златку, однак пожалів, що вона завітала з Якубом так невчасно. Ще б хвилина — і Сафар-бей, можливо, розкрив би більш потаємні наміри Порти щодо України. Однак і з того, що він устиг сказати, видно: влітку турки розв'яжуть велику війнуї

Після обіду, на якому Арсен більше слухав, ніж говорив, Сафар-бей запросив його до сусідньої кімнати. Зачинивши щільно за собою двері і переконавшись, що під вікном нікого немає, сказав:

— Дорогий Асан-ага, я воїн, людина відверта, і в мене на язиці завжди те, що й на думці. Отже, гадаю, ти не образишся, якщо я висловлю ще одно бажання.

— Прошу, — вклонився Арсен, не розуміючи, куди верне бю-люк-баша.

— Я хочу одружитися. Слава аллаху, падишах дозволив яничарам таку розкіш...

— Ну що ж, вітаю! Здається, я здогадуюсь, хто вона...

— Не важко здогадатись. Але я хотів не це сказати... Мені потрібні гроші... І ти мені позичиш... До того часу, поки я їх роздобуду.

"Нахаба! Він збирається витиснути з мене все, що я маю... Знає, що вступитися за мене тут нікому", — подумав Арсен, а вголос сказав:

— Хіба є надія, що роздобудеш?

— Не сьогодні-завтра йду в похід.

— Але ж це небезпечно!— вихопилося в Арсена.

— Ти гадаєш, що мене вб'ють?

— На війні все буває.

— Я вірю в свою щасливу зорю і в милість аллаха.

— Якщо так, тоді я молитиму аллаха, щоб зберіг тобі життя.

— Заради мене чи заради грошей, які ти мені позичиш? — усміхнувся Сафар-бей. — Отже, я можу сподіватися?

— Безперечно. Скільки тобі потрібно?

— Крім тих п'яти сотень, що маєш віддати за Момчила Крайнева, ще п'ятсот... Отже, всього тисячу курушів. Якщо ж я повернусь з походу на гайдуків і привезу твого батька, вважай, що ми — квити.

— Гаразд. Я згоден. Дивуюся тільки, для чого тобі потрібно так багато грошей? Невже щоб внести викуп за Адіке?

— А чому б ні? Адіке — гарна дівчина. І хоче Якуб-ага чи не хоче, та все ж буде моїм тестем. Я не випущу з рук тієї пташки!

— Вона справді гарна дівчина, — погодився Арсен, присягаючись у думці, що зробить усе можливе й неможливе, щоб Златка не потрапила до рук цього самозакоханого жорстокого яничара.

— Чудово! — вигукнув Сафар-бей. — І я не хотів би Якуба і її тримати під замком, поки повернуся з походу... Та доведеться.

— Ти боїшся, що вони втечуть? Хіба Адіке не кохає тебе? — Арсен ледве приховав радість, що забриніла в голосі.

— Це мене не обходить. Досить того, що я кохаю її!.. Тому я і хотів заплатити викуп за дівчину тепер, щоб зв'язати Якуба словом.

— Нічого їм не станеться, коли якийсь тиждень посидять під вартою. Тут так гарної

— Ти маєш рацію. Спасибі тобі, — сказав Сафар-бей, ховаючи гроші. — Куди накажеш доставити старого?

— Я зупинився в хані Абді-аги. Буду вдячний, якщо пришлеш з аскером туди... Я піду, треба переодягнутися перед обідом у паші.

— Отже, ми зустрінемося. До побачення!

Сафар-бей гукнув аскера і наказав провести гостя з фортеці. Щоб не привертати до себе зайвої уваги. Арсен не розпитував дорогу і довго петляв кривими вуличками, поки нарешті вибрався до міського майдану, а звідти до хана. Ще здалеку побачив біля воріт сяючого від радості Драгана. Хлопець кинувся назустріч.

— Спасибі, Арсене! Не знаю, як тобі пощастило це зробити, але дідусь Момчил щойно прибув живий-здоровий! Ходімо швидше, сам побачиш! Аскер не відходить від нього. Каже: "Велено передати купцеві з рук у руки".

На подвір'ї справді стояв похмурий горбоносий яничар, тримаючи вірьовку, якою був зв'язаний старий.

— Я купець, Асан-ага, — сказав Арсен і кинув воякові куру-ша. — Розв'яжи вірьовку і йди собі геть!

Той схопив монету, розрізав ятаганом вірьовку і зник за воротьми.

Арсен обняв Момчила.

— Я радий бачити тебе живого, батьку! І на волі!.. Але затримуватися тут вам з Драганом не слід. Якомога швидше тікайте звідси. Драгане, проведи дідуся в безпечне місце, а сам з друга-рями повертайся і чекай на мене в Синіх Каменях, біля струмка, як домовились. Ну, гайда!

Драган з Момчилом поспіхом рушили з хану, а Звенигора зайшов до кімнати.

За дві години до заходу сонця він поволі простував міським майданом. Після денної спеки з гір почала скочуватися свіжа прохолода. Дихалося легко й радісно. Поки що все йшло добре.

Драган приведе людей, і вони тільки-но Сафар-бей виступить у похід, нападуть на фортецю і визволять Златку і Якуба.

На протилежному боці майдану розташувався табором невеликий кінний загін. Спагії розкладали вогнище, лаштували над ними триноги і казани. Іржали на припоні голодні, стомлені коні. Вояки несли їм у рептухах обрік, запашне гірське сіно.

Арсен не надав цьому значення. Хіба мало різних військових загонів гасає по Османській імперії? Він зайшов до конака, і запобігливий слуга повів його нагору до зали, звідки вже долітали голоси багатьох людей.

Чийсь гучний надтріснутий голос здався йому дуже знайомим. Але не встиг пригадати, кому належить той голос, як назустріч викотився жвавий паша, взяв під руку і повів до вузького вікна з кольоровими шибками, де стояв найбільший гурт людей.

— Дорогі гості, — дозвольте познайомити вас із заїжджим купцем із Ляхистану Асаном-агою. Він добре знає той край, де доблесним воїнам падишаха доведеться незабаром прославляти ім'я аллаха. Я думаю, він з радістю поділиться з вами своїми спостереженнями про звичаї невірних.

— Я весь до ваших послуг, — уклонився Арсен і раптом здригнувся: прямо перед ним стояв Гамід і виряченими від подиву очима дивився на свого колишнього невільника.

— Аллах екбер! — вигукнув Гамід. — Урус Арсен! Звідки ти тут узявся?.. Сам Всевишній посилає тебе мені в руки!

Він схопився за ефес шаблі. Але витягти її не встиг. Мов блискавка, сяйнув Арсенів ятаган. Та вістря тільки ковзнуло по гладенькому панциру, прикритому верхнім одягом. Невдача! Розуміючи, що вдруге нанести удар не пощастить. Арсен рвонувся назад, щоб, скориставшись загальним замішанням, вискочити на майдан. А там — тільки б упасти на чийогось коня!..

Розштовхуючи оторопілих гостей, козак вибіг на середину зали. Чийсь відчайдушний крик підстьобнув його наче батогом. Переляканий слуга, що заглянув у двері, побачивши в руках утікача блискучий кинджал, шарахнувся в куток. Шлях до виходу був вільний.

Але в останню мить пружинистий Сафар-бей підставив ногу, і втікач з розгону полетів на підлогу. Сафар-бей, мов дика кішка, плигнув на нього, закрутив за спину руки.

— Тримайте його! В'яжіть!

Кілька чоловік, у тому числі й Гамід, ринулися вперед, насіли на розпростерте тіло козака. Арсен напружив усі сили, запручався, заборсався, але ворогів навалювалося все більше. Він уже не зміг

поворухнути жодним м'язом, лежав, розпластаний, мов лист, під вагою багатьох тіл. Хтось в'язав руки, завертаючи їх мало не до лопаток.

— Міцніше! Дужче!

— Вирвіть у нього ятаган!

— Підніміть гяураї

Арсенові стало легше дихати. Натовп розступився. Сафар-бей болюче вдарив ногою під бік:

— Вставай, собако!

Арсен підвівся спершу на коліна, потім на ноги. Ззаду його тримали за зв'язані руки, обабіч стали з ятаганами два молоді дужі яничари. Переляканий Гамід і зблідлий Сафар-бей ще не отямилися від несподіванки і поводили очима, важко відсапуючись.

В залі запала тиша. Всі з острахом і цікавістю дивилися на полоненого. Отетерілий паша, мов риба на березі, беззвучно плямкав ротом, намагався щось сказати, але страх здавлював йому горло. Всім кинулася в очі пухка рука паші, на якій недоречно виблискував камінцями коштовний перстень, подарунок "купця" з Ляхистану.

"Як добре, що свій медальйон я подарував Адіке! — подумав Сафар-бей. — А то б і я мав такий жалюгідний вигляд, як паша!.. Обвів нас навколо пальця цей проклятий гяур!.. Треба виплутуватися із смішного становища, в яке ми всі потрапили через того дурня пашу!"

— Дорогий Гамід-бею, як вчасно ти приїхав! Твій приїзд допоміг виправити помилку, якої допустився наш шановний каймакам!

— Д-дозволь, як тебе розуміти, Сафар-бею? — пробелькотів Каладжі-бей, вирячуючи жовті білки очей.

— Дуже просто. Ви прийняли у себе ворожого вивідача. Ви, на його прохання, наказали відпустити гайдука Крайчева, якого ми мали стратити...

— Бюлюк-баша, перед тобою старший! — обурився сливенський управитель. — Як ти смієш!

— Ви запросили його до себе, нарешті, а не я! І це могло скінчитися трагічно не тільки для Гамід-бея, а й для багатьох із нас! Я змушений буду доповісти про все бейлер-бею!

Каладжі-бей побагровів:

— Яке нахабство! Панове, будьте свідками, подарунок під цього гяура взяв не тільки я, а й Сафар-бей!.. Я з огидою повертаю цей брудний перстень! — Він зірвав перстень з пальця і пошпурив на підлогу. — Якщо цьому гяурові і пощастило обманути кого, то не тільки мене, а всіх нас!

— Авжеж, авжеж, — підтримали пашу міські урядовці. — Нема потреби сперечатися, хто винен! Треба допитати гяураї Він усе скаже!

— Чекайте, чекайте! — вигукнув Гамід. — Це мій раб! Утікачі Бунтівник!.. Розпоряджатися ним маю право тільки я! Віддайте його мені! Це він з повсталими каратюрками спалив мій замок в Аксу, повбивав рідних, знищив усе майно... О-о-о! Клянусь небом, я так його катуватиму, що він пожаліє, що доля залишила його живим!

— Ні, Гамід-бею, — заперечив Сафар-бей, — він належить тепер не тільки тобі, а й мені! Він, напевно, зв'язаний із гайдуками... Ми

допитаємо його разом. І не буду я Сафар-бей, коли не розв'яжу його брехливого язика!

Він підійшов до Звенигори і вдарив кулаком в обличчя:

— Ну, йди, собако!

Його привели у фортецю і кинули в підземелля. Світло проникало сюди крізь вузький душник у стелі. Кам'яні стіни бовваніли в густих сутінках, мов чорні примари. Застояне повітря забивало віддих.

— Лежи, гяуре! — крикнув Сафар-бей з порога, бачачи, що в'язень намагається підвестись. — Ми скоро повернемось!

Грюкнули двері. Стало тихо.

Арсен підвівся, став під душником. На нього глянула цятка голубою передвечірнього неба. Що ж, і це непогано! В останні хвилини життя він матиме над головою миле, хоч і чуже небо.

Звичайно, тільки щасливий випадок та власна винахідливість можуть урятувати його тепер. Арсен добре це розумів і вирішив не гайнувати часу. ПризвнчаТыиксь до темряви, почав оглядати підземелля. Невже тут не знайдеться якогось каменя чи, на гірший випадок, дрюка, яким можна було б приголомшити вартового?

Наслідки огляду були невтішні. Стіни муровані з великих брил вапняка. Годі й думати виколупати хоч одну з них! На земляній долівці, крім оберемка перетрухлої соломи, теж не знайшов нічого. Кепсько!

Стиснув зв'язані за спиною кулаки. Ех! Звільнити б їх та вкласти шаблю чи ятаган — тоді і самого чорта не побоявся б! Дорого продав би життя!

Раптом угорі щось блиснуло. Арсен підійшов ближче, придивився. Залізний гак! І не один, а цілий ряд! Оце знахідка!

Треба шіидше звільнити руки! Він знайшов камінь, що гострим рогом виступав із стіни, повернувся спиною і почав терти об нього вірьоики. Час тягнувся набридливо довго. Та ось мотузки ослабли, а далі зовсім упали додолу. Розім'явши затерплі руки, підступив до гаків. Ех, коли б зламати, непогана зброя вийшла б! Уявив, як, затиснутий у руці, цей шматок заліза став би списом чи кинджалом у хвилину, коли доведеться боротися за життя.

Та ба! Гаки так глибоко вмуровано в стелю, що жоден з них не піддавався його далеко не слабким силам. Ні, без лома не вирвеш! Марна надія. А Сафар-бей кожної хвилини може надійти... Хіба спробувати не виривати, а ламати? Він ухопився обіруч за крайній гак, уперся ногами у стіну і почав розгойдувати. Залізо ледь-ледь зігнулося. Тоді наліг ще дужче, аж кров шугнула в скроні, аж затремтіли від напруження ноги.

Ну, разом — гу-ух!

Гак подався ще більше. Тепер з другого боку! Ну, дужчеі Натискуй! Отакі Іде! Майже непомітно для ока, але згинається...

Арсен аж корчиться від нелюдських зусиль, зривається і падає на долівку. Якийсь час лежить, відсапуючись, а потім знову встає, хапається руками за гак, підтягується, упирається ногами в стіну...

І знову зривається.

Стає жарко. Піт заливає очі. Роздягнувшись, швидко відкидає одяг, лишається в самій сорочці. І знову береться до роботи. Минає година, друга... Міцний кований гак піддається неохоче. Гнеться з трудом, але гнеться. Вперед — назад! Вперед — назад! З кожним зусиллям він

подається все більше і, здається, легше. Та сил не вистачає доламати до кінця...

Стає темно.

Стомлений в'язень важко опускається на долівку. Ще попрацювати трохи — і гак зламався б. Але сили вичерпались. На очі напливає кривавий туман. Арсен прихилив голову до стіни і незчувся, коли заснув.

Міцний козацький сон! Забулося все: і небезпека, і Сафар-бей, і Гамід, і те, чого сюди прибув. Ніщо не порушувало того сну до самого ранку.

Тільки як загуркотіли ковані залізом двері, прокинувся і схопився на ноги. Мимоволі зажмурився від яскравого світла, що ввірвалося знадвору, прикрив очі рукою. На порозі стояло двоє.

"Ех, проспав! Спізнився!"— різонуло ножем у серце. Скручений набік гак, якого так і не встиг відламати вчора, тьмяно блищав під вогкою стелею, мов докоряв за легковажність.

Попереду спускався Сафар-бей, позаду важко чалапав Гамід. За ними два яничари несли вірьовки, канчуки, відро з водою.

— Ну, як ся маєш, купчику? — злорадно посміхнувся Сафар-бей. — Говоритимеш сам чи примусиш нас попрацювати біля тебе?

Арсен мовчав.

— А-а, ти встиг уже й руки висвободити. Зв'яжіть його! Та міцніше!

Яничари, метляючи червоними шароварами, кинулися наперед, та, побачивши важкі кулаки в'язня, завагалися і зупинилися. Вихопивши

шаблю, Гамід поспішив їм на допомогу, однак Сафар-бей притримав його за руку:

— Ні, ні, треба взяти живцем!

Яничари знову рушили вперед, схопилися з Арсеном руч-в-руч, насіли, звалили на землю, зв'язали.

— Підтягніть до гака! — наказав Сафар-бей. — Підвісьте його!

Яничари миттю перекинули вірьовку через гак, навалилися на неї. Арсен застогнав: гострий біль у вивернутих лопатках проник до самого серця.

— Ну, тепер ти в нас заспіваєш, гяуре! — прошипів Гамід.

— Коли б моя воля, ти б у мене і затанцював! — з натугою відповів козак, бажаючи тільки одного: швидкого кінця.

— Слава аллаху, не ми у твоїй волі, а ти в нашій! — замахнувся Гамід і шмагонув батогом, примовляючи: — Це тобі, рабе, за втечу! А це за моє розорене гніздо! А це за те, що я тебе ненавиджу!

Батіг падав на спину, на руки, на голову. Після кожного удару на шкірі здіймалися кров'янисті басамуги. Арсен зціпив зуби, щоб не кричати, заплющив очі.

— А це, рабе, за моїх домочадців, знищених тобою! Гяур! Паршива свиня! — лютував Гамід, усе більше розпалюючись і важко дихаючи.

Сафар-бей стояв збоку. У нього широко роздувалися ніздрі. Батіг у руці тремтів. Запах крові п'янив, як вино.

— Стривай, Гамід-бею, ти заб'єш його до смерті! Залиш і на мою долю трохи собачого життя! — крикнув він, бачачи, як після нещадного удару здригнувся катований.

Гамід зупинився, витер рукавом спітнілого лоба.

Арсен розплющив очі, позирнув на катів. Сафар-бей поволі почав засукувати рукави. На правій руці — від ліктя вниз до кисті — по смаглявій шкірі трьома світлими променями простяглися за-рубцьовані вузькі шрами.

Ніби враз перестала боліти сполосована батогом спина. Заколотилося серце. А в голову вдарив божевільний здогад. Невже?

Сафар-бей закінчив приготування, схопив батіг і підступив ближче. Чорні очі, мов дві гострі колючки, вп'ялися в обличчя жертви. Губи міцно стулені.

— Ну, самозваний купчику, розповідай: з якою метою прибув до Сливена? Не затримуй!.. У нас мало часу. Зараз вирушаємо проти гайдуків Младена... Обіцяю тобі легку смерть, якщо все скажеш. Ну, говори: звідки знаєш Момчила Крайчева? Хто напоумив врятувати його? Хто підіслав тебе сюди? Ну?

Він схопив Арсена за чуба і відкинув голову назад. Два погляди схрестилися, мов два мечі.

— Ненко! — прохрипів з натугою скатований козак. — Ненко, невже це ти?

Сафар-бей враз відсахнувся, мовби хто його вдарив у лице.

— Як ти сказав? Ненко? — спитав дивним, ніби дерев'яним голосом. — Звідки ти знаєш це ім'я? О, аллах екбері Кажи!

Зміна, що сталася з ним, глибоко вразила Арсена. Отже, перед ним Ненко, син Младена... Він пам'ятає своє колишнє дитяче ім'яі.. Але що лишилося в його пам'яті ще, крім імені? Які враження дитячих років?

— Розв'яжи мене, Сафар-бею... Я все розповім. Тільки якщо тут не буде...

Він хотів сказати: якщо тут не буде Гаміда. Але не встиг. Гримнув постріл — йому вогнем обпекло вухо. В очах попливли різнобарвні кола, і він поринув у темний морок.

У підземеллі поволі розвіювався їдкий пороховий дим.

Арсен повис на вірьовках. З голови на долівку закапала кров.

— Для чого ти вистрілив, Гамід-бею? — скрикнув вражений, смертельно зблідлий Сафар-бей. — Навіщо ти вбив його? Він стис кулаки і весь напружився.

— А-а, чого паиькатися з собакою! — темне обличчя спагії перекосилося чи то від збентеження, чи від злоби. — Туди йому й дорогаї Паскудний раб!

— Що ти наробив, Гамід-бею! Цей гяур знав якусь таємницю, що переслідує мене відтоді, як я став себе пам'ятати!

— Бридня! Не звертай уваги на дитячі сни! Накажи винести й закопати це падлої

Сафар-бей пильно глянув у великі, вирячені очі Гаміда. Від нього не приховалося збентеження, що причаїлося в них. Але перш ніж він устиг що-небудь сказати, вгорі на сходах почулося гупання ніг. Вбіг захеканий яничар. Виструнчився.

— Лист від бейлер-бея, ага, — і простягнув запечатаний сувій.

— Гаразд. Іди!

Сафар-бей розірвав шнурок, розгорнув сувій, підступив до світла. Серце його поволі відходило, заспокоювалось. Вії! мовчки прочитав листа, потім повернувся до спагії:

— Гамід-ага! Слухай, що пише бейлер-беи! Назрівають визначні події. — Він прочитав уголос: —"Сафар-бею, бюлюк-баші окремого військового загону. Таємно. Незабаром непереможні війська нашого найяснішого падишаха проходитимуть через

Балкани на північ, тож ви відповідаєте за цілковиту безпеку на перевалі Вратник. Наказую по одержанні цього листа негайно виступити в похід і знищити гайдуків розбійника Младена. На підкріплення висилаю допоміжний загін Ісмаїл-аги. Вам підпорядковується також загін Гамід-бея, про що повідомте його особисто". Що ти на це скажеш, Гамід-бею?

— Що у нас буде велика війна з козаками і мовсковським царем. Але ж це,вже давно не таємниця. Ще в Аксу, коли я одержав наказ про виступ до Стамбула, я зрозумів, що йдеться про велику війну... Давно пора нам стати твердою ногою на північному березі Чорного моря. Україна дасть нам хліб, худобу і рабіві Заради цього ми й піднімемо меч проти Півночі... Отже, ми повинні вже сьогодні виступити на Чернаводуі

— Безперечно! Не будемо гаяти часу — ходімо! Вони вийшли надвір.

— Ходжа, труби збір! — наказав Сафар-бей аскерові з зурною при боці. — А ти, Джаббар, слухай: залишишся у фортеці, доглянеш моїх гостей. Разом з Алі. Він буде за старшого — я дав йому відповідні розпорядження. А зараз спустися в льох. Там на гаку висить гяур, прикопай його в яру. Ну, гайда!

Тривожно заграла зурна. З приміщень з криком і лайкою вискакували яничари, на ходу ладнаючи на собі одяг, зброю.

Гамід спішно виїхав до свого загону. Сафар-бей завернув до себе. Йому хотілося побачити Адіке. З кожним днем він усе більше закохувався в дівчину і не пропускав нагоди зайвий раз показатися їй на очі. Попри всю жорстокість і зарозумілість, перед Адіке відчував незручність і боязкість. Однак непереборна сила весь час тягла до неї.

Біля хвірточки його наздогнав захеканий Джаббар. Вузьке зморшкувате обличчя спітніло, в очах світився переляк.

— Що трапилося, Джаббар? — нахмурився Сафар-бей.

— Ага, там... унизу... зовсім не мертвий... той гяур... Очима кліпає. То як бути, — пристукнути його чи живцем прикопати?

— Що ти мелеш? Не може він ожити! Тобі здалося спросоння!

— Аллах свідок, я не спав. І не здалося мені, — живий той гяурі

Сафар-бей круто повернув назад і майже бігом кинувся до підземелля. Джаббар ледве встигав за ним.

В'язень справді був живий. По його тілу пробігав вряди-годи дрож. Сафар-бей вихопив ятаган і рубнув по вірьовці. Обважніле тіло козака впало йому на руки. Бюлюк-баша поклав його на долівку і звелів Джаббарові принести оберемок соломи і шмат полотна.

Після перев'язки Арсен задихав рівніше і поволі розплющив очі. Сафар-бей опустився біля нього на коліно.

— Ти чуєш мене, гяуре? — спитав, нахиляючись. — Прочумайся! Рана неглибока, куля ковзнула по черепу. Ти народився під щасливою зорею... Тільки оглушило тебе. Прокинься!

Та Арсен, видно, дуже знесилів. Голова упала на груди. Мокрі повіки опустилися, очі заплющились. Він знову знепритомнів.

Сафар-бей підвівся:

— Джаббар, залишаю цього в'язня на тебе. Ти відповідаєш за його життя! Він мені потрібен тільки живий! Даси йому їсти, пити... Бережи, як зіницю ока, поки не приїду. Зрозумів?

— Зрозумів, ага. Аякже.

Сафар-бей ще трохи постояв, морщачи в задумі гладенького лоба.

Яку таємницю ховає в своїй пам'яті цей гяур? Як і чому схрестилися їхні долі? Чому ім'я Ненко все життя переслідує його, стукає в серце? Чи не з ним пов'язане його далеке дитинство, про яке іноді зринають окремі неясні спогади? А як би хотілося проникнути в те туманне минуле! Може, в нього десь є батьки? Брати і сестри? Він знав, що дехто з яничарів знаходив своїх рідних. А йому хоча б дізнатися, хто він і звідки...

Нахмурений Сафар-бей вийшов з підземелля.

Джаббар підсунув пораненому жмут соломи під голову, поставив на долівку цеберце з водою і миску плову з бараниною. Хмикнув, дивуючись, чому так піклується про цього собаку-гяура бю-люк-баша, й поколивав по сходах нагору.

Через хвилину знадвору почувся брязкіт засува. Затихли кроки вартового. У підземеллі запанували непорушна тиша й темрява.

НЕНКО

Надвечір Арсенові стало краще. Розплющив очі і затуманеним поглядом обвів похмурі стіни льоху. Тихо. Темно. Де ж поділися Сафар-бей і Гамід? Невже їм набридло катувати його? А-а... Вони, здається, говорили щось про похід на гайдуків... Супроти Младена!..

Свідомість миттю прояснилася. Він схопився і сів. Різко заболіла голова. Торкнувся рукою — туга пов'язка з полотна. Це здивувало його. Він не пам'ятає, щоб перев'язував себе. Тоді хто ж це зробив? Невже Сафар-бей?.. А це що? Дивись! Навіть воду і їжу поставлено!..

Не знайшовши відповіді на ці запитання, вирішив не гайнувати часу. Спочатку підкріпився тим, що знайшов у мисці, котра стояла збоку, запив із глечика холодною водою. Потім, трохи відпочивши, звівся на ноги.

В голові ще паморочилося, гуло, як у вулику. Нестерпно щеміла збасамужена батогами спина. Але, перемагаючи біль і слабість, поволі піднявся крутими східцями нагору, до дверей, і припав оком до шпаринки.

Сонце вже зайшло — над фракійською долиною догорів малиновий вечір, а з Синіх Каменів поволі опускалися густі сутінки. На подвір'ї — ні душі! Мовби всі вимерли... А було ж людно і гамірної

Цікаво — чи його вартують?

Легенько натиснув плечем на двері — вони протяжно скрипнули. В ту ж мить хтось кашлянув, загримів засув — і в погріб заглянув яничар.

— А-а, гяур! Тобі краще? Очумався?

— Так. Мені зовсім добре, — відповів трохи іронічно Арсен.

— Ну то й лежи спокійно, поки повернеться бюлюк-баша.

— А коли він повернеться?

— Як тільки зловить отого розбійника Младена.

Отже, Сафар-бей... ні, не Сафар-бей, а Ненко, син воєводи Младена, виступив із загоном проти свого батька! Яка несподівана гра долі! Який пекельний задум визрів у Гамідовій голові в далекі роки молодості, коли він викрав дітей воєводи! І як усе сплелося в один нерозривний клубок! Младен, Анка, Сафар-бей, Адіке... Тільки він та Гамід знають таємницю цих людей. Але Гамід ніколи добровільно не розкриє її, а він ув'язнений!

Тим часом Сафар-бей зі своїми людьми пробирається гірськими дорогами й стежками до Чернаводи... У нього доволі війська, щоб винищити всіх прибічників воєводи, а самого Младена, живого чи мертвого, притягти до бейлер-бея.

Треба попередити Младена про небезпеку, а головне про те, що Сафар-бей — це Ненко! Не допустити, щоб син убив батька й матір! Чи, навпаки, сам Сафар-бей загинув од руки Младена чи його воїнів.

Але як попередити? Як вирватися звідси?

Роздумував Арсен недовго. З підземелля один вихід — через двері. Іншого немає. А двері замкнено, і ключі у вартового. Отже... Таки потрібна зброя!

Він ухопився за гак руками, почав розхитувати його і гнути. Незабаром гак став податливішим і нарешті відламався. Загнавши вістря в щілину між камінням, випрямив його і, відірвавши шматок штанини, обмотав ним відламаний кінець, щоб зручніше було тримати. Серце радісно закалатало в грудях. Він має зброю — справжній кинджал чи спис! Тепер його доля у власних руках.

Трохи відпочивши, голосно заохкав, застогнав. З-за дверей почувся голос:

— Щ тобі, гяуре?

— Ой, щось мені поганої Сюди! Сюди!

Грюкнули двері. На порозі з ліхтарем у руці з'явився вартовий. Поволі почапав униз, вивергаючи цілий потік проклять на голову в'язня.

— Бодай ти був здох, паршивий гяуре! Чим ти так сподобався, невірний пес, бюлюк-баші, що я мушу доглядати тебе, як зіницю ока? Тьху! — Він спустився з останньої сходинки. — Де ти тут, хай би забрав тебе шайтані

У ту ж мить Арсен виступив з темного кутка і щосили вдарив аскера в груди. Той охнув, важко упав на долівку.

Хутко зірвавши з убитого одяг, поки не закривавився, переодягнувся, схопив ятаган, пістоль і кинувся нагору.

Надворі вже стояла ніч. Голуба імла оповила землю. Із-за Синіх Каменів сходив вузький серп місяця. Над містом повисла сторожка нічна тиша, яку зрідка порушував гавкіт собак.

Ховаючись у затінок, Арсен обережно пробрався до Сафар-бее-вого будиночка. Вартового ніде не було. В саду пахли троянди, шелестіли верхівки дерев, скрадливо шаруділи під ногами дрібні камінці.

У крайньому вікні тьмяно блимало світло. Арсен заглянув, сподіваючись побачити Златку чи Якуба. Але там, схиливши голову на стіл, дрімав яничар.

— Спішний наказ Сафар-беяІ— стукнувши в шибку, гукнув Арсен.

Не підозріваючи небезпеки, яничар за хвилину з'явився на ганку, та не встиг промовити й слова, як від удару по тім'ю звалився додолу. Спритно зв'язавши йому руки й ноги. Арсен втягнув його в кімнату і запхнув під ліжко. Виживе — хай живе.

З сусідньої кімнати почувся приглушений шурхіт.

— Златко! Якубе? Ви тут?

— Хто там? Це ти. Арсене? — почувся голос Якуба.

— Я! Відчиняйте!

— Легко сказати! Ми на замку!

Арсен підняв угору свічку. Відщіпнув важку ковану защіпку. Двері розчинилися. На порозі стали стривожені Якуб і Златка.

— Друже, як ти сюди потрапив? Сам! Уночії — щиро здивувався Якуб. — А де ж Сафар-бей?

— Краще запитай, хто такий Сафар-бей!

— Як тебе розуміти?

— Сафар-бей — це Ненкої Розумієш — Ненко, син воєводи Младена, брат Златки!..

Якуб і Златка отетеріли, їм відібрало мову, а в очах світився жах. Звістка вразила обох, мов блискавка.

— Не може бути! — вигукнув Якуб. — Де ж він зараз?

— Хто зна, де він заразі Вранці вирушив у похід на Чернаводу. Щоб розгромити гайдуків, убити або полонити Младена!..

— О аллах! — простогнав Якуб. — А може, ти помилився. Арсене? Може, Сафар-бей зовсім не син воєводи?

— Я бачив у нього на руці три довгі шрами... Пам'ятаєш?..

— Як не пам'ятати!

— Я бачив, як блиснули у нього очі, коли я сказав: "Ненко"... Він щось пригадує... І хотів розпитати, але Гамід вистрелив мені в голову. Я знепритомнів. А коли отямився, ні Гаміда,ні Сафар-бея вже не було.

— То й Гамід тут?

— Атож.

— Аллах екбері— простогнав Якуб. — Ти знову зводиш мене з тим негідником! Коло замикається на тій землі, де розпочало свій біг. Це щаслива прикмета. Тепер, Гаміде, ти не вислизнеш з моїх рук!.. Але що нам робити з Ненком і Младеном? Може трапитись непоправне лихо!

— Ми повинні випередити їхню зустрічі Найкраще розповісти Сафар-беєві усе відверто, щоб знав, хто він такий і хто для нього воєвода Младен.

— Як же це зробити? Ми вийдемо звідси?

— Ви вільні.

— А наш вартовий?

Арсен показав на ноги, що стирчали з-під ліжка.

— Він нам не заважає. Ходімо!

Урочище Чернавода — маленький гірський потічок, прозваний гайдуками так, напевно, тому, що в'юнився між чорними кам'яними берегами у дикій і похмурій долині, відрізаній од усього світу неприступними скелями і непрохідними лісами. Там, у предковічних нетрях і хащах, у надійному, самою природою укріпленому місці, зачаївся гайдуцький стан, або, як його називали самі повстанці, — гайдуцьке зборище. Мов зіницю ока, оберігали Його гайдуки від султанських вивідачів, котрі не раз і не два намагалися проникнути до нього, але кожного разу безуспішно.

Сюди, мов кров до серця, збігалися десятки і сотні мужніх синів Болгарії, щоб боротися за волю, проти гніту й насильства султанських намісників — бейлербеїв, санджакбеїв, пашів, айянів та Їхніх прихвоснів.

Таких зборищ по всій Старій Планині і по всій країні налічувалося немало, та найбільше їх було у Сливенському окрузі, що став центром цієї боротьби.

Зразу після сумнопам'ятного 1396 року, коли після жорстоких і кровопролитних трирічних боїв роздроблена і знесилена феодальними міжусобицями Болгарія була уярмлена османською Туреччиною, розпочався гайдуцький рух. І Сливен дав йому найвизначніших ватажків — Богдана-воєводу, Мирчо-воєводу, Тима-нуша-воєводу, Страхила-воєводу, Стояна-воєводу і багатьох інших воєвод, байрактарів та гайдуків, котрих народ упродовж віків прославляв у своїх піснях.

Ніколи не затухали тут іскри народного гніву. То розгоралися вони дужче і спалахували вогнями повстань, то пригасали. Але ніколи не затухали зовсім.

Гайдуцький рух носив сезонний характер. Як правило, дружини і чети збиралися на Юр'їв день, у травні, — гайдуки давали перед воєводою і товариством клятву на вірність, приймали урочисту присягу і після цього починали бойові дії. А розпускалися у вересні, на Хрестів день. Тоді більшість із них розходилися хто куди — хто додому, хто до вірних друзів, ятаків, які допомагали їм у всьому, а дехто навіть у Стамбул, де переховувався зиму серед збіднілого міського люду — ремісників, дрібних торговців, старців та волоцюг. І тільки найбільш завзяті і найвідоміші, котрим небезпечно було з'являтися в людних місцях, залишалися в станах, де жили до весни, зберігаючи зброю, порох, одяг та інші припаси.

Таким постійно діючим зборищем, окрім Аглікиної поляни, Гайдуцької печери, Гайдуцького колодязя та деяких інших, була і Чернавода воєводи Младена, котрий ось уже більше двадцяти років очолював гайдуцькі дружини і чети старопланинського краю. Для нього і для Анки, а також для їхніх найближчих друзів це поки що таємне гніздо стало рідним і надійним притулком, яке вони поклялися захищати до останнього подиху.

Після того, як Драган сповістив про можливий напад Сафар-бея, Младен стягнув усі свої чети, що налічували близько трьохсот вояків, до Чернаводи і перекрив нижню дорогу. На верхній, потайній, поставив чотирьох вартових, які в разі небезпеки мали запалити на вершині гори бочку смоли. В самому замку залишив п'ятнадцять гайдуків — особисту варту. Чекав нападу не раніше суботи. Тож послав двох гінців до воєводи Вилкова, свого дап-нього приятеля і соратника, з проханням прибути на допомогу.

Загін піших яничарів ішов у голові колони. Боячись раптового нападу гайдуків, Сафар-бей вислав сильні дозори, які пильно вдивлялись у

кожну підозрілу галузку, в кожен кущик. В одному з дозорів онбаші ' Хапіча був молодий яничар на прізвисько Карамлик. Він не відзначався ані сміливістю, ані силою, ані військовою хитрістю чи вмінням. Лише природна здатність Карамлика побачити на фарсах або далі людину, точно описати її одяг і зброю здобула йому славу неперевершеного гострозорця і виділила серед товаришів. Його звільняли від тяжких та набридливих вояцьких обов'язків, зате під час походів призначали в дозор.

Ось і зараз він ішов з товаришем високою полониною, пильно вдивляючись у далину. Раптом зупинився і присів за кущем. Товариш поспішив зробити" те ж саме.

— Дивись, гайдуки! — сказав Карамлик.

— Де? Я нікого не бачу.

— Ось поглянь на той бік долини, вони йдуть нам напереріз... Двоє. У кожушках-безрукавках, у білих штанах. Зброї не видно, але я не сумніваюся, що вона у них схована під кожушками.

Яничар подивився туди, куди показував рукою Карамлик, але нічого не побачив. Карамлик розсердився:

— Та не витріщай очейі Мчи негайно до онбаші, скажи, щоб поспішав сюди! Я слідкуватиму за ними.

Яничар поплазував назад. А Карамлик, ховаючись за скелями й за кущами, рушив уперед. Він спритно перебігав від схованки до схованки. Кругла, мов кавун, голова його розгойдувалась на тонкій шиї, а чіпкі, широко посаджені очі невідривне стежили за незнайомцями.

Невдовзі до нього підповз онбаша Хапіч з кількома вояками.

— Де гайдуки? — спитав тихо.

— Ген переходять дорогу. Внизу, над потоком... О, вже здираються на гору з нашого боку!.. Дивіться!

Тепер усі побачили двох балканджіїв, які швидко піднімалися на кам'янистий схил. Онбаша суворо наказав:

— Перетнути дорогу! Взяти живцем! Але не зчиняти шуму.

Яничари шаснули в кущі, миттю пробралися на вершину гори і яі раз на шляху балканджіїв улаштували засідку. Чекати довелося недовго. Балканджії, очевидячки, поспішали. Вони хутко дер-лис;: по крутому схилу, допомагаючи собі міцними сукуватими пй.:::цями. Та не встигли піднятися нагору й перевести віддих, як їх сі'очили яничари, зім'яли, заткнули роти ганчірками, а руки скрутили мотузками.

— Швидше до Сафар-бея! — наказав онбаша. — А ти, Карам-лчк, з Мустафою — вперед! Пильнуйте! ІДе розвідники, за ними можуть бути й основні сили розбійників.

Сафар-бей страшенно зрадів несподіваній удачі. По-перше, він допитає полонених, а по-друге, це щаслира, на його думку, прикмета: аллах провіщає перемогу!

Війську було віддано наказ зупинитись, і вояки відразу поховалися від пекучого сонця в затінок. Сафар-бей зі своїм почтом і полоненими теж відійшов у тісну ущелину, захаращену камінням.

— Хто ви? — звернувся до полонених.

Перед ним стояли два хлопці, дуже схо-жі один на одного. Навіть побіжного погляду було досить, щоб сказати, що це брати. Тільки старший мав темне волосся і голені щоки, а молодший, русявий, був ще

майже хлопчина. Його тонкого, по-дівочому ніжного обличчя не торкалося лезо бритвИ. Синіми очима з жахом дивився він на турецьких старшин і грізного Сафар-бея, про жорстокість якого вже багато наслухався.

Хлопці мовчали.

— Як вас звати? Відповідайте! У мене обмаль часу гратися з вами у мовчанку. Гайдуки? Ну?..

— Ні, ми не гайдуки, ага, — відповів старший. — Ми прості балканджії з Жеравни...

— Тоді для чого ж у вас пістолі, гайдугіьке плем'я? — Сафар-бей відкинув полу кожушка-безрукавки в старшого і витягнув із-за пояса пістоль. — Ви гадаєте, що я вам так і повірю? Ні, голубчики, Сафар-бея не так легко обдурити!.. Відповідайте: де Мла-ден? Скільки у нього гайдуків? Як пройти В Чернаводу?.. Скажете — будете вільні.

— Ми нічого не знаємо, ага.

— Прокляття! — вигукнув Сафар-бей розлютовано. — Ви забули, щенята, хто я такий! Гей, всипте цьому розбійникові півсотні канчуків!

Він показав на старшого, але, побачивіИ" якийсь дивний вогник в очах полоненого, змінив свій намір.

— Ні, ні, спочатку катуйте молодшого! Я бачу, що це брати. Хай послухає старший, як затріщать кістки в молодшого братика, то буде зговірливіший і розповість про все, що нас цікавить!

Молодшого схопили, зірвали одяг. У нього теж за поясом знайшли пістоль, а в шкіряних піхвах — короткий ятаган. Йому вивернули руки, ударили об землю.

— Як звати? — Сафар-бей став йому ногою на груди.

— Славчо... Влахов...

— Гайдук?

— Ні.

— Брешеш! Ламайте кістки!

Велетень яничар схопив важкий камінь, підняв над головою, щоб кинути полоненому на ноги. Але Сафар-бей зробив ледь помітний знак. Камінь застиг у повітрі.

— Як звати твого брата?

— Петр.

— Ти його дуже любиш?

— Дуже.

— А він тебе?

Славчо промовчав. Петр рвонувся з рук яничарів. Лице його потемніло від напруження. Очі скажено забігали, ніби мали от-от вискочити з орбіт.

— Ага, не губи хлопця!.. Славчо ні в чому не винен!.. Мене катуй, я гайдук!

— Петр, що ти кажеш! — закричав Славчо. — Опам'ятайсяі Але Сафар-бей уже повернувся до Петра:

— Ти із загону Младена?

— Так.

— Як непоміченим пройти до Чернаводи?

— Я не знаю. Туди с одна дорога — і вона охороняється. Вам по ній не пройти!

— Я чув, що є друга! Потайна! Вибирай: або ти скажеш, де вона проходить, або ви обоє помрете лютою смертю!

Обличчя Петра спотворилось від болю, що рвав йому серце. Якої непоправної помилки він допустився, взявши в цю небезпечну дорогу Славча! Та хіба він сподівався потрапити до рук яничарів? Він дуже любив брата, обіцяв матері, коли вирушали в гайдуцький загін, доглядати його, берегти. І справді був йому за батька й за матір. Завжди, коли було тому важко, підставляв свої плечі, заступав собою. На запитання воєводи, кого хоче взяти собі в напарники, не задумуючись відповів: Славча! Бо думав, що з ним братові ніщо не загрожуватиме. І от маєш! Дивитися тепер, як проклятий Сафар-бей поламає йому кістки, випече очі, вирве ніздрі, відріже язика! Саме так цей жорстокий ага розправляється з гайдуками... О небо ясне! Чому ти не впадеш на ці нещасні гори і не розчавиш мерзенних ворогів? Чому не заклубочишся чорними хмарами і не вивергнеш на голову Сафар-бея смертоносні стріли?

Він почав у думці молитися. Мужність поступово залишала його.

Сафар-бей втрачав терпіння:

— Починай, Абдагул!

Велетень Абдагул жбурнув камінь на ногу Славчеві. З розтрощеної стопи бризнула кров, Славчо дико скрикнув. Смертельна блідість розлилася по ніжному юнацькому обличчю.

Петр закусив губу. Відчувши солонуватий присмак на язиці, наче збожеволів і швидко-швидко заговорив:

— Не треба! Не треба, агаї Я розповім! Усе до кінця! Тільки не ламай ніг братовії Я заклинаю тебе аллахом, пожалій хлопця! Він нічого не знає і ні в чому не винені Це все яі Я потягнув його в гайдуцтво, хай буде проклятий той день, коли бог скаламутив мій розум!

— Петр, що ти надумав? — простогнав Славчо. Але Петр уже не зважав на нього. Коли б катували його, він і слова не сказав би! Але дивитися, як мучиться Славчо, це понад його сили! До того ж хотілося відтягнути вирішальну хвилину:

він сподівався на якесь чудо, що врятує їх.

— Я знаю потайну дорогу до Чернаводи, ага, — сказав тихо.

— Як потрапити на неї?

— Спершу покляніться, що відпустите нас. Тоді я скажу.

— Клянусь честю!

— Покляніться аллахом! — Петр знав, яка честь у Сафар-бея. Сафар-бей презирливо посміхнувся. Чого хоче цей гяур? Принизити його? За такі слова він зітнув би йому голову. Але зараз... Можна навіть пропустити мимо вух цю образу. Хай тільки покаже, як проникнути непоміченими в гайдуцьке гніздо!

— Клянусь аллахом!

— Треба йти через Чорну гору, ага.

— Ти проведеш нас. Влахов! Покажеш дорогу!

— Якщо ви зараз відпустите Славча!

— Я не можу цього зробити. Ми заберемо його з собою. Тоді я буду певен, що ти не зрадиш нас і проведеш до Чернаводи. Але я дав клятву і відпущу вас.

— Гаразд. Ходімо.

Славчо не міг сам іти, тому Сафар-бей наказав спорудити для нього з молодих ялинок носилки. Бюлюк безшумно знявся з місця.

Петр ішов поряд з носилками. Хлопець тихо стогнав од болю і відвертався від брата. Вибравши хвилинку, коли на них не звертали уваги, Петр тихо промовив:

— Не сердься на мене, Славчо! Невже було б краще, коли б тобі поперебивали обидві ноги?

— Зрадник поганий, іуда! Геть з-перед моїх очей! — з ненавистю вигукнув молодший брат.

До них, почувши розмову, підійшов Сафар-бей. Петр нахмурився і трохи відстав.

Опівдні загін Сафар-бея розділився на дві частини. Одна під проводом Гаміда, щоб відтягнути на себе основні сили гайдуків, мала штурмувати в лоб головну дорогу. Друга звернула на Чорну гору, що

відділяла південні відроги Планини од Чернаводської ущелини, її повів сам Сафар-бей.

Перед виходом на вершину гори бюлюк-баша вислав уперед лазутчиків на чолі з Карамликом, а сам не відходив од братів Вла-хових.

Петр, понуривши чубату голову, поволі здирався вгору. Він знав, що недалеко гайдуцька застава, і чим ближче підходив до неї, тим більше його терзало сумління. Він пригадав, як урочисто перед товаришами й воєводою давав обітницю чесно служити, не жаліти живота свого за товариство і Болгарію, а тепер проявив таку непоправну легкодухість! "Ах, братче Славчо, чого ти ув'язався за мною? Чому я не відіслав тебе до матері в наш Плехів? Через тебе я став зрадником, братчеі Заради тебе і нашої старої матері творю це чорне діло... Але Всевишній бачить, що я не винені Я роблю це з великої любові до брата, люди!"

Він намагався виправдати себе у власних очах, але розумів, що то хистке виправдання. Тоді в нього виринула думка закричати на всю Чорну гору, щоб почули дозорці і своєчасно повідомили воєводу про небезпеку. Після цього була б смерть, але швидка, легка, бо Сафар-беєві ніколи було б довго мучити їх. Але в Петра не вистачило мужності і на це.

З Чернаводської долини раптом донісся шум бою. То Гамід напав на передові гайдуцькі заслони. Сафар-бей наказав іти швидше. Спітнілі яничари, важко хекаючи, дерлися на гору, дотримуючись, однак, тиші.

— Де ж та потайна дорога? — допитувався ага.

— Оце вона і є. Власне, ніякої дороги немає, — пояснював Петр. — Є тільки стежка, яка веде до ущелини. На ній стоїть варта...

Він раптом зрозумів, що ляпнув зайве. Але було пізно. Сафар-бей підскочив мов ужалений. Стрепенувся і Славчо, котрий не знав цього. Очі юнака загорілися радістю.

— Де варта? Далеко? — швидко спитав бюлюк-баша.

— Та...

— Кажи правду, гяуре! — ага замахнувся ятаганом.

— Якраз на вершині гори. Незабаром вони побачать нас.

— Зупиніть передніх! — наказав Сафар-бей, обдумуючи становище. — Ми повинні захопити дозорців!

Нежданo пролунав пронизливий крик. То Славчо підвівся на своїх носилках, витягнувши шию, і заволав щосили:

— Гайдуки! Пильнуйте! Зрада! Ге-ей!

Удар ятагана обірвав той крик, а разом і юнацьке життя. Славчо здригнувся і замовк. Петр збожеволілим поглядом утупився в закривавлене нерухоме тіло брата. Шарпнувся до нього, але міцна рука велетня Абдагула перетнула йому шлях, стисла за горло. Абдагул заніс над ним ятаган, та Сафар-бей випередив його, схопивши за руку:

— Чекай, Абдагул! Він ще пригодиться нам. Тримай його міцно, веди за нами! Вперед, вперед!

За кілька хвилин яничари здерлися на вершину Чорної гори.

А тут уже йшов бій. Дозорців було четверо. Троє з них, ставши плечем до плеча, стримували натиск Карамлика і його п'ятьох

товаришів. А четвертий роздмухував трут, щоб підпалити смолу в бочці, що стояла на кам'яній брилі.

З трьома було покінчено відразу, їх оточили і порубали шаблями. Четвертий же, побачивши, що підпалити смолу не встигне, кинув трут, плигнув убік і зник з очей. Коли яничари підбігли до урвища, перед ними відкрилася вся Чернаводська долина — вузька, похмура, з прямовисними стінами скель. Внизу, на неширокому уступі, серед предковічного лісу, виднілися будівлі гайдуцького стану, обнесені високим, міцним палісадом. Туди вів один шлях — довга, обшмульгана до блиску глиця, сточена з кількох ялинових ворин. Поряд погойдувалася під вітром міцна вірьовочна драбина з дерев'яними шаблями, — лише по ній можна було піднятися вгору.

Помітивши гайдука, котрий стрімголов спускався по глиці донизу, Сафар-бей вихопив з-за пояса пістоль і вистрілив. Гайдук розціпив руки — і каменем полетів у прірву.

— Дорога вільна! — вигукнув бюлюк-баша. — Вперед! Та не встиг ніхто з яничарів ступити й кроку, як Петр, вирвавшись із рук Абдаїула, кинувся до глиці, обхопив її руками й ногами і шпарко шугнув униз.

— Прокляття! Стріляйте! — вигукнув Сафар-бей. Онбаша Хапіч вистрілив, але промахнувся і ринувся по ворині слідом за ним. За Хапічем помчали Абдагул, Сафар-бей, а там, один по одному, почали спускатись і яничари.

Петр знав, що в замку спокійні за чорногірські стіни, бо дозорці при найменшій небезпеці подадуть димовий сигнал. Смерть брата так потрясла його, що він раптом осягнув усю мерзенність свого вчинку і вирішив будь-що попередити товаришів про небезпеку.

На сторожовій вежі не видно було нікого. Певно, бій в ущелині відвернув увагу дозорців од цієї стіни. Яка легковажність! Хоча б один гайдук лишився тут, на своєму посту!

Петр сплигнув до палісаду, картаючи подумки безпечних дозорців, наче не сам привів сюди яничарів. "Якщо Сафар-бей має мотузяні штурмові драбини, то через кілька хвилин проникне всередину! Що ж тоді буде? Всі загинуть..."

— Браття! — крикнув з натугою. — Другарі! Сюди! Пильнуйте чорногірську стіну-у!

Позаду почувся тупіт. Петр оглянувся і побачив перекошене від злоби обличчя Абдагула, занесену з ятаганом руку. В ту ж мить ятаган блиснув проти сонця вузьким лезом і вп'явся юнакові в шию.

— Собака! — вигукнув Абдагул, вирвав ятаган і ще двічі пронизав ним уже мертве тіло.

Надбіг Сафар-бей. З гори один по одному спускалися яничари. У кожного за плечима, в торбині, міцна мотузяна драбина з важким залізним гаком-лапою.

— На штурмі На штурмі— закричав бюлюк-баша. Зі свистом метнулися вгору гаки. Одні впали назад, додолу, деякі зачепилися за палісад. По драбинах подерлися вгору перші сміливці; на вітрі залопотіли широкі червоні шаровари. За першою хвилею нападаючих поліз і Сафар-бей. Стіну було взято без опору. Тільки тоді, коли з півсотні яничарів проникли в двір, ударив на сполох дзвін. Злякано закричали гайдуки, не розуміючи, звідки взялося лихо.

Воєводи Младена у стані не було. Як тільки долинув шум бою на сливенській дорозі, він залишив півтора десятка гайдуків, а з рештою помчав на допомогу своїм. За старшого призначив Ганчо, сміливого,

дужого, але не дуже розумного гайдука. Іншим разом воєвода не довірив би йому оборону зборища, але тепер, коли на Чорній горі стояли надійні дозорці, а на сливенській дорозі розгорався запеклий бій, на Ганча, подумав він, можна було цілком покластися.

Та Ганчо підвів. Після від'їзду воєводи більшість гайдуків згромадилися на західній стіні, звідки було добре видно бій у долині. Сюди ж вийшла й Анка. Ганчо з п'ятьма гайдуками стояв на півднснно-східній стіні, якраз проти Чорної гори. Та коли зі сливенської дороги донеслися гучні крики й постріли, не витримав і перейшов на західну стіну. А товариші, не дуже шануючи його як старшого, один по одному перейшли туди теж.

Поява яничарів у тилу приголомшила всіх. Почулися розпачливі вигуки: "Нас обійшлиі Ми пропали!"

Ганчо відразу збагнув, якої помилки припустився. Виправити її можна було хіба що ціною власного життя. В усякому разі здати стан і живим з'явитися перед очі воєводи він і в гадці не мав. Треба рятувати те, що можна!

— Драгомире, — звернувся до старого гармаша, — дай сигнал воєводі, що ми в небезпеці! А ви, Стояне і Павелчо, рятуйте Анку! Виведіть її в безпечне місце! Решта всі за мною! Виб'ємо яничарів або помремо, другарі!

Він перший кинувся назустріч ворогам, що вже спускалися

в двір. Водночас пролунав гучний постріл з єдинорога : то гармаш сповіщав воєводу про небезпеку.

Побачивши, що відкинути яничарів не пощастить, Ганчо вирішив зупинити їх між колибами, які розділяли двір навпіл.

— Ставте бочки! Тягніть сюди все — перегородимо прохід! — кричав він, наносячи шаблею удар яничарові, що випередив своїх товаришів. — Протримаємось, поки прийде воєвода!

В одну мить вузький прохід було перегороджено. Крім кількох великих бочок з-під води сюди полетіли столи, лави, соснові колоди, заготовлені на дрова... Ганчо видерся на верх загороди і, заохочуючи товаришів, спритно орудував залізним боздуганом.

Бій заклекотав, завирував. Гайдуки запекло відбивали наступ. Упали передні яничари. У нападників охолов запал. Ніхто не хотів лізти вперед, де свистів, наводячи жах, боздуган Ганчо. Сафар-бей вистрілив із пістоля, але Ганчо, мов зачарований, лишився не-ушкоджений. Тільки усміхнувся зловісно і телепнув боздуганом щосили одного з яничарів по голові.

— Бийте поганців! — гримів його дужий голос. — За Болгарію! За Болгарію!

Ззаду підступив Павелчо, смикнув гайдука за холошу штанів:

— Ганчо, Анка відмовляється тікати. Що робити? Ганчо оглянувся і завмер. Через подвір'я до бійців простувала дружина воєводи — в чорному вбранні, струнка і сувора, з мечем у руці. За нею, щось говорячи, поспішав Стоян, молодий русявий гайдук. Видно, благав, умовляв її повернутися, але вона мовби не чула його слів.

Ганчо сплигнув з воза:

— Анко! Мати наша! Зупинись! — Він розпростер перед нею руки. — Я не пушу далі! Там смерть! Що скаже воєвода?

— Ми не повинні здати зборище, Ганчо! Я залишусь тут. Яничари прорвуться в тил Младена тільки через мій труп!

Хоч який недалекий був Ганчо, він збагнув, що ніякі вмовляння тут не допоможуть. Анка не відступиться від свого. Що ж, хай зостається. Він шепнув Стоянові, щоб той не відходив від жінки. А вголос сказав:

— Майко, ми не відступимо ні на крок. Будь певна! Але дуже прошу, благаю, не підходь до нас! Заховайся в будинок або в підворіття! Ну ж!..

— Ти добрий, Ганчо. Та не треба зайвих слів... Дивись, яничари рвуться вперед! Твоє місце там!

Ганчо повернувся — бій закипів з новою силою. Подекуди яничари вже здерлися на загату. Блискотіли гарячі шаблі. Падали з криком поранені і вбиті. Гайдуки ледве стримували шалений натиск ворога.

Почувся голос Сафар-бея:

— Вперед, молодці! Рубайте гяуріві Не жалійте нікого! Візьміть живою тільки оту вовчицю-воєводихуі

Ганчо, мов розлютований барс, метнувся в саму гущу бою. Боздуганом, як довбнею, розтрощив голову якомусь товстому яничарові, зіпхнув з воза другого і побачив багато вбраного агу. Сафар-бей! Ось до кого б йому добратися!

Але між ним і Сафар-беєм два ряди яничарів! Хіба прорвешся? Лишається одно — розпрощатися з боздуганом, який вірою і правдою служив йому кілька років... Ганчо зірвав з зап'ястя ремінну петлю, розкрутив над головою боздуган, пустив... Тут би й розпрощався Сафар-бей з життям, якби не пробігав між ним і Ганчом яничар. Бідолаха сам налетів на важку залізну булаву з гострими шипахами і зразу впав, мов підкошений.

Переляканий Сафар-бей з огидою витер обличчя, заляпане кров'ю нещасного, який корчився в передсмертних судорогах. Поряд лежав гайдуцький боздуган.

— Великий аллах! — прошепотів помертвілими губами ага, уявивши себе на місці яничара.

До нього підбіг Карамлик. Швидко витягнув з сагайдака стрілу:

— Зараз я того мерзенного гяура! Собаку!..

Ганчо сіпнувся всім тілом, схитнувся назад. Близько був від нього Карамлик, мав вірне око і міцну руку: стріла пронизала груди гайдукові під самим серцем, мов голка лляну кошулю. Ганчо схопився обіруч за неї, з подивом глянув на тендітне чорне оперення, ніби питав: невже це смерть? — а витягти з рани уже не мав сили. Очі посклянілі, міцні, витривалі ноги, що носили гайдука мало не по всій неосяжній високій Планині, підкосились, і Ганчо впав додолу. Встиг тільки крикнути:

— Тримайтесь, браття!

Яничари завили від радості. Сафар-бей рубонув по руці якогось гайдука і вискочив на загату, захаращену тілами убитих та поранених.

Гайдуки падали один за одним, але не відступали. Ось їх залишилось тільки п'ятеро. Проти кожного билося по двое і троє ворогів. Решта яничарів розтягали загату, щоб зайти гайдукам у тил. З гуркотом покотилися бочки, розсунулися колоди.

Яничари заверещали, кинулись до Анки.

Дружина воєводи підняла меч, поволі пішла їм назустріч.

— Да живея Болгарія! — вигукнула голосно.

Попри свої сорок п'ять років і тяготи гайдуцтва, вона була стрункa, підтягнута, красива. "Наша мати", — так звали її гайдуки і вкладали в ці слова всю свою сувору і ніжну любов.

Яничари перезирнулись. Хто знає, чи пам'ятали вони наказ Са-фар-бея взяти жінку живцем? Анка ж сміливо йшла їм назустріч, гордо піднявши голову.

Раптом її заступив Стоян.

— Другарі, до мене! — вигукнув розпачливо, розуміючи, що сам недовго зможе протриматись. — На поміч!

Вдруге пальнув єдиноріг. На цей раз гармаш повернув її жерлом на подвір'я, і кам'яне ядро зі свистом врізалось у гущу яничарів. Кинувши непотрібну тепер гармату, старий Драгомир плигнув зі стіни і, стрясаючи над головою бoздуганом, ринувся вперед:

— Тримайся, Стояне! Іду!

Він підбіг вчасно: над молодим гайдуком заблискотіли яничарські шаблі. Драгомир збив одного нападника з ніг. Другий позадкував сам. Підбадьорений допомогою, Стоян насів на нього і прикінчив влучним ударом шаблі.

Та сили були нерівні. Впали останні захисники, що відстоювали зроблену нашвидкуруч загату. Один Павелчо, заюшений кров'ю, з перерубаною рукою, ще сяк-так відбивався.

— Арканьте їх! Беріть живцем! — наказав Сафар-бей. ГІавелча збили з ніг, схопили. Над Анкою, Стояном і Драго-миром прошуміли тонкі довгі аркани з намиленими, щоб олиска-вично затягувалися, зашморгами.

Анка встигла один шреруба-ти, але другий обкрутився навколо Ті тіла, і жінка шіала.

Стоян і Драгомир не давали заарканити себе. Стали спина до сііини і шаблями рубали вірьовки. Бачачи, що в ній вже не допоможуть, почали поволі відходити до воріт. Яничари юрмою переслідували їх.

За стінами почулися крики, тупіт ніг. Підмога! Гайдуки подвоїли зусилля. Стоян, який стояв обличчям до брами, зробивши могутній випад, прорвав кільце ворогів, метнувся в підвориття і ефесом шаблі вибив засув. Під натиском багатьох тіл брама широко розчинилася. В замок влетіло кілька десятків гайдуків на чолі з воєводою.

Те, що вони побачили на подвір'ї, вразило їх, мов громом. Довкола — самі яничари. Лунає багатоголосе "алла". В першу хвилину навіть воєвода розгубився, зблід. Врятувати стан майже неможливо. А де ж Анка? Що з нею?

Ніби відповідаючи на його думки, Стоян вигукнув:

— Вона там! її схопили!

В ту ж мить він схитнувся: стріла вп'ялася йому в плече. Хлопець вирвав древко, відкинув убік.

— Нічого! Це пройде! — прошепотів. — Рятуйте майку Анку!

Ці слова вивели воєводу з остовпіння. Він окинув оком поле бою: ворог, вражений появою свіжих сил, перешиковував ряди. Воєвода правою рукою вихопив шаблю, а лівою з-за пояса — пістоль і перший кинувся вперед. За ним помчали гайдуки.

Бій закипів з новою силою. Хоча гайдуків було набагато менше, завдяки тісноті, вони билися майже один на один — з однаковою

кількістю ворогів. Тільки на місце загиблого яничара зразу ж ставав інший, а замість убитого чи смертельно пораненого гайдука, — легко поранені продовжували битись, — не ставав ніхто. Повстанці подвоювали і потроювали свої зусилля, щоб замінити тих, що вибули.

Б'ючись із якимось яничаром, воєвода Младен раптом побачив дружину. Біля входу в будинок два вороги заломлювали їй за спину руки, а третій в'язав вірьовкою. Одежа порвана, чорне, пишне, з проблисками сивини волосся розсипалося по плечах.

— Анко-о!

Жінка стрепенулася. Розпачливий крик вирвався з її грудей:

— Младене!

Їй затулили рота, потягли за ріг будинку.

Воєвода розрядка у груди супротивникові пістоль, хоча тримав його на крайній випадок, і, переплигнувши через ворожий труп, кинувся слідом. Цс були нерозважливо, бо за ним встиг іфоско-чит;і один Стоян, який, перев'язавши рану, вступив у бій. Решта ж гайдуків лишилася поза строєм яничарів, котрі зразу ж зімкнули розірваний ряд.

Сафар-бей, почувши вигук Анки, зрозумів, що то воєвода. Лиховісна посмішка скривила його красиві губи.

— А-а, попався, гірський беркуте! — прошепотів сам до себе. — Ну, тепер не випрснеш! — Він сплигнув з колоди, на якій стояв, керуючи боєм, різким окриком підкликав до себе десяток яничарів. — Ви бачите того гайдука. В чорному чепкені? То сам воєвода Младен!.. Заходьте йому в тил!

Сафар-бей перетнув шлях воєводі і схрестив з ним шаблю. Дзвякнув метал об метал. У воєводи міцно стулені губи, бліде чоло зрошене потом. Сафар-бей зловтішно шкірить рівні зуби. Він бачить, як яничари з тилу обходять воєводу і його пораненого напарника. Тому й не дуже квапиться нападати, а поволі відступає, заманюючи воєводу в глибину двору.

Воєвода збагнув, що перед ним не звичайний яничар.

— Тримайся, ага! Зараз ти зустрінешся зі своїм аллахом, ага...

— Сафар-бей, якщо тобі так хочеться знати моє ім'я, гайдуцький собако! — криво посміхаючись й ухиляючись од випаду воєводи, злісно кинув Сафар-бей.

— А-а, Сафар-бейі Убивця болгарських жінок і дітей! Ну що ж, тим більше в мене бажання проткнути твою горлянку!

Воєвода ніби враз подужчав. Його удари набули могутньої сили і влучності. Сафар-бей перестав посміхатись. Ледве стримував навальний натиск супротивника. Балканський шайтан! Його нелегко буде взяти живим. А жаль! Як би зросла слава Сафар-бея, коли б закувати цього гяура в кайдани і на цепу провести через усю Болгарію аж до столиці!

Та прикінчити воєводу виявилось не так просто. Після влучних, спритних ударів у Сафар-бея у кількох місцях розпанаханий одяг, а з лівої руки капає кров. З тилу воєводу захищав Стоян.

Тим часом гамір бою стихав. Упали один по одному всі гайдуки, що прибули з воєводою. Яничари витирали закривавлену зброю, перев'язували рани і... з цікавістю спостерігали двобій свого ватажка з гайдуцьким воєводою.

Сафар-бей закусив губу. Такого він не сподівався. Замість того щоб одразу покінчити з верховодою гяурів, мерзенні пси вирішили потішитися з незвичного видовища! "Ну, стривайте ж! Хай аллах тільки допоможе мені вирвати перемогу, я не так позловтішаюся над вами, поганці!"

Він одступав усе далі до закривавленої і заваленої трунами загати. Потім раптово зробив глибокий випад. Воєвода змушений був податися назад й уперся в спину Стояна. Проти молодого гайдука фехтував теж лише один яничар.

— Стояне, слухай мене уважно, — повернувши набік голову, впівголоса промовив Младен. — Зараз ми відступимо до воріт... Ти у нас найкращий бігун. Спробуй утекти звідси до наших. Передай мій наказ: усім вийти з бою і розтектися по горах і лісах. Треба рятувати людей!

— Гаразд, — шепнув Стоян і потіснив супротивника назад.

З боєм, супроводжувані гуртом яничарів, дійшли вони до підвориття, і Стоян, ударом знизу вибивши з руки супротивника шаблю, шмигнув у ворота. Яничари не догадалися, що гайдук тікає, тому в першу мить ніхто не погнався за ним. Коли ж стало ясно, що він вислизнув з рук, було пізно доганяти. Кілька стрільців з луків випустили стріли, але Стоян стрибнув з урвища в кущі і зник з очей.

Підбадьорений успіхом молодого воїна, воєвода рішуче пішов у наступ. Розумів, що приречений на смерть, і бажав тільки одного: забити Сафар-бея!

Сафар-бей теж бився з виглядом приреченого. Гордість не дозволяла йому просити допомоги у своїх підлеглих. Незначна, на перший погляд, рана дуже кровоточила і завдавала великих страждань. Смертельна блідість свідчила про неймовірне напруження всіх сил.

Бюлюк-баша відчув, що досить йому спіткнутись — і він загине. В нього уже не вистачить снаги вивернутися з-під шаблі проклятого гяура.

Цей стан свого старшини помітив хитрий і всюдисущий Ка-рамлик. З криком: "Він уб'є його!"— яничар розкрутив над головою аркан, накинув петлю воєводі на шию, потім різко потягнув назад.

Воєвода упав. Карамлик стрибнув уперед і наступив ногою на шаблю воєводи, щоб він не рубонув по аркану.

Сафар-бей, засліплений ненавистю і страхом, ринувся вперед з наставленою сторчма шаблею, готовий пронизати подоланого ворога.

Але крізь гамір, стогін поранених і вигуки яничарів до нього раптом долинув од воріт короткий окрик:

— Ненко!

Сафар-бей зупинився, очманіло повів очима. Яничари, вирішивши, що поєдинок закінчено, накинулись на воєводу і почали в'язати йому руки. Карамлик підійшов до Сафар-бея і з простакуватим виразом, за яким, однак, крилася хитрість, скачав:

— Пробачте мені, ага, що я втрутився в двобій. Мені здалося, ви от-от прикінчите воєводу. А я ж пам'ятаю ваш наказ — узяти його живим...

— Гаразд, Карамлик, дякую, — відповів Сафар-бей і відвернувся, зайнятий зовсім іншою думкою.

Хто зупинив його? Хто вигукнув оте дивне, таємниче слово "Ненко", що переслідує його все життя? Він оглянувся.

Од воріт поспішав яничар. Щось дуже знайоме привиділося Са-фар-беєві в його обличчі і ході. Ба! Та це ж купець!.. Чи та пак — козак... Ні, невільник... Тьху!.. Втім, один аллах знає, хто він такий насправді! Може, шайтан в образі людини?

— Ти? — кинувся йому назустріч Сафар-бей, ще не вірячи своїм очам.

— Я. Слава богу, встиг вчасної— промовив Арсен Звенигора, витираючи рукавом спітніле чоло.

— Що це все значить? Як ти опинився тут?

— ГІро це потім. Я бачу, ти взяв у полон воєводу Младена. Заклинаю усім святим, збережи йому життя, не дозволяй знущатися з нього, поки я не поговрю з тобою, — і додав тихше: — наодинці...

Сафар-бей якось чудно подивився на козака й наказав відвести воєводу та його дружину в будинок і приставити до них варту.

Чи то від втрати крові, чи від раптової зустрічі з колишнім невільником, що знає якусь таємницю його минулого, він ще більше зблід і видавався дуже схвильованим. Чорні очі поблякли, стали каламутні.

Та ніхто з яничарів не помітив зміни на обличчі бюлюк-баші.

Віддавши розпорядження йти на допомогу загонові Гаміда і допомогти пораненим, Сафар-бей підкликав Карамлика. Тихо сказав:

— Бачиш цього яничара? — показав поглядом на Арсена.

— Так, ага.

— Невідступне слідкуй за ним!

— Слухаю, ага.

Сафар-бей узяв Арсена під руку, і вони разом пішли до будинку. Карамлик рушив за ними, пантруючи кожен рух незнайомця.

У напівтемному похмурому приміщенні нишпорили яничари, заглядаючи в усі закапелки, — шукали гайдуцьких дорогоцінностей.

— Геть звідси! — накинувся на них Сафар-бей. — В ущелині і досі триває бій, а ви, гультіпаки, тиняєтесь по закутках! Гайда туди! Швидше!

Яничари зіслизли, мов їх вітром здуло. Лишились тільки двоє, що вартували полонених.

Сафар-бей понурим поглядом обвів невелику кімнату. Порожньо і непривітно. Над головою — сіра стеля. Підлога, як і стіни, застелена шкурами диких звірів, вузькі вікна-бійниці. Попід стінами — важкі дерев'яні лави. Посередині — такий же важкий, незграбний, потемнілий від часу смерековий стіл. Навпроти і збоку, праворуч, — низенькі двері до бічних кімнат.

Якась згадка зринула в пам'яті аги. Радість — нарешті захопив це гайдуцьке гніздо, що стільки років не давало спокою туркам, — поступилася місцем тривозі. Коли він був у цій колибі? Чому здається йому, що колись бачив оці шкури під ногами і ці широкі лави попід стінами? Марення це чи сон? Ні, не соні Він справді тут бував. Тільки не пригадує — коли!?

Сафар-бей збентежено провів рукою по очах. Арсен з цікавістю стежив за ним. Що відбувається зараз у його душі? Невже далекі спогади дитинства зринули в його пам'яті?

А Сафар-бей справді напружував пам'ять. Йому ніби пригадується, що за тими дверима, що прямо перед ним, повинна бути кімната з одним високим стрілчастим віконцем. Стіни її теж позавішувані шкурами диких звірів і зброєю. А з неї є двері до іншої кімнати, меншої... "О аллах, невже я в чомусь завинив перед тобою, що ти хочеш помутити мій розум?"— прошепотів Сафар-бей, відчиняючи темні дубові двері.

Кімната справді мала високе вузьке вікно. На стінах висіли шкури ведмедів, диких баранів і плямистого барса. Праворуч — двері до сусідньої кімнати... Сафар-бей заглянув і туди. Зразу за дверима — широке дерев'яне ліжко, заслане квітчастою вовняною ковдрою, над ним — роги гірського оленя...

Сафар-бей розгублено подивився на Арсена, що невідступне ішов слідом за ним. Побачивши Карамлика у нього за плечима, насупився.

— Геть звідси! Не набридай!

Здивований і ображений Карамлик знизав плечима і зачинив за собою двері.

— Чому ти назвав мене Ненком? — без всякої передмови, ніби продовжуючи на мить перервану в підземеллі розмову, запитав Сафар-бей.

— Про це дізнаєшся, Сафар-бею, через кілька хвилин, якщо дозволиш... У присутності воєводи і його дружини...

— То ходімо до них, — погодився ага.

Вони повернули назад. Карамлик понуро стояв біля СТОЛУ, блимаючи широко посадженими круглими очима. Вартові виструнчились біля дверей. Сафар-бей мовчки пройшов повз них, але ніби

іісрсдчуйа.очи, що зараз може статися таке, коли зайві свідки небажані, наказав яничарам вийти надвір.

Тільки після того рвучко відчинив двері.

Це була чимала кімната, напевне, спальня. Воєвода і Анка — обоє зв'язані — сидіти на ліжку. Анка, заплющивши очі, схилила голову на плече чоловікові. Побачивши Сафар-бея і яничара, вони здригнулися, але пози не змінили, їхні очі, сповнені ненависті і презирства, свідчили, що ні смерть, ні катування не залякають їх.

Арсен причинив щільно двері, став поруч із Сафар-беєм, — той, наче проковтнув язика, стояв безмовний, насуплений.

Младен ковзнув поглядом по їхніх обличчях і враз схопився на ноги. В його очах промайнули подив, збентеження і гнів.

— Арсен? Тут? З Сафар-беєм? Зраднику! — прохрипів він. — Тепер мені ясно, хто допоміг яничарам проникнути сюди! О боже, навіщо ти засліпив мене! Чому не допоміг розгадати в цій людині гадюку? Я з головою відірвав би Ті кусюче жало!

— Заспокойтесь, воєводо, — промовив Звенигора, виймаючи ятаган і розрізаючи вірьовки на руках полонених. — Я не зрадник і не допомагав яничарам захоплювати гайдуцький стан... Просто я трохи запізнився виконати ваш наказ. Але все ж я виконав його. Ага, покажи праву руку! — звернувся він до Сафар-бея. — Закоти рукав!

Сафар-бей зблід ще дужче. Неймовірний здогад тупо ударив йому в серце. Він мовчки закотив рукав, простягнув уперед праву руку, спотворену довгими вузькими шрамами.

І Младен, і Анка глянули на ту руку, в один голос вигукнули:

— Ненкої

Тепер сумніву не було. Батьки самі признали в Сафар-беєві свого давно втраченого сина. Арсен відступив у глибину кімнати. Він зробив усе, що міг

— Син і— Анка схопилася, хотіла крикнути, але з її грудей вирвався лише хриплий стогін. — Синок! Ненко! Як же це?.. Ти... Сафар-бей?

Вона схитнулася. Сафар-бей підтримав її і підвів до ліжка. Младен кинувся на допомогу. Руки батька і сина зіткнулися. Арсен зціпив зуби.

Важко було дивитись на цих двох людей, які півгодини тому рубалися до смерті, а тепер припадали над тією, що одному дала життя, а другому все життя була вірним другом.

Арсен не пам'ятав, коли плакав. А тепер відчув, як важкий клубок підкотився до горла, а очі заслав сивий туман. Він одвернувся й відійшов у куток.

Але Анка не даремно була дружиною воєводи і ділила з ним тяготи суворого життя. Вона миттю отямилась і підвелася. Батько і син глянули один на одного, враз опустили очі і відступили на крок від ліжка.

— Младене, він поранений! — вигукнула Анка, помітивши, що з лівої руки Сафар-бея капає кров. — Подай мені полотно!

Младен дістав зі скрині невеличкий сувій, віддав Анці. Арсен простягнув ятаган. Жінка вправно відрізала шмат полотна, закотила рукав і перев'язала рану.

Всі троє мовчали. Були такі вражені, що не знаходили слів. Потрібен був якийсь час, щоб отямитися від потрясіння, зрозуміти, що ж, власне,

сталося, привести в сякий-такий порядок свої розбурхані думки і почуття.

Арсен вирішив зразу відкрити всі карти. Адже вони ще нічого не знають про Златку. Младен і Анка, вражені неймовірною зустріччю, забули спитати про дочку. А Сафар-бей взагалі не знає, що у нього є сестра.

— Я хочу сказати, — виступив він наперед, — що знайшлася Златка...

Младен і Анка стрепенулись.

— О небо, що за день сьогодні! — вигукнув Младен. — Де вона?

— Драган повіз її і Якуба до кмета Петкова... Там вони будуть у безпеці.

— Спасибі тобі, друже! Пробач, що я спершу погано про тебе подумав... Так усе сьогодні переплелося: горе із радістю. Збожеволіти можна! — сказав розчулено Младен.

— Я хочу також сказати Сафар-беєві, — звернувся Арсен до аги, який поволі почав отямюватися. — Златка — твоя сестра... Це Адіке.

Сафар-бей зблід ще дужче.

— Що? Ти жартуєш?

— Я не жартую. Адіке — твоя сестра... Найкраще знає про це Гамід.

— Гамід? А він при чому?

— Це він розлучив тебе з батьками і сестрою. Викрав вас маленькими і вивіз у Туреччину. Тебе помістив на виховання у яничарський корпус аджем-огланів, а Златку завіз до себе в Аксу... Хіба ти не пригадуєш цих кімнат, у яких провів раннє дитинство? Огляньсь навкруги — тут ти зростав разом із Златкою...

— Отже... ти викрав і Адіке? А хто ж такий Якуб?

— Я не викрав, а визволив Златку... А Якуб... Це довга історія. Зараз ніколи, та й не мені розповідати її.

Сафар-бей важко опустився на стілець, охопив голову руками і безтямно втупився поглядом у протилежний куток.

— Розповідайте! — простогнав він, не дивлячись ні на кого. — Все хочу знати: хто я і чому так трапилося зі мною...

Він не змінив пози: як сів — так і закляк.

Воєвода переглянувся з дружиною, ніби домовляючись, хто повинен розповідати, нерішуче кашлянув. Видно було, що зустріч з сином більше збентежила і вразила його, ніж порадувала. Не такою уявляв її собі старий воєвода, ох, не такоюі Не міг і досі збагнути страшної істини, що Сафар-бей, найлютіший ворог гайдуків, — його син... Не хотілося вірити! Але ж сумніву не може бути. Такий знайомий шрам на руці.. А очі? Це ж Анчині очі... А крутий чистий лоб і ніс з горбинкою — це від нього, від батька!.. Син, безперечно... Усе їхнє, рідне... Одне чуже — серце!..

Воєвода важко зітхнув і почав розповідати. Здалеку. З того дня, коли Ненко з'явився на світ...

Сафар-бей не перебивав, не перепитував. Сидів мовчки, нахиливши голову. І важко було зрозуміти, які думи борознять його душу. Лише коли почув про підступну подвійну зраду Гаміда, про викрадення

воєводиних дітей, ще нижче опустив плечі, а руками вп'явся в бильця ліжка.

— Тепер мені все зрозуміло... — сказав глухо, з болем. — Але досить спогадів. Я чую, хтось сюди іде. Це, напевно, посланець від Гаміда... Що ж робити з вами?

За дверима почувся шум голосів: "Де ж бюлюк-баша? Де Сафар-бей?"

Арсен розчинив двері. В залі товпилося кілька яничарів. Побачивши агу, вони радісно вклонилися, загелготали:

— Слава аллаху, перемога! Нас прислав Гамід-бей!

— Взято в полон кілька десятків гайдуківі

— Багатьох порубано!

Сафар-бей підняв руку. Галас стих.

— А де ж сам Гамід-ага?

— Він не зможе прибути. Поранений. Його повезли до Сливена...

— Умгу. — Сафар-бей замислився. — Гаразд. Ідіть!.. Або ні, чекайте! Візьміть оцього гайдука в яничарському одязі! — Він показав на Арсена. — Але обережно: у нього зброя!

Яничари вмить оточили козака, схопили за руки.

— Сафар-бею, це ж підло! — вигукнув вражений Арсен. Ага не відповів на його слова.

— Відведіть його до полонених! Посильте варту! Я незабаром прийду...

Арсеїіа вивели. Сафар-бей залишився наодинці з батьками. Ті пригнічено мовчали.

— Ну от, — промовив тихо, — ми самі, і можемо тепер поговорити відверто... Напевно, я повинен вам вірити, що я ваш син. Але мушу вас розчарувати: особливої радості від цього не відчуваю...

Все життя я розшукував своїх рідних, хотів зустрітися з ними. Та, мабуть, я дуже прогнівив аллаха, що він посміявся з мене! Хіба ж це не глум — бути сином гайдуцького воєводиі

— Ненко!— вигукнув Младен. — Опам'ятайся! Гайдуки — такі ж вояки, як і ти, але вони борються за волю свого народу, а ти пригнічуєш його! Це не твоя вина, звичайно! Тебе насильно потурчили, зробили яничаром...

— Я дякую за це аллахові! — гордовито перебив його Сафар-бей. — І горджуся тим, що я яничарський чорбаджіяі Така честь випадає не кожному!

Воєвода замовк і з жалем похитав головою. Бліда, мов полотно, Анка простягла до сина руки:

— Ненко! Синку! Невже ми вдруге втратимо тебе?

— Краще б ви не знаходили менеї Ці слова хльоснули матір, мов батіг. Руки опустились, і вона враз зів'яла, знітилася. В очах заблищали сльози.

— Нелюд! — тихе слово впало, мов камінь. Сафар-бей стрепенувся:

— Ні, я не нелюд! І щоб довести це, я врятую вам життя. Хоча мені це, мабуть, дорого обійдеться... Звідси є потайний вихід? Батьки мовчали.

— Мусить бути. В подібних місцях завжди роблять потайний хід на випадок облоги.

— Ми вийдемо звідси тільки тоді, коли з нами вийде і козак Звенигора, — сказав воєвода.

— Він не вийде разом з вамиї — рішуче відповів Сафар-бей. — Він мені потрібен. Але я обіцяю і йому зберегти життя! Де хід?

Воєвода відтягнув ліжко, підняв за кільце дерев'яну ляду. Внизу зяяв чорний отвір.

Сафар-бей сумно посміхнувся:

— Лізьте!

Анка спустилася першою. За нею поспішив Младен. Уже стоячи на східцях, так що над підлогою здіймалась тільки його голова, він глянув на Сафар-бея якимось затуманеним через сльозу поглядом, схопив агу за коліна і притисся до них щокою.

— Прости мені, сину, що не догледів тебе і Златку! Я сам винен, що втратив вас. Сам... Бо не розгадав до кінця підступного задуму собаки Гаміда... Прощай!

Він швидко зник у темряві.

Сафар-бей довго стояв над лазом. Потім мовчки нагнувся, насунув ляду і поставив на місце ліжко. З болючим стогоном, схожим на ридання, опустився на нього і схилив голову на бильце.

"О аллах! — простогнав глухо. — За віщо ти покарав мене сьогодні? Навіщо розбив моє серце і поселив у ньому змію терзань, болю і сумнівів?.. Чим завинив я перед тобою, о всемогутній, що ти відібрав у мене чисте сумління і душевну рівновагу?.. Я відчуваю, як пекельний вогонь пожирає мою душу і палить нутрощі!.. Аллах екбер, я намагаюся бути твердим і холодним, мов камінь, — тому й відштовхнув од себе людей, які щиро хотіли прийняти мене в свої серця... Прости мене, о аллах, — я все це роблю в ім'я твоєї могутності і слави!.. Я — твій раб, я — твій син. Навчи мене, як стати мудрим, і захисти від підступних зазіхань шайтана на мою душу!"

Він бився головою об тверде бильце тисового ліжка, піднімав до неба руки і гаряче шепотів молитви й прокльони. А в його збудженій, завихреній, збентеженій душі нуртували незнані досі почуття і думки...

Він пригадував, як глухими темними ночами думав про те, що і в нього, одинокого, безрідного яничара, десь, можливо, є мати, батько, родина, що, може, одного дня він зустріне їх...

І от зустрів... Та радості не відчув од цієї зустрічі. Лише біль і муку!.. Хіба міг він отак зразу прихилитися серцем до тих, кого довгі роки вважав своїми найлютішими ворогами?

А Гамід?..

Він здригнувся, згадавши товстого спагію, якого все життя, відколи пам'ятає себе, мав за старшого друга, майже за родича... "О Гамід! — скрикнув люто. — Ти не людина — гадина! Шайтані З тобою ще буде у мене крута розмова!.. У-у!"

Згадка про Адіке холодним ятаганом пронизала йому серце. Він розумів, що, втративши її як кохану, знайшов як сестру, але не знав, чи радіти йому з цього. Все переплуталося в його розпаленій уяві: "Адіке... Златка... Сестра... О аллах! Спасибі тобі хоча б за те, що не дав мені побратися з сестрою!.."

Пригадав, що служба в єні чері — новому війську, тобто яничарському корпусі — не принесла йому багатства, а тільки сумнівну славу вбивці...

"Але ж я все робив для прославлення і зміцнення влади сонце-ликого султана, — виправдовувався перед самим собою. — В ім'я пророка! В ім'я могутності Османської імперії... Чи, може, й тут я помилявся, о аллах?"

Подумав і про Звенигору...

Яка примхлива доля звела його з тим невільником? Коли б не він, все, може, було б якось інакше...

Інакше?

Але як? Забив би воєводу, Анку віддав би бейлер-беєві на тортури? А зі Златкою одружився б?

Він здригнувся. Ні, добре, що аллах не допустив до цього!.. І зразу подумав, чи правильно вчинив, затримавши козака-уруса. Це був хвилевий порив — звести Гаміда з його колишнім невільником. Подивитися, як Гамід буде викручуватись, справдовуватись. І що скаже, коли побачить свого колишнього раба в ролі свідка на справедливому суді над собою? А може, краще було б відпустити козака?.. Так, треба відпустити! З Гамідом він поговорить сам, без свідків!

Різні думки тіснилися в Сафар-беєвій голові, виштовхуючи одна одну. І від жодної не знаходив розради, тільки біль, душевні муки... Одно знав напевне: ніколи не зможе признати батьками Младена й Анку!.. Ні, ні!.. Це було б жахливо!.. Пропало б усе, в що він вірив, і за що боровся... Розумом сприймав, як незаперечну істину, — всі докази наявні, а серцем не міг сприйняти. Не міг примиритися з тим, що він, Сафар-бей, — син гяура Младена, ватажка мерзенних гайдуків!

Сафар-бей в нестямі сильно вдарив по ліжку руками. З рани сповзла пов'язка. Хлинула кров. В очах потемніло, стіни схитнулися, і він, втрачаючи свідомість, безсило грюкнувся на підлогу.

Коли розплющив очі, то перше, що він побачив, було гладке темне обличчя Гаміда.

— Слава аллаху, ти прийшов до пам'яті, мій хлопчику! — вигукнув спагія, злегка накульгуючи на поранену ногу. Наблизившись до Сафар-бея, він важко опустився на його ліжко. — Тобі краще? Грек Захаріаді скоро поставить тебе на ноги, будь певен!

Від несподіваної зустрічі у Сафар-бея знову потемніло перед очима, і він на якийсь час знепритомнів. Отямився від того, що Гамід бризнув на обличчя холодною водою.

— Ох, як ти зійшов кров'ю! — ніби з туману пробивався Гамідів голос. — Мені розповідали, що цю рану наніс тобі сам собака. Младен... Жаль, що він утік разом зі своєю вовчицею! Ти міг би розквитатися за такий удар!..

— Гаміде, а може, цей удар треба нанести тобі? — тихо спитав Сафар-бей, відчуваючи, як разом зі злістю, що вмить заповнила його серце, до нього повертаються й сили.

Гамід якось недоумкувате глипнув на молодого агу:

— Як тебе розуміти, хлопчику?

— Не називай мене так, Гаміде! — скрикнув Сафар-бей. — Я все знаю!

— Що ти знаєш?

— Як ти викрав мене і мою сестру... Що Младен — мій батько... Ачка — мати... А ти... — Сафар-бей замовк і пронизливо глянув на спагію.

Обличчя Гаміда посіріло. Він беззвучно хлипнув ротом. Здавалося, йому от-от зовсім перехопить дихання. Він не чекав такого повороту в розмові і, знічений, мовчки збирався з думками. Нарешті пробелькотав:

— Сафар-бею, опам'ятайсяі Про що ти говориш?.. Це наклепи ворогів моїх! — Він схопився з ліжка і зашкутильгав по кімнаті.

Сафар-бей гірко усміхнувся, облизав язиком спалені смагою губи.

— Не прикидайся невинним ягням, Гамідеї Ти на нього зовсім не схожий... Не викручуйся, мов черв'як, — не викрутишся!.. Я зневажаю тебе, підступний шакале! Жирний ішак!.. На твоїй совісті смерть цілого загону! Ти зрадив товаришів, як потім зрадив і гайдуків! Ти викрав мене, сестру мою...

— Сафар-бею! — перебив Гамід. — Одумайся! Ти жалкуватимеш, що сказав мені такі нечемні слова! Хай простить тобі аллах, нещасний!.. Подумай сам — я ставився до тебе як до сина! Ти вчився в привілейованому військовому училищі, служиш у яничарському корпусі, став бюлюк-башею!.. Хіба міг усе це дати тобі твій батько-розбійник?.. Ні, все це дав тобі я! А твоя сестра Адіке... Коли б я був негідником, за якого ти мене вважаєш, то зробив би її своєю дружиною чи наложницею... Але я цього не зробив. Вона виховувалася разом з моєю донькою, і я мав її за рідну... А тобі відкритий шлях до найвищих посад у

державі! Ти можеш стати пашею, ба навіть бейлер-беєм!.. Хто для тебе Младен і Анка? Невже ти хотів би повернутися до них і розділити їхню долю, долю людей, об'явлених поза законом?.. Краще зовсім не знати таких батьків! Подумай: тисячі яничарів, твоїх побратимів по зброї, не знають своїх рідних і чудово обходяться без них. Схаменися, Сафар-бею! Я врятував тебе і дав тобі майбутнє!

Гамід замовк, підійшов до вікна і вдав, що витирає сльози. Сафар-бей змінився на виду. Аллах екбер! Гамід ніби читає його думки!.. Справді, він сам відмовився признати Младена й Анку за своїх батьків, відштовхнув їх од себе. Він обіймає високу задля його віку посаду в яничарському війську і сподівається на ще вищу. Він мусульманин, зрештою. Чого ж тоді він хоче від Гаміда? Чого прискіпується до нього?.. Ні, він нічого не хоче... Просто йому стала огидною товста Гамідова пика, стали ненависними його облудні, брехливі очі. Він не може, не хоче перебувати з ним під одним дахом. Ні, ні, геть звідси! Геть з-перед очей!

— Спасибі, Гаміде, — іронічно промовив Сафар-бей. — Але після того, як я дізнався про твій мерзенний злочин в ущелині Бялих скель і в Чернаводі, мені бридко дивитися на тебе, говорити з тобою... Зроби мені послугу — поклич лікаря Захаріаді. Я хочу негайно перебратися з цієї кімнати, з цього будинку. Будь ласка, простягни руку — подзвони!

— Сафар-бею...

— Ні, ні, не вмовляй мене. Я зараз переїду до себе... А ти, якщо маєш хоч краплину совісті, негайно зі своїм загоном вирушиш із Сливена... Щоб не мозолив мені очей! Про твій давній гріх, про злочин супроти нашого війська та Якуба-аги я мовчатиму. А ти мовчатимеш про нашу сьогоднішню розмову... Дзвони!

Гамід хвилину подумав, потім мовчки підійшов до дверей і смикнув за червоний шовковий шнурок. За стіною почувся хрипкий протяжний дзвін.

ЗНОВУ В НЕВОЛІ

Два тижні валка невільників, вбираючи в себе гурти закованих у залізо бранців з навколишніх містечок і сіл, топтала звивистий, курний, а частіше кам'янистий шлях до Стамбула. Вона розрослася до таких розмірів, що, здавалося, повзе велетенська сіра змія, голова якої вже вибралася на високу гору, а хвіст іще далеко внизу.

Арсен намагався пристроїтися в голові валки. Попереду йти легше: до тебе задні прирівнюють ходу, перший нап'єшся з неска-ламученого джерела свіжої води, не ковтаєш збитої тисячами ніг дорожньої пилюки.

Він з цікавістю приглядався до своїх супутників. Почорнілі, худі, виснажені голодом та катуваннями, брели вони, понуривши голови, з трудом переставляючи збиті до крові ноги. Тут були болгари, серби, поляки, волохи, українці, угри, хорвати, німці, албанці... Тих захопили на війні, тих купили на невільницьких ринках чи запроторили в тюрми... З різних кінців неосяжного світу невблаганна доля стягла їх докупи і кинула під ноги страшному молохові — Османській Порті, яка, мов павук, висмоктувала з них силу, а потім безжалісно знищувала.

Ослаблі й поранені не витримували дороги: падали, знесилені, під ноги конвоїрам, і ті добивали їх боздуганами. Трупи відтягували в ліс на поживу хижим звірам або кидали зі скель у провалля.

Вранці під сильною вартою козаків повели до Єди-куле. Сумну славу здобув цей старовинний замок, перетворений на тюрму. Його похмурі кам'яні стіни ховали безліч таємниць. Тут мучилися в кам'яних мішках болгарські і сербські повстанці, ватажки селянських бунтів, змовники

проти султанів і самі султани, скинуті з престолу щасливими суперниками.

Козаків завели на широке подвір'я, де вже стояло чимало невільників, зупинили перед похмурим будинком з високим кам'яним ганком, де виднілися обковані залізом двері.

Стривожений гомін багатьох сотень людей линув понад рядами:

— Що з нами робитимуть? Кинуть у підземелля?

— А ти. думаєш, галушки даватимуть?

— Он шибениця з гаком. Чи не тут підчепили за ребро Байду?

— Як нас підвісять, тоді дізнаємося.

— Усіх не підвісять: гаків не вистачить!

— Тихше! Тихше! Виходять!

Двері розчинилися. На широкий кам'яний ганок вийшов гурт людей. Посередині став козацький старшина, в червоному жупані, з шаблею при боці. На голові — горностаєва шапка з двома барвистими павичевими пір'їнами і камінцем-самоцвітом... Він був дуже блідий і дивився прямо на стрій невільників, не повертаючи голови. Маленькі чорні очі нерухомо сиділи в набряклих, червонястих від запалення повіках. Позад нього стояло кілька старшин, козаків і яничарів. У них з-за плечей виглядав старий понурий православний піп. До старшини в червоному жупані підійшов сивовусий непоказний чолов'яга.

Невільники захвилювалися. Козаки в Стамбулі? Може, кіш прислав депутацію, щоб викупити їх? Таке іноді траплялося...

Арсен стиснув руку Романові, відчув, як і в того напружилися м'язи. Невже зараз скінчиться їхня неволя?

Сивовусий виступив наперед:

— Браття козаки! — Голос його звучав приглушено. — Браття невільникиї Люди православнії Мені важко дивитися на вас, на ваші кайдани, на ваші страждання, бо й сам я ще недавно був невільником. Але все в руці божій — і ось я сьогодні вільний і при зброї! І для вас, браття, є шлях до волі, шлях на батьківщину! Тільки будьте розумні!

Арсен не вірив своїм очам і вухам: Многогрішний! Звідки він тут узявся? Як потрапив до Стамбула?.. Так, це він! Трохи поправився, поголився, відпустив довгі сиві вуса. У погляді і рухах з'явилась упевненість, поважність.

— Гм, куди він гне? — промовив високий літній невільник, що стояв попереду.

— Цить, Гриво! Послухаємо! — загукали довкола. Многогрішний на хвилину замовк, ніби даючи слухачам час для розміркування, а потім підвищив голос.

— Браття, настала велика година! Султан Магомет вирушає походом на Україну, щоб визволити її!.. З ним вирушає і наш славний, богом даний гетьман Юрій Гедеон Венжик Хмельницький, нарекомий нині князем, — і Многогрішний шанобливо вклонився старшині в червоному жупані. А випроставшись, повів далі: — Султан об'являє козакам-невільникам велику милість: хто вступить до війська ясновельможного гетьмана, той відразу стане вільний, а на Україні буде нагороджений землею, скотом і грішми!

Він зробив паузу. І в цю мить загримів голос:

— Гей, виродку, трясця твоїй матері! На що ж ти нас підбиваєш, окаянний? І де тут взявся Юрась Хмельниченко? — то гукав невільник Грива.

По рядах прокотився глухий гомін.

Многогрішний помовчав, трохи спантеличений, потім підняв руку, закликаючи до тиші:

— Чого гарячкувати, братове! Я не обманюю вас!.. Гетьман Юрій Хмельницький ось перед вами! Як і всім нам, йому теж довелося не один рік побувати в неволі, випити гірку чашу... Але це все — позаду! Зараз фортуна повернулася до нього лицем, і він став на чолі війська, що разом з непереможними полками падишаха визволить нашу землю!..

Старшина в червоному жупані раптом зробив крок наперед, зняв шапку і злегка вклонився.

— Браття! — гукнув голосно. — Я справді гетьман Юрій Хмельницький! Серед вас, напевне, є такі, хто пам'ятає мене з давно минулих років. Вони можуть посвідчити, що я не самозванець, а син гетьмана Богдана і сам гетьман... Я закликаю вас, браття, стати пщ, мій бунчук, під мої хоругви! Султан Магомет допоможе мені здобути мою дідизну — село Суботів і славне місто Чигирин, а також усю Україну!

Він ще раз легко вклонився і відступив назад. А над рядами невільників прошелестіло:

— Так, так, це він! Це він! Сам Юрій Хмельницький! Повеселілий Многогрішний радісно блиснув очима, окинув гострим поглядом юрму, що приглушено гомоніла і колихалася, вражена появою гетьмана, і заговорив знову, на цей раз більш упевнено:

— Братове, геть сумніви! Ви позбудетесь кайданів, каторги! Ви станете вільними людьми і матимете шаблю в руці, як оце я! Не роздумуйте довго, бо така щаслива нагода більше не трапиться!.. Я теж був невільником, а тепер, бачите, — вільний козак! Ви негайно одержите одяг, зброю, а через місяць-другий будете на батьківщині!.. Ну, хто охочий — виходьте наперед З вас тут же зіб'ють кайдани! Виходьте, браття!

Многогрішний замовк, пронизливо дивлячись жовтавими очицями на стрій. Невільники теж мовчали.

Раптом з лівого крила вийшов наперед худий, змучений чолов'яга. Брязкаючи важкими путами, підійшов до ганку, став лицем до строю, вклонився, сказав глухо, ніби давлячись сльозами:

— Простіть мене, браття, і не проклинайте! — Він похилив чубату сиву голову.

— Заклечаний, що ти робиш? — крикнув хтось.

— Несила терпіти більше, браття, — відповів Заклечаний, не підводячи голови. Потому повернувся до ганку, вклонився. — Я готовий служити тобі, пане гетьмане!

Той зробив знак рукою. Із-за ганку вийшли ковалі з переносним ковадлом, молотом і зубилом. Тут же розрубали на ньому кайдани. Многогрішний, весело усміхаючись, вигукнув:

— Початок зроблено! Хто ще? Сміливіше, друзі!

Вийшов ще один — невисокий блідий юнак, майже підліток. Мовчки вклонився, простягнув до ковалів заковані руки. З них упали на землю густі краплини крові. Юнак хитався від виснаження. Крізь брудні діряві лахи просвічувало худюще, аж зелене тіло, випирали гострі ключиці.

Арсена тіпало, як у пропасниці. Та що ж це робиться? Так один по одному вийдуть усі? Кому вони вірять? Многогрішному? Турецьким пашам? Султанові? Своїм найлютішим ворогам? Чи нікчемному зраднику Юраськові?

Він розштовхнув Романа і Гриву, що стояли попереду, вийшов з ряду. Здивований і обурений Воїнов схопив його за рукав:

— Ти часом не здурів. Арсене? Але той відмахнувся і швидко— пішов до ганку. Многогрішний, не впізнавши козака, радів. Його зморшкувате обличчя розпливлося в усмішці, навіть помолодшало.

— От бачите! — вигукнув він. — Є між вами розумні люди!

— А є, потурнаку проклятий! — сказав, підходячи. Арсен. — Не всі тут зрадники, як ти із своїм гетьманом і його поплічниками. — Він пальцем показав на тих, що стояли на ганку, а потім повернувся до невільників: — Браття! Козаки! Я знаю цього недолюдка Многогрішного! Був разом з ним у неволі на берегах Кизил-Ірмаку! Кому ви вірите? Зрадникові, через якого загинуло багато наших людей? Відступникові, що забув віру і народ свій?.. Запитайте його, як він тут опинився? Продав нас, собака, щоб урятувати свою шкуру!.. Батьківщина проклене того, хто разом з яничарами підніме на неї руку!

— Арсене, стережись! — пролунав раптом чийсь гучний знайомий голос.

Арсен миттю оглянувся. З жовтих очей Многогрішного струмувала лють. Нижня щелепа тіпалась, як у пропасниці.

— Проп-пад-ди, с-соб-бако! — прохрипів він, вихоплюючи шаблю.

Арсен скоріше інстинктивно, ніж свідомо, підняв над головою заковані руки, захищаючись від удару.

Шабля зі скреготом ковзнула по ланцюгу і переламалась. Многогрішний з подивом і гнівом глянув на обрубок, що лишився в руці. Якийсь козачок, що стояв позаду, вихопив свою — подав йому. Але в цей час ряди невільників здригнулися. Багато сотень людей з криком ринули вперед, до ганку. Зловісні вигуки, тупіт ніг, брязкіт кайданів — усе змішалося в один грізний рев.

Чиїсь дужі руки схопили Арсена, потягли в гурт. А над вухом прогуло:

— Арсене! Брате! Зустрів-таки тебе, холеро ясна! Ховайся прудкіше між люди!

Здивований Звенигора відчув на своїй щоці шорсткі вуса пана Спихальського, який щосили цупирив його в саму гущавину натовпу.

А розлютовані невільники перли їм насупроти, потрясаючи заржавленими кайданами. З усіх боків простягалися страшні скоцюрблені руки, щоб схопити потурнаків за горлянки.

Переляканий Юрій Хмельницький і його почет позадкували до дверей.

— Варта! — заверещав Многогрішний, ховаючись за спину міцного горбоносого турка.

Яничари заступили собою двері, наставили гострі харби '.

— Вургун! Дур! Стій! Назад, погані свині!

Варта відтіснила невільників. Яничари лупцювали закованих людей списами, плазами шабель, зганяючи на середину двору.

Арсен і Спихальський, тримаючись за руки, щоб не загубитися в цій людській круговерті, поволі просувалися до брами, де над головами виднілася пшенична кучма Романа Воїнова.

— На каторги всіх! — закричав позаду якийсь ага. — До опачин!

Брама розчинилася. Збиваючи куряву сотнями ніг, валка невільників поповзла рудою, спеченою під гарячим сонцем дорогою назад, до моря.

Коли запопадливий на новини і різні історії Спихальський задовольнив свою цікавість, вислухавши докладну розповідь Арсена про все те, що з ним сталося після їхньої розлуки в очеретах біля Бур-гаса, запорожець у свою чергу спитав:

— Ну, а ти ж, пане Мартине, як опинився тут?

— Серед козаків?.. Я мав надію, що здибаю кого-небудь із знайомих, прошу пана. І не помилився.

— Та ні. Як потрапив до рук яничарів? Спихальський закліпав очима і зніяковів.

— О, то длуга гісторія...

— А коротко?

— Прошу пана... Мене злапала прибережна турецька варта, сто дзяблів їй у пельку! Якраз по вашому відході. Я намостив собі був у човні гарненьку постіль з сухого очерету і трави. Приліг і...

— І закуняв? — усміхнувся Арсен, знаючи про цю слабість товариша. — Ох, пане Мартине, пане Мартине! Спихальський зніяковів ще дужче.

— Так, прошу пана, закуняв... Аж раптом прокидаюсь від негречного стусана під бік. Дивлюся — стоять наді мною два турки, глипають чорними очима ще й регочуть, триклятії Ну, я схопився і, не довго думаючи, двигонув еднего в пику, а другого в живіт. Враз облишили сміх, прошу пана! Ніби заціпило обомі, "Що тут діяти? — подумав о тій миті. — Тікай, пане Мартине, до лясуі.." Стрибонув я з човна на берег — та в очереті Але тутай наскочило на мене ще двоє, звалили на землю і почали періщити гарапниками, мов якесь бидло, пся крев! А опісля накинулися всі ті штири здрайці, зв'язали — і, прошу пана, в холодну! Ну, а вже звідтам — сюди, на каторгу. От так...

— Сумна історія трапилася з нами, — промовив замислено Арсен. — Зовсім сумна. Як рвалися на волю, яких небезпек уникли, скількох злигоднів витерпіли — і маєш: знову в неволі! Та ще в якій — на галері... Одна втіха, друзі, — ми знову разом.

Вранці, з першими променями сонця, важка, але швидкохідна каторга "Чорний дракон", що мала три ряди весел, м'яко відчалила від кам'яного причалу стамбульського військового порту.

Глухо і спроквола загув на нижній палубі барабан — бум-бум, бум-бумі В такт його ударів одночасно піднімалися і опускалися по обидва боки судна міцні довгі весла. Хлюпотіла за бортом голуба вода, іскрилася міріадами сріблястих бризок. Ранкова прохолода разом з пахощами зелених садів, що густо вкривали береги Босфору, та запахами велетенського міста вривалася в тісні, затхлі приміщення для пайзенів — невільників-веслярів.

Арсен сидів на одній лаві з Романом і Спихальським у носовій частині судна.

Вчора, потрапивши на "Чорний дракон", вони до самого вечора вантажили у трюм разом з іншими бранцями бочки з порохом, гармати, самопали, списи, ятагани, пшоно, в'ялену і солону рибу. А пізно вночі,

коли робота була закінчена, невільників посадили до опачин. Звичайно кожну трійку веслярів приковували до брусіч, на яких трималися залізні кочети. Але тут — чи то за браком часу, чи з якихось інших причин — їх просто припнули одним довгим ланцюгом, що на кормі був наглухо прикріплений до міцної дубової стіни, а в носовій частині замикався важким гвинтовим замком. Ланцюг, протягнутий поміж закованими ногами невільників, звивався, мов чорна гадюка, і не давав змоги ступити від лави далі ніж на два кроки.

По вузькому проходу, що тягнувся вздовж лав, прогулювався наглядач з гарапником у руці. А в темному закапелку, під сходами, біля діжки з водою, куняв старий, нездатний до важної роботи пайзен. Його обов'язком було подавати гребцям воду і їжу.

Скрипіли від великої напруги у розбитих гніздах кочети, хлюпотіли за бортом блискучі весла. Стиха гомоніли, перекидаючись словами, невільники.

Арсен мовчки приглядався до нової, незвичної обстановки. Говорити не хотілося. Товариші мовчали теж. Міцно стиснувши зуби, щосили тягнули всі втрьох важенне весло. Потому опускали товсте держално донизу і швидко кидали руки вперед, нахиляючись тулубами мало не до передньої лави. А тоді випростовува-лись і знову тягнули весло на себе. Вперед — назад, вперед — назад!..

Безперервно гуде, відбиває такт барабан, подзвонюють кайдани, важко дихають спітнілі люди.

Корабель швидко мчить мимо крутих берегів Босфору, чужих і непривітних, все далі і далі на північ, на широкі простори Чорного моря. Попутний південний вітер і сила багатьох десятків невільницьких м'язистих рук невпинно штовхають його вперед і вперед.

Та швидше за нього лине вільна, незакована думка. Вона як вітер! На неї не накинеш ярма, її не заб'єш у кайдани!

Перед Арсеновими очима зринає сумне, до болю миле личко Златки. Згадується, як вона кинулась до нього на груди, коли розставалися після втечі з Сливена. Він поспішав до Чернаводи, щоб попередити воєводу Младена про небезпеку, а Златка з Яку-бом і Драганом мали пробиратися далі. Дівчина тоді нічого не сказала. Тільки мовчки рвонулася до нього, притулилася щокою до його шорсткої, неголеної щоки, і Арсен відчув на губах солонуватий присмак дівочих сліз. То вона плакала від щастя і від горя одночасно.

"Златко, де ти зараз? Чи зустрінемося ми знову? Чи наші дороги розійшлися навіки?"— шепотів він у напівзабутті.

Потім думка шугнула на Україну, в тихий зелений куточок над сріблястою Сулою. З імлистої далини, як зі сну, випливли змарнілі, тужні очі матері. Самі очі! Йому хотілося побачити все обличчя, але ніяк уявити його повністю не міг. Одні очі, виплакані, сумні, стояли перед ним в голубій імлі, через степи і моря, через гори і долини дивилися на нього, заглядали йому в душу, ніби питали:

"Синку, де ти? Як тобі там, у чужих далеких світах? На яких шляхах тебе виглядати, яких весняних пташок розпитати про тебе, сину?"

Йому, мов лещатами, здавило серце. Розплющив очі, труснув , головою. Видіння щезло, мов ластівка. Знову заскрипіли давно не мазані кочети, забряжчали іржаві ланцюги на ногах і руках. Пролунав пронизливий свист гарапника — і хтось голосно зойкнув.

Потім знову настала тиша. І думка линула далі

Враз почувся гамір Січі. Спливли в уяві дебелі постаті Метелиці, Сікача і Товкача. Промайнув серед натовпу зморшкуватий коричневий

вид діда Шевчика... І раптом з'явився сам кошовий Іван Сірко. Він був суворий і мовчазний. Пронизливий погляд його крицево-сірих очей бентежив козакові душу, хвилював невислов-леним питанням: "Де ж ти, козаче? Що з тобою сталося? Чому не подаєш звістки?.."

"Як же не подаю? — вдарило в серце. — Хіба ж не дісталися на батьківщину викуплені у спагії діди? Ними ж переказував — ждіть навали з півдняі.. Хіба не добрався до Січі посланець Младена зі звісткою про похід візира Ібрагіма-паші? Батьку, як же? І переказував, і попереджав! Готуйтеся! Набивайте гаківниці і мушкети, сідлайте вороних коней! Хай пильнують дозорці на сторожових вежах у степу і вчасно підпалять бочку з смолою — знак, що в полі з'явився ворог. От тільки сам я не зможу вчасно прибути на Запорожжя і передати тобі, батьку кошовий, усе, що бачив тут і чув... Та й чи прибуду коли-небудь?"

Шумить попереду відкрите море, розвіює важкі невільницькі думи, що напливають, мов хмари. Свіжішає вітер — уже аж гуде в снастях корабля і мчить, не зустрічаючи перепони, вдалину, здіймаючи високі пінисті буруни.

Невже пропливли Босфор?

Так. Уже море. І "Чорний дракон", вийшовши на широкі сині простори, змінює напрям і пливе прямо на північ.